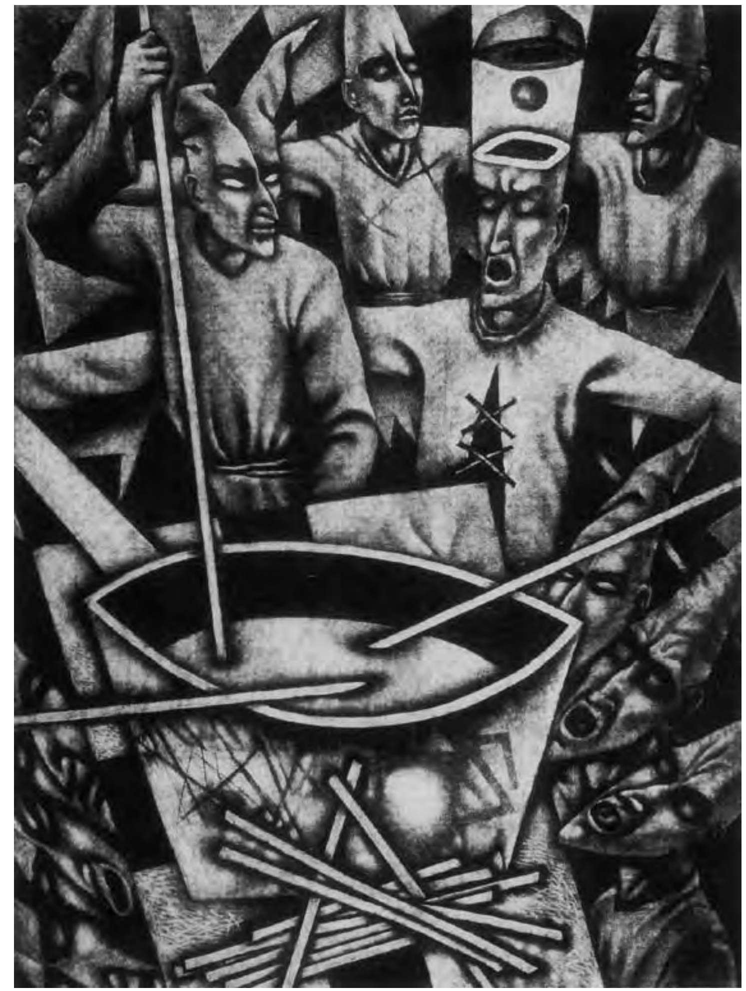
Prijs van dit nummer 9,50 euro

Zestiende Jaarboek Anarchisme / de AS *165/166*

ZESTIENDE JAARBOEK ANARCHISME

DE AS 165 / 166

de AS

anarchistisch tijdschrift

37ste jaargang, nummer 165/166, voorjaar/zomer 2009.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van
Stichting de AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: 20,- euro; buiten Nederland 25,- euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Opmaak: Atalanta, Utrecht.
Adreswijzigingen: per post of per e-mail (wimdelobel@planet.nl).
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle; wimdelobel@planet.nl
Redactie: André Bons, Boudewijn Chorus, Marius de Geus, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Peter Lanser, Wim de Lobel, André de Raaij, Hans Ramaer (eindredacteur), Martin Smit, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Jan Bervoets, Ron Blom, Cees Bronsveld, Simone Bruno, Elun Gabriel, Jan Groen (fotografie), Willie Verhoysen, Dick de Winter, Hilda Zuyderveld.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.
Internet: http: //www.geocities.com/deasnl
Bestellingen: wimdelobel@planet.nl

EROTIEK ALS VERZET?

Over de 'visionair realist' Melle Boerrigter

Jan Bervoets

1

In het Museum voor Moderne Kunst Arnhem was van oktober 2008 tot 1 februari 2009 een overzichtstentoonstelling te zien van Melle. Deze kunstenaar is niet Melle Siepel, de 'super mafkikker', 'internationaal pretmaker' en 'kommunikant'[1]*, die als een van de revolutionaire 'klazen' in de Provo-sien van de jaren zestig het justitieapparaat onveilig maakte, onder andere door zijn tekeningen in de brochure God, Nederland en Oranje. Integendeel, hij was een serieuze docent aan de Kunstnijverheidschool (nu de Rietveldacademie), die zijn vrije dagen voor het merendeel doorbracht in zijn atelier aan de Amsteldijk. Hij had zijn sporen in de strijd tegen het 'klootjesvolk' al lang verdiend en ontpopt zich tegenwoordig als een voorloper van (post?-)surrealistische protestkunst die overal in de wereld verwantschap vindt. Zijn tentoonstelling werd ingeleid door acteur en filmregisseur Jeroen Krabbé, die hem vooral als leraar en vakman bewondert, maar hem als schilder bepaald niet wenst na te volgen.*

De man die wij bedoelen is Melle Boerrigter (1908-1976), die afkomstig was uit een anarchistisch nest. Zijn vader Hendericus Oldeboerrichter, geboren in Balk en van huis uit katholiek, was schipper op de grote vaart. Als bewonderaar van Ferdinand Domela Nieuwenhuis was hij overtuigd syndicalist en lid van de revolutionaire Zeeliedenbond. Zo was hij getuige van de matrozenopstand in Kiel, waarmee in 1918 de Duitse revolutie begon.

Intussen had zijn vrouw, Johanna Geertruida de Vries – vóór haar huwelijk met Melles vader reeds weduwe en moeder van twee aan tering gestorven meisjes – de zorg over de meisjes Liberta en Henriette en de jonge Melle.[2] Zij woonden driehoog achter in een zijstraat op het Amsterdamse eiland Wittenburg. 'Achter een van die zeventiende-eeuwse trapgevels, die een stuk woningmisère zo pittoresk camoufleren, huisde in één kamer, waar niet kon worden gestookt, en een keukentje, het gezin van vijf personen. Ze sliepen in één alkoof.', schreef de seksuoloog C. van Emde Boas, die uit deze omstandigheden stof meende te vinden om Melles schilderijen psychoanalytisch te duiden.

Melle zelf begon zijn loopbaan als leerling aan de grafische school en kwam in aanraking met de socialistische pers. Melle zelf werd in die socialistische traditie grootgebracht. Trots vertelde hij zijn nakomelingen hoe hij in 1918 enthousiast Domela Nieuwenhuis had mogen toezingen in een van die strijdliederen waarvan hij de Nederlandse tekst evenmin begreep als zijn vader het kerklatijn waarin die was grootgebracht.

Als kunstenaar debuteerde hij met illustraties in het anarchistische blad *De Moker*; als gitarist was hij aanwezig bij de antimilitaristische Pinkstermobilisaties, die de voorlopers zouden zijn van de landdagen in Appelscha. Toen hij een oproep voor militaire dienst ontving, ging hij slechts naar de kazerne om voor de poort antimiltaristische en anarchistische propaganda te voeren. Omdat hij na zijn arrestatie werd afgekeurd, kwam het niet tot een proces voor de krijgsraad.

Melle gaf toen bepaald blijk van het soort vrijgevochtenheid, dat ook zijn latere werk kenmerkte. Hij bewonderde Anton Constandse, die toen een radicaal individueel anarchisme propageerde. Maar zijn leven zou niet worden gewijd aan strijd tegen de loonslavernij en zwerftochten over de wereld. Toen hij zijn plan kenbaar maakte om de grafische school te verlaten, voerde zijn vader een goed gesprek met hem en bracht hem tot andere gedachten. Hij maakte zijn opleiding af, en zo kreeg hij binnen het socialistische kamp een baan.

Hij werd letterzetter en vormgever bij de Arbeiderspers en illustreerde zowel binnen als buiten de uitgeverij veel socialistische en antimilitaristische werken. Hierin gaf hij vooral blijk van zijn afschuw van het militaristische geweld. Zijn reguliere werk verrichtte hij vooral 's nachts, om overdag de vrijheid te kunnen hebben om te tekenen, litho's en etsen te produceren.

De op school en werkplek verworven arbeidsdiscipline paste hij ook toe in zijn eigen atelier; ook als kunstenaar kreeg hij de naam een onvermoeibaar werker te zijn De chef nachtredactie, Lex Althof, bracht hem in contact met de Kunstkring, waardoor hij contact kreeg met de Amsterdamse 'sien', en vele vrienden maakte, vooral in de kringen van het 'magisch realisme'. Daar werd hij ingevoerd in de kunstenaarsbohème, een vorm van individualistische vrijheidscultuur die anders was dan de geheelonthouding van de *Moker*-jeugd. In 1934 ging hij een vrij huwelijk aan met de danseres Marth Bruijn, die deelnam aan expressionistische balletten, en die zelf ook anarchiste was. Dit verband hield voor hem in dat hij ook de vrijheid had andere korte 'geheime' relaties aan te gaan.

In 1938 begon Melle olieverfschilderijen te maken; daarmee is hij de gehele oorlog doorgegaan. Hij legde zich vooral toe op het weergeven van fantastische landschappen en interieurs, die in een scherpe fijnschilderstijl werden weergegeven. Daarin probeerde hij zoveel mogelijk blijk te geven van schilderkunstig vakmanschap, hoe vervormd en onwerkelijk de voorstelling ook moge wezen. De schilderijen tot 1945 zijn donker van kleur, wat niet alleen komt doordat hij bij gebrek aan ander materiaal soms drukinkt gebruikte om te schilderen. Met titels als 'Germania' en 'Hongerwinter' is het duidelijk dat hij in zijn werk de oorlogsomstandigheden afreageerde – en daar had hij alle reden toe.

2

Reeds vóór de oorlog had hij in het Nederlands vertaalde Duitse uitgaven geïllustreerd tegen het opkomend nazisme. In 1936 was hij met zijn kunstenaarsvrienden mede-inrichter van de tentoonstelling D.O.O.D. (De olympiade onder dictatuur) als protest tegen Hitlers olympische spelen in Berlijn. Maar onder de bezetting zwoer hij zelfs zijn pacifisme af. De familie van zijn vriend en beschermer Aaron Vecht hielp hij onderduiken, toen diens huis werd gevorderd door de Wehrmacht. Ook maakte hij mee hoe joodse baby's bij een Friese oppas werden weggehaald en op transport gesteld. Met zijn medeorganisatoren van de tentoonstelling werkte hij mee aan de vervalsing van persoonsbewijzen, en omdat hij als schilder blijk gaf van een rotsvast vermogen om zijn penseel te richten, charterde het verzet hem als liquidateur. Melle heeft verschillende SS-ers neergeschoten.

Later heeft hij verteld hoe hij met het geweer in aanslag stond voor een doelwit, die op dat moment met zijn geliefde in gesprek was. Zijn medewerkers aan D.O.O.D. maakten naam in het verzet: Cas Oorthuis wegens het doorsturen van foto's van de hongerwinter en Carel Blazer wegens het opblazen van het Amsterdamse bevolkingsregister. Zelf was hij getuige van de fusillade op het Weteringplantsoen op 12 maart 1945.

Dit verzetsleven betekende ook het einde van zijn samenleven met Marth Bruijn, die een andere partner vond toen hij onderdook. Zelf trok hij in 1944 bij Puck van Hilst in, die verder zijn deelgenoot werd en hem dezelfde seksuele vrijheid liet. Hun samenleving was een liefde die zich baseerde op een hechter wordend economisch partnerschap. Na Melles dood werd Puck de oprichtster van een stichting tot beheer van zijn artistieke nalatenschap.

Als schilder had Melle na de oorlog zijn specifieke vormgeving definitief gevonden. Zijn koloriet kreeg meer klaarheid en het zwart was uit zijn schilderijen verdwenen. De voorstelling zou zich voortaan volledig op fantasie baseren, al worden er realistische elementen, vooral Amsterdamse stadsgezichten ingevoerd. De landschappen, gevels en interieurachtergronden worden soms in minutieuze details uitgevoerd, die men slechts van fijnschilders kan verwachten

en zelfs onder een vergrootglas bewondering wekken. Maar nooit kon Melle voorspellen hoe een eenmaal aangevangen schilderij zou worden voltooid en wat de voorstelling ervan zou worden: hij liet zijn verbeelding sturen.
Meestal voorzag hij zijn schilderijen van titels, maar dit zijn veelal werktitels die meer naar een proces verwijzen dan naar de inhoud: 'Dame met worsten in bed', 'Krankzinnige met haan' (1944), 'Meisje met haan' en 'Blauw meisje'.[3] Hij nam deel aan de tentoonstelling Kunst in Vrijheid en wist hiermee de waardering te wekken van de jonge recensent Willen Frederik Hermans, die hem de interessantste schilder vond.

3

Wij zijn geneigd Melle een surrealist te noemen, maar in de stroming is hij een buitenbeentje. Zelf noemde hij zich 'visionair realist', omdat hij visoenen schilderde of de realiteit van een droomlandschap weergaf. Het meest voelde hij zich verwant met het magisch realisme van Carel Willink, die overigens ook relaties had met het verzet. Ook had hij bewondering voor Henk Moesman, die de erkenning kreeg van de theoreticus van het surrealisme, André Breton. Maar zijn contacten beperkten zich tot Nederlandse kringen, die uit het magisch realisme voortkwamen, en dat blijkt ook de ondertiteling van zijn werk. Er zijn titels die verwijzen naar het katholieke geloof van zijn vader, zoals 'Assisi', 'Christoforus', 'Het laatste oordeel', 'Veronika'. Maar in plaats van Assisi treft men er Amsterdamse stadsgezichten, zoals de Oosterkerk, en in plaats van Christus of God een van zijn verwrongen zelfportretten.
Want Melle is de God in Frankrijk, zoals hij zich in 1946 had afgebeeld, en daarom mocht hij alles weergeven wat hij wilde. Hij stelde zich buiten en boven de interpretatie van het publiek en als hij zich permitteerde een realistisch straatgezicht te schilderen als Weesperzijde, dan liet hij het rechts door een vloedgolf bedreigen. Zijn sombere drukinkt wordt vervangen door een helder koloriet dat aan laat-middeleeuwse primitieven is ontleend, zoals Jeroen Bosch' aardse voorstellingen, waaraan hij beeldmateriaal ontleende.[4]
Omdat hij ambachtelijke schildermethoden toepaste, schaarde hij zich bij de realisten, die als reactie op Cobra een groep vormden. Zelf noemde hij zich zoals gezegd visionair realist. Een van zijn vrienden Nicolaas Wijnberg, die meer faam heeft gekregen als modern decorontwerper in de Nederlandse toneelwereld, had spotprenten over de werkmethode van Karel Appel ontworpen en verspreid. Dat leidde tot een vijandschap met Willem Sandberg, de directeur van het Amsterdamse Gemeentemuseum. Deze werd nog verergerd toen Sandberg in 1955 twee door de jury goedgekeurde schilderijen weigerde, 'Peter de Grote'[5] en 'Blauw meisje' voor de herdenkingstentoonstelling *Kunst in Vrijheid*. Er waren geslachtsdelen op afgebeeld, en de jonkheer-museumdirecteur moest naar eigen zeggen rekening houden met de bezoekende schooljeugd.
Melle was door zijn schandalen met het Amsterdamse museumwezen vooral aangewezen op de particuliere markt en genoot daar veel succes, al hingen kopers soms een gordijntje voor hun schilderijen. Een van zijn verzamelaars was Freddy Heineken, die door zijn veelvuldige aankopen de prijs van zijn werk wist op te drijven. Indien hemzelf werd gevraagd commentaar te geven over de kwaliteit van zijn oeuvre, verwees hij vooral naar zijn vakmanschap en zijn technisch vermogen zijn visies en droomsituaties zo realistisch mogelijk weer te geven. Groter tegenstelling tot bijvoorbeeld Karel Appel, die zich door zijn materiaal liet leiden, leek er niet te bestaan.
Zijn uitspraak 'ik kan schilderen als de pest' daagt dan ook tot interpretatie uit. Wat men er ook van maakte, niet het meest voor de hand liggende: bij René Char, Albert Camus of W.F. Hermans vindt men sporen van hun oorlogservaringen, en ook bij Melle vindt men symbolen die hij tijdens de oorlog ontwikkelde (bijvoorbeeld in zijn grafische serie 'Hongerwinter') en die in zijn latere werk terugkeren. De groene krokodillen, die men in zijn werk tegenkomt, zou men dus kunnen duiden als reminiscenties aan de *grüne Polizei* van de bezetter, en in zijn op de band opgenomen uitleg van 'Onbekende soldaten' (1961) aan Pierre Janssen duidt hij een amfibieachtige figuur aan als fout, waartegen goede elementen zich verweren. Het publiek was te zeer geobsedeerd door die minder fatsoenlijke facetten van Melles oeuvre om hem met een dergelijke duiding een plaats te gunnen in het naoorlogse nationale pantheon.
In 1958 schreef de psycholoog en seksuoloog C. van Emde Boaz een analyse 'Melle' in *De Nieuwe Stem*. Hij verklaarde op Freudiaanse wijze het oeuvre aan de hand van zijn jeugd op Wittenburg, waar hij zijn alkoof met drie vrouwen soms moest delen met zijn vader, wanneer die terugkwam van zijn lange reizen op zee. Melle, die zelf ook Freud en Jung had gelezen en wellicht ook Wilhelm Reichs *Sexualiteit en nieuwe cultuur*,[6] waarvoor ook Anton Constandse propaganda maakte, liet niet na dit gepsychologiseer overal waar hij kwam belachelijk te maken. Voortaan kwamen er op zijn schilderijen nog meer penissen, ballen, borsten en andere vormen van naakt vlees bij mens en dier. Als vijftigjarige had hij nu een nieuwe vriendin, Sophia Hoek, opgedoken, een roodharig meisje, dat minstens dertig jaar jonger was dan hijzelf, hem onafscheidelijk op zijn stapavondjes langs kroegen en bordelen begeleidde, en herhaaldelijk op zijn latere schilderijen voorkomt in allerlei poses of symbolische vervormingen.
Soms komt men in zijn werk een Christusfiguur tegen, naakt en met de kenmerken van een vergevorderd stadium van syfilis; een hoogzwangere vrouw met een doorschijnende baarmoeder krijgt de titel 'Mater Dolorosa'. Het was een antwoord dat iedere analytische individualisering van zijn kunst tot een illusie maakte. Zijn erotiek werd een eigen vorm van humor, als verzet tegen de bestaande esthetica, een oproep om een andere kijk op het leven te ontwikkelen. Is dit werk bewust rebelse politiek? Als Melle in 1976 sterft, wordt de seksuele revolutie een onderwerp van feministische kritiek en wordt het tijd commentaar te leveren op de afbeeldingen van vrouwen als lustobject. Maar of men zijn werk zo moet duiden? Hij heeft er geen antwoord op kunnen geven.

4

De biograaf in zijn tentoonstellingscatalogus heeft Melles levensloop in vier hoofdstukken samengevat: arbeider, kunstenaar, burger, ridder. Van anarchistische opstandeling 'emancipeerde' Melle zich tot een salonfiguur met vele relaties, die in 1968 maatschappelijk aanzien kreeg als ridder in de Orde van

Oranje Nassau. Anders dan vele Cobra-kunstenaars accepteerde hij dat. Daardoor zou hij niet tot de principieel revolutionaire surrealistische avant-garde gerekend kunnen worden, zoals Breton die zag. Het enige wat hij met Breton gemeen had was diens angst voor verblijf in een buitenland waar men vreemde talen moest spreken. Daarom beperkte hij zijn relaties tot Nederlandse kringen. Toen de vermaarde kunstverzamelaar Peggy Guggenheim, ex-vriendin van Max Ernst, bij hem aanbelde, gaf hij aan de deur te kennen dat de schilder Melle helaas niet thuis was.
In zijn werk kan men echter onmiskenbare verwantschap met het surrealisme bespeuren: zijn nadruk op het weergeven van droombeelden, het bewust hermetische karakter van zijn beeldentaal, zijn verzet tegen de 'logische' verklaringen van zijn werk, en zijn impliciete kritiek op de werkelijkheid van het dagelijkse leven. Symbolen keren terug, maar hebben alleen voor hemzelf een betekenis, welke verklaringen hij soms bijwijze van improvisatie wist te ventileren. Dat de vaak terugkerende schaatsende uilen feitelijk homoseksuelen zijn, is een uitlating waarmee hij het publiek op verkeerde benen zette.
Als kunstenaar was Melle een ontregelaar, zoals zijn tijdgenoot Willem Frederik Hermans in zijn eerste romans. Melle figureerde een wereld, die alleen kon bestaan in *De god denkbaar- denkbaar de god*, die ook zijn eigen strijd met de bestaande beschaving voert. We vinden verwantschap in hedendaagse kunstenaars als de Moskoviet Yuri Tsvetaev of de in Burkina Faso arbeidende Fransman Jacques Retsch, wiens op Jeroen Bosch geïnspireerde werken kritiek uitoefenen op het dirigistische denken of de racistische samenleving. Tot welke hoogte van establishment de jonge anarchist Melle zelf als kunstenaar was 'geëmancipeerd', zijn werk zal de orde blijven verstoren.

NOTEN

(1) Dit woord heeft een dubbele betekenis, omdat het in de contaxt van happenings zowel kan verwijzen naar het anarchistische 'commune'-begrip als naar de katholieke eredienst. – (2) Liberta voor 'vrijheid' en Henriëtte vernoemd naar de dichteres Henriëtte Roland Holst. Vader wilde dat de daarna komende zoon Jezus zou worden genoemd, zoals in Spanje en Portugal gebruikelijk was, maar moeder wilde de zoon liever naar familie vermoemen. Dus werd het Melle. – (3) *Blauw meisje* werd wel in Arnhem tentoongesteld, maar is niet in de catalogus afgebeeld. – (4) De interpretatie dat Melle gelijkt op Jeroen Bosch' *Marskramer*, dat door de catalogus als een zelfportret van Bosch wordt gezien, laat ik voor wat het is. – (5) In de catalogus ten onrechte gedateerd op 1957. – (6) Nederlandse vertaling van Wilhelm Reichs *Die Sexualität im Kulturkampf* (1936), uitgegeven door de anarchistische uitgeverij Plutarchus in 1939. Absolute seksuele vrijheid was volgens Reich het antwoord van de klassenstrijd op het 'gepantserde' fascisme in Duitsland, waartegen ook Melle zich voor de oorlog verzette.

CHOMSKY OVER DE FINANCIËLE CRISIS

Simone Bruno

Volgens de beroemde Amerikaanse taalkundige en libertaire politieke commentator Noam Chomsky denken sommigen dat het tijdperk van het neoliberalisme zich aan het afsluiten is. Maar bedenk, zegt hij: de voorgestelde hervormingen veranderen niets aan de structuur van het kapitalisme. Het verzet dat zich nu in Zuid-Amerika aftekent, zal zich nog moeten verspreiden en versterken wil het een kracht worden, die de gevestigde orde fundamenteel kan veranderen. Aldus Noam Chomsky in een interview met Simone Bruno voor ZMAG.[1]

Simone Bruno: Wat de financiële crisis van 2008 betreft, hoe is te verklaren dat ineens zoveel mensen zeggen dat zij die hebben zien aankomen? En als dat dan zo is, hebben politieke en economische beslissers dan zitten slapen? Konden zij er niet op vooruitlopen?

Noam Chomsky: De crisis was te voorzien en is ook voorzien, ook al kon men niet vooruitlopen met betrekking tot het juiste moment wanneer die zou plaatsvinden. Dat is namelijk de consequentie van de financiële vrijheid die men zo'n 35 jaar geleden heeft ingevoerd en die zich vertaalt in crisissen die een steeds ernstiger karakter zullen krijgen.
De crisissen zijn het resultaat van onvolkomenheden in de markt, waarmee geen rekening wordt gehouden in economische berekeningen. Het zijn de 'ingebouwde risico's' en de 'externe effecten' van het handelen. Bijvoorbeeld, als u mij een automobiel verkoopt dan kunnen we beiden een mooie 'deal' sluiten. Maar we houden geen rekening met de consequenties van deze overeenkomst voor anderen. En toch, als ik u die automobiel verkoop, zal dat het verbruik van brandstof stimuleren en de vervuiling en filevorming doen toenemen, etc. In onze 'deal' hebben we evenwel die effecten niet meegerekend.
Dit soort 'externe effecten' kunnen aanzienlijk zijn in geval van het handelen van financiële instituties, zoals banken. De activiteiten van deze instituties bestaan uit het nemen van risico. Ze hopen er aan te verdienen. Een goed geleide bank, als Goldman en Sachs, houdt bij zijn handelwijze rekening met het risico dat wordt gelopen. Maar het is precies dit risico, dat het breekpunt vormt. In de berekeningen zal geen rekening worden gehouden met het risico van het systeem zelf. Dat wil zeggen, het risico dat het financiële systeem moet verduren als Goldman en Sachs zware verliezen moeten nemen. Het blijkt dat de risico's ondergewaardeerd zijn. Het volume van de genomen risico's is veel groter dan een systeem dat op efficiënte wijze zou werken, zou hebben genomen.
De consequentie van deze onderwaardering van de risico's is dat crisissen vaker gaan voorkomen en in hevigheid toenemen, naar de mate waarin de

*Het interview verscheen in ZMAG (zie http://zmag.org/znet/viewArticle/19111) en werd in het Frans gepubliceerd in *Siné Hebdo* (5 november 2008, nr 9). Thom Holterman bewerkte het voor *de AS*.

omvang en de veelvormigheid van de financiële operaties zich ontwikkelen.
Deze situatie is zeker verergerd door het fanatisme van de markt-fundamentalisten, die bestaande regulerende instrumenten hebben afgebroken en die de ontwikkeling van exotische financiële instrumenten toestonden. Het is duidelijk dat verzwakking van de reguleringsmechanismen in het marktsysteem de risico's zeer heeft laten verspreiden, waardoor de crisis zo'n ernstig karakter heeft. Het is namelijk een irrationeel systeem… behalve dan voor hen die de economie beheersen en die er hun korte termijn belang in zoeken te bevredigen.

SB: Joseph Stiglitz heeft geschreven dat de recente crisis het einde van het neoliberalisme inluidt en Chavez heeft op een persconferentie verklaard dat deze crisis zou kunnen wijzen op het einde van het kapitalisme. Welke van de twee visies zit naar uw mening het dichts bij de waarheid?

NC: Om het systeem te beschrijven waarin wij leven, is het goed te spreken over staatskapitalisme. In de Verenigde Staten (VS), bijvoorbeeld, rust de economie voor een belangrijk deel op de staatssector. Men praat tegenwoordig over socialisatie van de economie. Maar de ontwikkelde economie, de hoge technologie en daarmee verbandhoudende sectoren hebben altijd gerust op een dynamische staatssector.
Dat is zo voor computers, internet, de vliegtuigindustrie, de biotechnologie, dat wil zeggen zo'n beetje voor alle sectoren. Het Massuchusetts Institute of Technologie (MIT), waar ik werk, is een soort van trechter waarin de publieke sector subsidies giet en waaruit dan weer de toekomstige, hoogontwikkelde technologieën te voorschijn komen. Deze worden vervolgens door de private sector opgenomen. Dat is een systeem van socialisatie van kosten en risico's en de privatisering van de winsten.
Voor het financiële systeem gaat de situatie misschien veranderen, denkt Stiglitz. Het betekent het einde van een bepaalde periode van financiële vrijheid. Echter, de voorstellen die gedaan zijn veranderen niet de structurele basis van de instituties. Het staatskapitalisme wordt niet bedreigd. Zijn vitale instituties blijven ongewijzigd. Zoals de zaken er nu voorstaan, veranderen de regeling van de eigendom, van de verdeling van macht en rijkdom zich nauwelijks. Daarentegen zal het bestaande systeem van het neoliberalisme zeker wel wijzigingen ondergaan.

SB: Denkt u dat we een grote depressie tegemoet gaan, met grote werkloosheid en rijen wachtenden bij de gaarkeukens? Denkt u dat dit in de VS zowel als in Europa mogelijk is?

NC: Ik denk niet dat de situatie gelijk is met die van 1929. Zeker, er zijn overeenkomsten. Maar zoals ik al gezegd heb, in de VS kennen we een kapitalistische staatseconomie. Het draait er dus op uit dat de staat het failliete financiële systeem gaat besturen. De institutionele structuur die dit staatskapitalisme ondersteunt is bezig zich te veranderen, maar niet op een fundamentele manier.

SB: Dus u denkt niet dat we nu een verandering van de wereldorde gaan meemaken?

NC: Er zijn al veranderingen aan de gang en deze crisis zal er toe bijdragen

die te accentueren. Een van de belangrijke veranderingen van de hedendaagse wereldorde kan men in Latijns Amerika zien, in de landen die lange tijd onder invloed van de VS hebben gestaan. Men heeft dat in september 2008 kunnen zien tijdens een vergadering van regeringsleiders van Zuid-Amerikaanse landen, inbegrepen Colombia, een van de met de VS bevriende naties. De vergadering vond plaats in Santiago (Chili), een ander met de VS bevriend land. De vergadering werd afgesloten met een verklaring die een ondersteuning inhield van Evo Morales, de president van Bolivia. Daarin verzette men zich tegen afscheidingsbewegingen van dit land die nu door de VS worden ondersteund.
Deze evolutie begint ook veld te winnen in Centraal Amerika. Onder Reagan was Honduras een militaire basis om gewapende terreur te propageren in de hele regio. Toch verenigde Honduras zich met het programma 'Het Boliviaanse alternatief voor de Amerikanen', een alternatief gecreëerd door Venezuela. Het is een kleine stap, maar niettemin zeer instructief.

SB: Nu de neoliberale globalisering aan zijn eind lijkt te komen, mag men dan toch niet op iets werkelijk nieuws hopen, zoals een goede globalisering?

NC: Ik denk dat de perspectieven niet slecht zijn. De macht blijft ongelooflijk geconcentreerd, maar de internationale economie verandert: de verscheidenheid zal toenemen en complexer worden. Het Zuiden zal onafhankelijker worden. Echter, de VS zullen de grootste nationale economie blijven, met de grootste interne markt ter wereld, de machtigste krijgsmacht en de hoogst ontwikkelde technologie, met jaarlijkse uitgaven vergelijkbaar met alle andere landen van de wereld samen en een archipel van militaire basis verspreid over de hele wereld.
Dat zijn de factoren als de neoliberale orde aangetast raakt, in de VS, in Europa en overal in de wereld waar stelselmatig het verzet tegen die orde groeit. Er zijn dus mogelijkheden voor een aanzienlijke verandering. Maar waar en hoe? Dat hangt af van mensen en van dat wat wij willen opbouwen.

ZIJ ZAGEN SPANJE STERVEN*

Buitenlandse correspondenten in de burgeroorlog

Martin Smit

De Amerikaanse journaliste Virginia Cowles, die in 1936 voor de Engelse Sunday Times *naar Spanje vertrok, om verslag te doen van de Spaanse burgeroorlog, bekende later – in haar indrukwekkende oorlogsmemoires* Looking For Trouble *(1941) – op haar werk als correspondente niet in alle opzichten goed voorbereid te zijn geweest. Ze arriveerde, op hakken, in een door de Franco-troepen belegerd Madrid, in kleding, volstrekt ongeschikt voor een oorlogssituatie. Het weliswaar informatieve verslag in haar boek van een later bezoek aan republikeinse loopgraven aan het front, is dan ook vooral hilarisch.*
In een hotel waar een aantal buitenlandse oorlogscorrespondenten verbleef, schreef ze zich in. Ze ontmoette er Sefton Delmer van de Daily Express*, Ernest Hemingway en Martha Gellhorn (de latere Mrs. Hemingway), die beiden schreven voor* Collier's Weekly*, John Dos Passos, en ook* Times*-correspondent Kim Philby (later ontmaskerd als Sovjetspion) en anderen.*

De eerste vraag die haar door collega's werd gesteld was: heb je wat te eten meegenomen? Madrid werd op dat moment continu belegerd door de nationalisten, en vrijwel dagelijks beschoten door kanonnen en mortieren. Honderden gebouwen lagen in puin, duizenden bewoners waren de stad ontvlucht. De aanlevering van voedsel naar de stad was minimaal, een hongersnood stond op uitbreken. In Hotel Florida, waar de verzamelde buitenlandse correspondenten verbleven, was nauwelijks iets te eten. Hemingway maakte zich bij de anderen populair omdat hij er vaak in slaagde bacon, eieren, koffie en marmelade te regelen, bovendien was whisky en gin op zijn kamer ruim voorradig. De kamer van Hemingway was tijdens beschietingen van de stad, sowieso een toevluchtsoord voor de andere correspondenten: Hemingway had, zeer uitgekiend, de kamer genomen die net buiten het schootsveld van de kanonnen lag.
Spanje-historicus Paul Preston, auteur van onder meer *The Spanish Civil War, Reaction, Revolution & Revenge* (2006) – zie *De AS* 157 – beschrijft in zijn onlangs verschenen *We Saw Spain Die, Foreign Correspondents in The Spanish Civil War*, de wijze waarop buitenlandse correspondenten in Spanje tijdens de burgeroorlog hun werk probeerden te doen, met name in het belegerde Madrid, en later in Valencia, waarnaar de regering vertrok. Op basis van memoires (onder andere die van Virginia Cowles en die van Martha Gellhorn, *The Face of War*), biografieën, kranten- en tijdschriftenverslagen en interviews, reconstrueert hij de werkwijze van de correspondenten, hun reizen naar het front, hun contacten onderling, het dagelijks leven in de belegerde stad en de gevaren daarbij, het contact met de bevolking en vooral,

*Bespreking van Paul Preston, *We Saw Spain Die, Foreign Correspondents in the Spanish Civil War*, Constable, London 2008, 436p.

hoe zij hun informatie vergaarden. Daarnaast beschrijft hij de telkens opduikende problemen wanneer zij hun verslagen naar hun kranten proberen te verzenden: een voortdurende onderlinge worsteling om telefoons en telegraafapparatuur en de terugkerende aanvaringen met de censoren van de republikeinse regering.
Hoewel Preston wel enige aandacht schenkt aan correspondenten die werkzaam zijn in het nationalistische gedeelte van Spanje, concentreert hij zich op hen die in de republikeinse zone werken. Voor de meeste correspondenten daar lag de sympathie duidelijk bij de republiek. Bovendien, zij die het beleg van Madrid hadden meegemaakt, raakten meer en meer overtuigd van de legitimatie van de strijd van de republiek. Journalisten met een dergelijke opvatting, van wie verwacht werd dat zij een objectief verslag zouden leveren, maar die toch blijk gaven van loyaliteit met de republikeinse zaak en dat in hun artikelen probeerden uit te drukken, kwamen daardoor soms in een lastige positie.
Gezien de anti-interventie politiek van Engeland, Frankrijk en de VS, de weigering van deze landen, wapens te leveren aan de republiek, hielden veel krantenredacties daar er een behouden standpunt ten opzichte van het Spaanse conflict op na. Het kwam veelvuldig voor dat artikelen die pro-republiek of anti-Franco waren, werden gewijzigd, of niet werden geplaatst. Zo waren de kranten van de conservatieve Amerikaanse persmagnaat Randolph Hearst, fel tegen de republiek. De Amerikaanse journalist Jay Allen werd door de Hearst-krant *The Chicago Herald Tribune* ontslagen, omdat hij in zijn artikelen te veel de kant van de republiek koos.
Dat de sympathie van correspondenten voor de republiek nog veel verder kon gaan, beschrijft Preston in het tweede gedeelte van zijn boek, getiteld *Beyond Journalism*. Sommigen van hen, bijvoorbeeld Ernest Hemingway, Martha Gellhorn, Louis Fisher, George Steer en Jay Allen, stelden zich min of meer in dienst van de republiek, soms voor hand- en spandiensten, soms voor wezenlijke zaken zoals wapenaankopen. Zij waren bijna partizanen in dienst van de republiek, constateert Preston.
Van een aantal beschrijft hij gedetailleerd de activiteiten, zoals van de Russische schrijver en journalist Mikhail Koltsov. Deze schreef in 1936 en 1937 vanuit Spanje een serie artikelen voor de *Pravda*, die hem in de Sovjet Unie erg populair maakte. Voor zijn serie sprak hij onder anderen met de Spaanse president Azaña en met de anarchistische voormannen Durruti en Juan García Oliver. Er is veel gespeculeerd over Koltsovs werkelijke rol tijdens het Spaanse conflict, want hij functioneerde tevens als politiek adviseur voor de Spaanse regering en bleek in meerdere kringen invloed te kunnen uitoefenen. Vermoedelijk was hij een hoge ambtenaar bij de geheime dienst of luchtmacht van de Sovjet Unie. Zijn wekelijkse telefoongesprekken met Stalin wijzen in die richting. Als beloning voor zijn werk in Spanje werd hij bij terugkeer in de Sovjet Unie in 1938 benoemd tot lid van de Opperste Sovjet, maar nog datzelfde jaar werd hij gearresteerd en geëxecuteerd.
Ook de Amerikaanse journalist Louis Fischer, die onder andere schreef voor *The Nation*, werd er van beschuldigd een Sovjetagent te zijn, maar dat was hij niet, ook al woonde zijn gezin in Moskou. Fischer had aanvankelijk ster-

ke sympathie voor het communisme en hij steunde de Spaanse republiek waar mogelijk. Hij had contacten met politici en diplomaten in Spanje, de VS en de Sovjet Unie, was bevriend met de Spaanse president Azaña en de socialistische leider Largo Caballero. Hij sprak Russisch, Duits en Spaans en hij werd geroemd om zijn levendige en altijd zeer informatieve artikelen. Politici vertrouwden hem omdat hij altijd betrouwbare informatie wist te geven.
In Spanje ging hij bijna wekelijks op bezoek bij de Spaanse premier Juan Negrín. Terwijl deze 's ochtends in bad zat, zat Fischer op het toiletdeksel met een notitieblok en bespraken zij de situatie in Spanje en de wereld. Fischer was fel tegen het door de VS afgekondigde wapenembargo tegen Spanje. In zijn contacten met diplomaten en politici, waaronder Amerikaanse congresleden, maar ook met *first lady* Eleanor Roosevelt, probeerde hij, tevergeefs, de VS op andere gedachten te brengen.
Ook verslaggever Jay Allen, volgens velen de best geïnformeerde journalist destijds, probeerde in diplomatenkringen zijn invloed aan te wenden om het wapenembargo op te heffen. Allen had in augustus 1936 naam gemaakt met een ijzingwekkend verslag over wat hij had aangetroffen in de arena van Badajoz, waar enige dagen daarvoor honderden mensen door de Franco-troepen waren geëxecuteerd, en met het laatste interview met de falangistische leider José Antonio Prima de Rivera, voordat deze werd geëxecuteerd. Jay Allen poogde tijdens de burgeroorlog in Londen wapens te kopen voor de republiek. In de jaren veertig zette hij zich aan een gedetailleerde geschiedschrijving van de Spaanse burgeroorlog, geassisteerd door de jonge Amerikaanse academicus Herbert Southworth en de latere historica Barbara Tuchman, een werk dat helaas nooit is voltooid.
De Engelse journalist George Steer ging ook ver in zijn steun voor de republiek. Steer zag zijn journalistiek als deel van de strijd tegen het fascisme. Voordat hij in Spanje op reportage ging, had hij als oorlogsverslaggever al ervaring opgedaan in Ethiopië voor *The Times*, door het oprukkende Italië als koloniale mogendheid en haar fascisme, uitgebreid te bestuderen, te beschrijven en te bestrijden.
Nog meer dan met de Spaanse republiek, sympathiseerde Steer met de strijd van de Basken voor onafhankelijkheid. Hij deed verslag van de val van Irún en van het bombardement op Bilbao, waarbij hij heet van de naald sprak met ooggetuigen en overlevenden. Zijn verslag van zijn belevenissen in het door de Duitse Luftwaffe gebombardeerde Guernica, bracht na publicatie in *The Times* en *The New York Times* op 27 april 1937, een ware schokgolf teweeg in de publieke opinie. Voor het eerst in de wereldgeschiedenis was er sprake geweest van een systematisch bombardement op een weerloze burgerbevolking in een stad.
Het artikel van Steer deed velen beseffen dat er in Spanje werkelijk een oorlog gaande was en er niet sprake was van een opgeklopt conflict. Herbert Southworth, die in 1977 de meest omvangrijke studie over het bombardement op Guernica zou publiceren, noemt het verslag van Steer 'waarschijnlijk het meest belangrijke, door een verslaggever gedurende de burgeroorlog, geschreven artikel'. Het werd enige dagen later gepubliceerd in het Franse communistische dagblad *L'Humanité*. Pablo Picasso, in Parijs, kreeg het artikel onder ogen, onderbrak meteen zijn werkzaamheden en zette zich aan een schilderij over de verschrikkingen van het bombardement: Guernica.
De verdienste van Steer is dat hij als eerste aantoonde dat de vernietiging van Guernica niet het werk was van communistische saboteurs of een poging was van de republiekeinse regering om de nationalisten in diskrediet te brengen, zoals Franco later liet verkondigen. Het bombardement was wel degelijk een bewust opgezette actie tegen burgers, teneinde de moraal in de republiek en het naar onafhankelijkheid strevende Baskenland, te kunnen breken.
Tot in de jaren zeventig kwamen er vanuit het Franco-kamp beschuldigingen aan het adres van George Steer. Hij zou hebben gelogen over wat hij in Guernica had gezien en zijn boek *The Tree of Gernika* zou alleen maar een verdediging zijn van de strijd voor Baskische onafhankelijkheid. Het artikel van Steer echter zette de toon voor het meest belangrijke werk, ooit over Guernica verschenen: *Guernica! Guernica! A Study of Journalism, Diplomacy, Propaganda, and History* van Herbert R. Southworth.
Southworth (1908-1999) raakte in de jaren dertig al betrokken bij het Spaanse conflict. Hij assisteerde Jay Allen bij diens werk en schreef artikelen over publicaties over de Spaanse burgeroorlog. Na de Tweede Wereldoorlog reisde hij door Spanje en begon hij boeken en affiches over de burgeroorlog te verzamelen. Uiteindelijk resulteerde deze verzamelwoede in de grootste collectie boeken (negenduizend titels) die ooit over de burgeroorlog is bijeengebracht, inmiddels ondergebracht bij de universiteit van San Diego.
In 1963 verscheen van zijn hand *The Myth of Franco's Crusade*, waarin Southworth alle propagandamythes van het Franco-regime wist door te prikken, en exact wist aan te geven, waar het regime bezig was hun eigen geschiedenis en die van de verslagenen, te vervalsen. Het boek tornde werkelijk aan de peilers van het regime, zo stelt Preston: de Spaanse regering zette een speciale afdeling op om de eventuele effecten van de publicatie op de Spaanse bevolking, te kunnen bestrijden, en Southworth werd uitgeroepen tot staatsvijand nummer één.
Het weerhield Southworth er niet van door te gaan met het ontzenuwen van de geschiedenis zoals die door Franco werd voorgesteld. Hij verdiepte zich in het bombardement op Guernica en in de geschiedkundige vervalsingen die daarover door het Franco-regime werden verkondigd. Het resultaat *Guernica! Guernica!* is een nauwgezette reconstructie van de gebeurtenissen op 26 april 1937, een speurtocht naar de waarheid van die dag en een meedogenloze afrekening met de geschiedvervalsing door de Franco-historici. Paul Preston noemt het boek een absoluut meesterwerk en stelt dat Southworth door de huidige nieuwe lichting Britse historici als een groot voorbeeld wordt gezien. Het feit dat Preston zijn boek opdraagt aan Southworth, is daarvan zeker een bewijs.
We Saw Spain Die is een soepel geschreven, gedetailleerd overzicht van de activiteiten van talloze oorlogscorrespondenten in Spanje, en een monument voor hun werk, gezien hun niet aflatende ijver de waarheid boven tafel te krijgen en waarheidsgetrouw verslag te doen van gebeurtenissen, in een tijd waarin zij al zagen dat het fascisme een bedreiging zou gaan vormen voor de toen bestaande Europese democratieën.

PLEIDOOI VOOR EEN EUROPEES POLDERMODEL

Rudolf de Jong

1

In de tijd van het referendum over de Europese grondwet hebben de voorstanders van het Ja mij volledig kunnen overtuigen. Van de juistheid om Nee te stemmen. Dat was in 2005.
Het meest verbijsterd was ik van een tv-spotje van het CDA. Hierop waren de heren Balkenende en Verhagen, vergezeld van een mij onbekend manspersoon, maar ongetwijfeld een Bekende Nederlander (althans in CDA kringen), staande voor Madurodam bezig op Rotterdamse wijze een haring te nuttigen. Ik vroeg mij verbijsterd af wat dit tableau vivant van de haringhappers van Madurodam met de Europese grondwet te maken had. Misschien wilden zij aangeven dat de Nederlandse identiteit – die dan naar hun idee wordt bepaald door Madurodam en Hollandse nieuwe – behouden bleef onder de Europese grondwet?
Pas heel veel later bedacht ik mij dat het haring eten uitstekend te gebruiken zou zijn om het belang van, wel niet de Europese grondwet, dan toch van internationale overeenkomsten te onderstrepen. Immers, als er geen internationale afspraken over het vissen op zee waren dan zou het al lang gedaan zijn geweest met de haringen.

Nu moet ik bekennen dat ik die grondwet met zijn honderden bepalingen en de vele bijlagen en de er aan vastgeknoopte documenten niet allemaal bestudeerd heb. Wel had ik de geschriften van Nederlands meest gelezen staatsman geraadpleegd. Te weten de vierde druk van de 'Memoires of Gedenkschriften van Minister Pieter Bas. Oud-Minister van Onderwijs enz. enz. Houder der Siamese Erepantalon enz enz…', bijeengezameld en geordend door Godfried Bomans. In het veertiende hoofdstuk, waarin Bas op een tuinfeest bij notaris Dorre zijn latere echtgenote ontmoet, trof ik de volgende passage aan:
'De meeste mensen die een tuinfeest geven, beginnen met een tuin te hebben, maar die had notaris Dorre niet.'
Analoog aan Pieter Bas zou ik willen opmerken: 'De meeste staatslieden die een grondwet aan het volk of de volksvertegenwoordiging voorleggen beginnen met een grondwet te hebben, maar die hadden de Europese politici niet.'
De zogenaamde grondwet was geen grondwet. Dit was mijn hoofdbezwaar ertegen. In de weinige beschouwingen ten gunste van de Europese grondwet die indruk op mij maakten werd dit ook met zoveel woorden gezegd.
Een grondwet bevat een aantal grondrechten van de burgers – tegenover de staat. Voorts regelt het de staatsinrichting, dat wil zeggen hoe die geregeld wordt. De regels zelf vind je in wetten en dergelijke. Alleen de troonopvolging vindt men in ons land uiterst gedetailleerd geregeld in de grondwet. In het stuk dat bij het referendum werd voorgelegd werden allerlei zaken tot in details en met uitzonderingen voor bepaalde landen, geregeld. Het was het resultaat van veel politiek touwtrekkerij. Tegelijkertijd was een zaak van groot

staatkundig belang – wat blijft voorbehouden aan de afzonderlijke staten – niet duidelijk geregeld.
Een tweede groot bezwaar van mij was dat in deze grondwet een economische doctrine – de zogenaamde vrije markt, dat wil zeggen het kapitalistische stelsel, dat wil zeggen een bepaalde te voeren economische politiek – er keihard in werd vastgelegd. Misschien is het, nu de kredietcrisis en de recessie de vrije markt aan het uithollen zijn, wel een zegen dat de grondwet van de baan is en – dankzij de Ieren – de vervangende Lissabon akkoorden die geen grondwet mogen heten, nog niet van kracht zijn.
Een derde bezwaar. Je moet er toch niet aan denken dat er een Europese minister van buitenlandse zaken of van defensie zou zijn gekomen. Of figuren met bevoegdheden die in die richting gaan. De interne spanningen zouden de Europese landen alleen maar uit elkaar hebben gedreven bij crises als rond Georgië. Zou het grote falen van Europa, het niet kunnen verhinderen van de tragedies in het vroegere Joegoslavië, zijn voorkomen met een Europese grondwet?
Het vierde bezwaar – waarvan de vorige bezwaren het gevolg zijn – is de wijze waarop het document dat grondwet genoemd werd, tot stand kwam. Er zat geen visie achter. Alleen een overweging. Namelijk, we moeten op de een of andere manier verder met Europa. Een grondwet leek de politici een goede idee, dan konden meteen allerlei zaken en regelgeving gestroomlijnd worden. De Europese gedachte als ideaal, als droom, zit al jaren in het slop.
Elk land denkt tegenwoordig bij Europa alleen aan het eigen belang. Om een befaamde uitspraak van Kennedy te parafraseren, het 'Wat kunnen wij doen voor Europa' is vervangen door 'Hoe kunnen wij profiteren van Europa'. De campage voor het Ja tegen de grondwet stond geheel in het teken van de tweede uitspraak. Het referendum ging over een politiek document, resultaat van compromissen.
Wanneer men een echte grondwet voor Europa wil dan doet men er goed aan een aantal verschillende modellen te ontwikkelen, naast elkaar te zetten en daarover eerst een brede Europese discussie op gang te brengen. Daarna zou men de verschillende modellen kunnen uitwerken en daarover referenda of één Europees referendum kunnen houden. De 'Federalist Papers', beschouwingen en discussiestukken van verschillende auteurs over een Amerikaanse grondwet, die voorafgingen aan het tot stand komen ervan behoren nog steeds tot de klassieken van de politieke wetenschap.

2

Mijn voorkeur zou in eerste instantie uitgaan naar een Europees poldermodel, dat in feite thans gehanteerd wordt. Het oorspronkelijke poldermodel is tamelijk anarchistisch. Het had letterlijk te maken met polders en met waterstaat. De afzonderlijke dorpen en steden konden in de middeleeuwen de strijd tegen het water niet alleen aan. Zij moesten samenwerken om met dijken, polders en gemalen het water te keren. Het betekende dus een gezamenlijke inzet voor een gemeenschappelijke zaak.
Dit poldermodel – en historici hebben dat ook geconcludeerd – was de staatsrechtelijke basis van de Republiek der Verenigde Nederlanden met zijn onafhankelijke provincies zonder centrale autoriteit die daarboven stond.

Althusius, die men de politieke filosoof van de republiek kan noemen, komt men niet voor niets tegen in de boeken van AS-redacteuren Thom Holterman en Marius de Geus.
Het bezwaar tegen het poldermodel is onder andere dat de besluitvorming moeizaam tot stand komt en geblokkeerd kan worden door één partner. In de praktijk van de republiek en van Europa viel en valt dat nog wel mee, behalve in oorlogssituaties. Ikzelf heb wel eens met de gedachte gespeeld van een staatsrechtelijke dubbelstructuur. Het poldermodel (of confederatie) en daarnaast de mogelijkheid, voor het geval men er gezamenlijk niet uitkomt, het vraagstuk te verwijzen naar een besluitvormend orgaan – een Europese bondsstaat – dat op meer gewone wijze tot stand is gekomen via verkiezingen; met parlement en bondsregering die in touw komen als men met polderen niet uit een impasse komt. Het parlement zou dan gekozen kunnen worden via grote districten die niet per se samen hoeven te vallen met staatsgrenzen. (Freddy Heinekens heeft eens een Europakaart met zulke districten, gebaseerd op regio's, laten maken; ik schreef er over in *de AS* 99).
Overigens besef ik dat mijn idee in een anarchistisch tijdschrift een beetje wonderlijk aandoet. Anarchisten denken van onderop. In mijn voorstel is sprake van bovenaf, van Europees niveau. Daartegenover staat dat Europa nog niet zo gestructureerd is als de nationale staten en alles wat daar als lagere organen onderkomt.
Dit voorjaar zijn er verkiezingen voor het Europese parlement. De macht ervan zou wat vergroot zijn als de grondwet zou zijn aangenomen. Maar veel had het niet uitgemaakt en het zou Europa niet dichter bij 'de burger' gebracht hebben. Trouwens, wat is de invloed van Nederlandse parlementsleden op de besluiten in Brussel?
Jaap de Hoop Scheffer, toch geen anti-Europeaan, hoorde ik het eens glashelder uitleggen. Er komt een bepaald onderwerp in Brussel aan de orde. Je probeert als Nederlands parlementslid het Nederlandse standpunt zo veel mogelijk te beïnvloeden. Dan wordt er in Brussel door ambtenaren onderhandeld en er komt een compromis uit de bus. Hierover wordt dan weer door de ministers onderhandeld. Het resultaat krijg je als volksvertegenwoordiger voorgelegd. Je bent er ten dele tevreden mee en ten dele helemaal niet. Maar wat kan je doen? Afwijzen? Dan begint de hele carrousel weer opnieuw.
Lang geleden – in een Europanummer (36) van de AS (nov/dec 1978) schreef Anton Constandse: 'Het zou een goede taal en zaak zijn te pleiten voor een Europese federatie van volkeren uit oost en west, ontwapend, vrijheidlievend, en socialistisch.' Na dertig jaar nog steeds een roepende in de Europese woestijn.

3

Nu is het traditionele anarchistische antiparlementarisme nooit een dogma voor mij geweest. Bij Domela Nieuwenhuis las ik al eens iets in de trant van: met het parlementarisme kan men wel eens iets bereiken, maar niet het socialisme.Een zelfde standpunt vond ik in *Buiten de orde* (winter 2008) in een artikel van Howard Zinn. (Zinn is de auteur van het indrukwekkende *A People's History of the United States 1492 - Present*, waarin hij benadrukt hoe alle vooruitgang in de VS van onderop is gekomen.) Zijn artikel werd geschreven voor de Amerikaanse presidentsverkiezingen en is een goed medicijn tegen de Obama hype (of hysterie?). Ik citeer: 'Nee, ik neem geen ultralinks standpunt in dat verkiezingen totaal overbodig zijn en dat we zouden moeten weigeren te stemmen om onze integriteit te behouden. En ja, er zijn kandidaten die enigszins beter zijn dan anderen en in bepaalde tijden van nationale crisis (de jaren dertig bijvoorbeeld, of nu), kunnen minieme verschillen een zaak van leven of dood zijn. Maar ik heb het hier over een gevoel voor proportie dat verloren gaat in de verkiezingsgekte. Zou ik één kandidaat steunen tegenover de ander? Ja, voor twee minuten – de tijd die het kost om de hendel om te zetten in het stemlokaal.'

Het is mooi dat een zwarte (in feite een kleurling) het tot Amerikaans president heeft kunnen brengen en het is een opluchting dat Bush weg is. Maar voor de rest, verwacht niet te veel. In de jaren dertig kwam president Roosevelt met zijn New Deal welke een stuk sociale zekerheid en werkgelegenheid bracht. Zinn wijst erop dat dit vooral te danken was aan het feit dat het land in beroering was met acties van werklozen, massale stakingen, hongermarsen van veteranen enzovoort. Vandaag is er weinig te zien van directe acties, ondanks massale huisuitzettingen en de snel groeiende werkloosheid.
Het verstandigste wat ik over het nut van het Europese parlement heb horen zeggen kwam van Bram van der Lek toen hij in dat parlement zat. Je hebt als parlementslid allerlei faciliteiten, je kan bijvoorbeeld een congres organiseren over milieuproblemen en documentatie verzamelen en soms kan je een ontwerpverdrag verbeteren. Dat zijn dan verbeteringen betreffende een aspect waar niemand op gelet heeft en waar bijna iedereen het over eens is.
Overigens heeft 'Europa' zeker nuttige zaken tot stand gebracht. Ik denk aan het Verdrag over en het Hof voor de Mensenrechten, milieubepalingen en dergelijke. Daar was geen grondwet voor nodig. De uitspraak van voorstanders van het Ja tegen de grondwet die mij het meest ergerde was overigens dat de tegenstanders anti-Europeanen waren.

In dit verband een persoonlijke herinnering. Mijn vrouw en ik kampeerden in 1966 of 1967 boven Menton in Frankrijk. De campinghouder adviseerde ons voor de terugreis een mooie route. Eerst omhoog Italië in en dan via een bergpas weer terug naar de Franse Alpen. Het was een goed advies. Een schitterende tocht door een totaal verlaten, ja desolaat landschap vol haarspeldbochten voor en na de bergpas. Alleen, in elke bocht stond een bunker, eerst aan de Italiaanse kant van de grens, daarna aan de Franse. Al die tientallen bunkers waren verlaten, vervallen, stille monumenten van een voorbije tijd van oorlog en oorlogsdreiging in Europa.
Ik ben zelden zo gelukkig geweest met de vrede in Europa en heb mij zelden zo Europeaan gevoeld.
Een burgeroorlog als de Joegoslavische is niet voorkomen; oorlogen tussen Europese staten sedert 1945 wel. Dankzij de regeringen? Of vooral dankzij de mensen, die zich als het om oorlog en vrede gaat Europeaan voelen? Laat ik eindigen met het slot van Zinns artikel: 'Stemmen is simpel en beperkt nuttig en het is een slecht surrogaat voor democratie, waarvoor directe actie van betrokken burgers nodig is.'

OVER EEN GEDROOMDE SAMENLEVING*

De visie van socioloog Willem Schinkel

Cees Bronsveld

De werkelijkheid is ingewikkeld. Die werkelijkheid adequaat beschrijven is daarom een lastige klus. De uitdrukking 'daar zijn geen woorden voor' bestaat niet voor niets, om maar eens wat te noemen.
Gearticuleerde ideeën over de werkelijkheid doen die werkelijkheid dan ook per definitie in meer of mindere mate geweld aan. Zeker, dat is 'erg' maar vooral ook onvermijdelijk. 'Plaatjes' van die werkelijkheid zijn dan ook altijd interpretaties, versimpelingen, dat kan niet anders. Wel is het van belang dit te beseffen en die 'plaatjes' van de werkelijkheid niet met de werkelijkheid zelf te verwarren.
Vooral beoefenaren van de wetenschap vergeten het eerste en doen dan vooral het laatste. Wetenschapsfilosoof Paul Feyerabend schreef er onder de titel Conquest of Abundance *een in 1999 postuum verschenen prachtboek over. De ondertitel van dat boek bracht de tegenstelling waar ik hier op doel glashelder onder woorden:* A tale of abstraction versus the richness of being.
Zeker, ook maatschappijtheoretici – sociologen en andere beoefenaren van de sociale wetenschappen dus – verwarren hun modellen en andere theoretische constructies nogal eens met het werkelijke leven. Kwantitieve sociologen doorgaans wat vaker dan kwalitatieve. Maar zelfs als beseft wordt dat er in de diverse fasen van theorievorming onvermijdelijk complexiteitsreductie plaats vindt – de term is van de Duitse socioloog Niklas Luhmann (1927-1998) – kan er veel misgaan. Zo is theoretische begripsvorming voor alles een talig proces. De interpretatie van de sociale werkelijkheid vereist op enig moment ongetwijfeld begrip – maar vooral ook begrippen. En die begrippen zijn niet altijd zonder problemen.

In zijn verrassende, vuistdikke boek *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij* problematiseert de aan de Rotterdamse Erasmus Universiteit verbonden socioloog Willem Schinkel een aantal begrippen uit de sociologie, kernbegrippen als samenleving en maatschappij zelfs.

Schinkel wijst er in dit verband allereerst op dat sociologen heel lang de gewoonte hadden het sociale te beschrijven in aan de biologie ontleende modellen. Daarmee verzeilden ook aan een flink aantal, aan de biologie ontleende begrippen en de daaraan vastzittende betekenissen in de sociologie. Zo werd in de vroege sociologie – denk aan iemand als Herbert Spencer (1820 – 1903) – expliciet evolutionistisch gedacht. Samenlevingen werden daarbij vaak beschouwd als een soort lichamen. Lichamen die dus ook ziek kunnen worden. Met de sterfelijkheid had men doorgaans wat meer moeite. Alhoewel

*Bespreking van Willem Schinkel, *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij*, Kampen (Klement), 517 pag., 37,50 euro; Willem Schinkel, *De gedroomde samenleving*, Kampen (Klement),160 pag., 19,90 euro.

dit *evolutionaire* en *organicistische* denken inmiddels als achterhaald wordt beschouwd, werd de sociologie blijvend opgescheept met begrippen die er voor zorgden dat allerlei connotaties van die aan de biologie ontleende begrippen in de sociologie zijn blijven rondspoken.
Vanwege dit boek was Schinkel zomer vorig jaar een van VPRO's Zomergasten (24.8.08). Schinkel gaf interviewer Bas Heijne daar een even simpele als sympathieke *raison d' être* van de sociologie: kritiek. Wat voor zin zou het immers hebben, zo legde hij uit, om – als maatschappij, als individu, – aan zoiets als sociologie te doen als dat neerkomt op de *common sense* opvattingen omtrent 'de maatschappij' na te vertellen en aldus in feite de heersende ideeën alleen maar te bevestigen? Dat zou intellectueel gezien een nogal overbodige bezigheid zijn, aldus Schinkel.

Toch wijst de sociologische praktijk uit dat dat 'kritisch zijn' niet voor iedere socioloog het bestaansrecht van het vak is, ook – misschien moet ik hier schrijven: 'zelfs'? – niet voor de theoretici onder hen. Bovendien denk ik dat de sociologie ook niet bij voorbaat dat 'kritisch zijn' expliciet als ultiem *doel* zou moeten omarmen. De sociologie heeft erg lang last gehad van haar min of meer progressieve imago van het vak: lange tijd was in de ogen van velen sociologie en socialisme zo ongeveer het zelfde. Daarom zou in principe empirisch onderzoek en theoretische reflectie in de sociologie toch ook tot de conclusie moeten *kunnen* leiden dat in onze maatschappij *Alles in Ordnung* is?
Is Schinkels uitgangspunt in eerste en/of laatste instantie, in dan wel uit principe, tamelijk onhoudbaar, het is mij wel uiterst sympathiek. Ik heb eerlijk gezegd ook nogal een hekel aan oeverloos getheoretiseer, zeker als dat uiteindelijk leidt tot minder dan niets. *Het* voorbeeld wat mij betreft: het ernstige misverstand dat *Anthony Giddens* heet. Een theoreticus te typeren als socio-formalist die, toegegeven, zo hier en daar misschien best wel een aardig en/of wellicht bruikbaar begripje muntte. Maar dat zijn vele duizenden pagina's lange tekst uiteindelijk blijkt uit te monden in een pleidooi voor het New Labour van Tony Blair, is en was voor mij zeker geen aanbeveling! Dan lees ik toch vele malen liever ideologische kritiek op het werk van onze vriend Giddens, zoals die van bijvoorbeeld *Steven Loyal*.[1]
Het heeft iets arrogants, maatschappijkritiek, zo vindt Schinkel ook. Het is inderdaad nogal wat om van achter je pc, voor een aardig salaris meestal, op wetenschappelijke gronden (ook dat nog!) te beweren dat er veel mis is met de maatschappij waarin wij leven. Schinkel zei in deze veel geleerd te hebben van een studie van de marxistoïde (mijn term) maatschappijkritiek uit de jaren zestig. 'Zo kan het niet meer', vond hij en gelijk heeft hij.
Hoe dat dan wel kan? We horen er niets meer over helaas. Dat 'zo' is dan blijkbaar aan de lezer om te beoordelen.

Schinkel stelt dat het Nederlandse integratiedebat aantoont dat wij geobsedeerd zijn door de verschijnselen die de gezondheid van het sociale lichaam, onze maatschappij, bedreigen. Dat blijkt volgens hem vooral in het lopende integratiedebat.
Het feit dat een aantal maatschappelijke verschijnselen zich inderdaad in het dominante sociologische begrippenapparaat laat formuleren en interpreteren, en dat Schinkel mede daarom afwijst,

wil volgens mij evenwel nog niet zeggen dat dit onvermijdelijk is. Het verloop van het debat werd en wordt immers niet alleen bepaald door de gebezigde begrippen. Je kunt de begrippen samenleving en maatschappij volgens mij zelfs gebruiken zonder de organicistische implicaties.

Dit neemt niet weg dat Schinkel een aantal grove missers in het integratiedebat op het spoor komt. Interessant – en pijnlijk – is zijn conclusie dat het *culturistische* denken van Wilders niet zo gek ver af ligt van dat van mensen als PvdA-professor Paul Scheffer, de uitvinder van het veelbesproken 'multiculturele drama'.

De passages die Schinkel aan het sociaal-wetenschappelijk onderzoek op dit terrein wijdt vond ik verreweg de belangrijkste. Dat *culturistische* onderzoek deugt methodologisch vaker niet dan wel, zo laat hij zien. Het begrip 'integratie' zelf is uiterst problematisch, de bizarre consequenties daarvan weet Schinkel helder te schetsen. Waar zitten die mensen die 'geïntegreerd' moeten worden eigenlijk ? Ze maken blijkbaar geen deel uit van de maatschappij maar waar bevinden zij zich dan wel, theoretisch gesproken?

Het is een relevante vraag met uiterst belangrijke praktische consequenties. Het voorbeeld had hier de *Amerikaanse* maffia kunnen zijn. Romanschrijvers als Puzo, films als *The Godfather* probeerden die maffia vooral te herleiden tot zaken als de Siciliaanse familie-eer, tot '*Italialaanse* toestanden' dus. Terwijl het toch voor alles een Amerikaans verschijnsel was. Waarom geen maffia in Argentinië, waar tenslotte ook vele Italiaanse migranten heen trokken?[2]

Ook in het Nederlandse sociologisch integratie-onderzoek worden grote fouten gemaakt, met name wanneer cultuurverschillen geïnterpreteerd worden als bewijzen voor het niet volledig geïntegreerd zijn en daarmee zonder verdere argumentatie tot de oorzaken van allerlei maatschappelijke problemen worden benoemd.

Schinkel wijst dus de begrippen maatschappij en samenleving af. Hij gebruikt de begrippen bij voorkeur dan ook 'tussen aanhalingstekens'. Toch blijft het merkwaardig dat hij dan zelf met een typering van het huidige tijdsgewricht als zijnde *hypochondrisch* aan komt. Daar zit ook nogal wat connotatie aan, lijkt me zo.

Schinkel introduceert trouwens veel nieuwe begrippen. *Autovampirisme* en *methodologische mensensmokkel* lijken daarvan de eenvoudigste maar zijn dat zeker niet. In een heuse Verklarende Woordenlijst (477-91) definieert hij maar liefst meer dan vijftig Oude en Nieuwe Begrippen. Begrijpelijk als je de sociologie los wilt zingen van foute begrippen met foute connotaties. Je schrijft daar evenwel geen gemakkelijk leesbaar proza mee en ik geloof dan ook niet dat Schinkels begrippen blijvertjes zullen worden. Zie de moeilijkste zin uit Schinkels boek waarmee filosofe Van der Veeke haar recensie in (het tegenwoordig als e-tijdschrift verschijnende) filosofieblad Krisis opende : *'De uitdifferentiatie van somatische semantiek en residusemantiek heeft als functie de discursieve facilitering van autovampirisme en vervult uiteindelijk de fictiefunctie die de confictie "samenleving" fixeert'*.[3]

Schinkel doet een poging om een theoretisch alternatief te ontwikkelen. Daartoe haalt hij veel, om niet te zeggen, bijna alles over hoop. De eerder genoemde Luhmann blijkt in zijn alternatief een belangrijke rol te spelen. Luhmann ontwikkelde een systeemtheorie waarvan de elementen niet uit mensen maar uit 'communicaties' bestaan (198) – een gegeven dat volgens Schinkel grote theoretische voordelen biedt. Ik ben daarvan vooralsnog niet overtuigd. Laat ik daarbij ook toegeven dat ik het spoor een aantal keren helemaal kwijt raakte, een zaak die uiteraard niet per definitie de auteur moet worden aangerekend.

Wat ik merkwaardig vond bij dit van stal halen van Luhmann is het feit dat de habermassiaanse kritiek op Luhmann volstrekt ontbreekt. Wellicht terecht, maar toch. Habermas was namelijk van mening dat in de sociologie van Luhmann een emancipatoir perspectief volstrekt ontbrak. En tja. Feit is ook dat zonder deze kritiek van Habermas op Luhmann deze laatste waarschijnlijk reeds lang in de vergetelheid zou zijn geraakt.[4]

Wat Schinkels boek in het bijzonder voor anarchisten interessant maakt is uiteraard niet dat hij Proudhon een paar keer citeert. Volgens Schinkel gaat 'zelfs Proudhon' zich te buiten aan de overbodige hypothese 'maatschappij' (247-248). Vanuit Schinkels perspectief zou Proudhon, gezien zijn antifeministische en anti-joodse uitlatingen (zie Rudolf de Jong in *de AS* 103), mijns inziens juist vele malen harder kunnen en moeten worden aangepakt.

Interessant is daarentegen wel dat Schinkel stelt dat het organicistische denken, dat onvermijdelijk spreekt in termen van delen en het geheel, per definitie leidt tot hiërarchisch boven- en onderschikkend denken (213-14). Wie weet heeft hij daar gelijk in, en dat zou zeer zeker voor anarchisten een belangwekkend semantisch-sociologisch (of zoiets) inzicht zijn, maar helaas: overtuigend was Schinkel op dit punt niet.

Schinkel publiceerde ook over 'de staat', werk dat ik vooralsnog niet ken. Dat hij ook daarover op zijn minst interessante visies ontwikkelt bewijst zijn journalistieke werk, onder meer in De Groene Amsterdammer.[5]

Tot slot zij gemeld dat van dit kloeke boek ook een light versie verscheen: *De gedroomde samenleving*. Het accent ligt daarin op een analyse van het integratiedebat. De conclusie daarin is uiteraard dezelfde: *Integratiebeleid werkt averechts.*[6]

NOTEN

(1) Steven Loyal, *The sociology of Anthony Giddens*, London (Pluto Press) 2003 – (2) Zie hierover bijv. Jerre Mangione en Ben Morreale, *La Storia. Five centuries of the Italian American experience*, New York (Harper) 1992, pp. 412 ff. – (3) Schinkel p. 307. Zie voor de recensie: http://www.krisis.eu/content/2008-1/2008-1-11-vanderveeke.pdf – (4) Zie over Luhmann bijv. Rudi Laermans, 'Het systeem ontstaat, etsi non daretur deus' : Luhmanns werk en denkstijl, in: *Tijdschrift voor Sociologie*, 17 (1996) : 2, pp. 118-125 (www-editie beschikbaar). – (5) Zie bijv. het artikel *De beursgenoteerde staat* in: *De Groene Amsterdammer*, 3.10.2009, pp. 14-17. De door Schinkel samengestelde bundel *Globalization and the sociology of the state* (Houndmills, Palgrave 2008) heeft in ieder geval een veelbelovende titel! – (6) Het was verheugend dat een blad als *Binnenlands Bestuur* een recensie van *De gedroomde samenleving* plaatste onder deze kop. Zie Kees de Waijer, in: *Binnenlands Bestuur*, 2008/39 (26.9.2008), p. 51.

ANARCHISTEN OP DE BRES VOOR VRIJHEID VAN MENINGSUITING

Boudewijn Chorus

Anarchisten zijn niet altijd geneigd de verworvenheden van de liberale rechtsstaat met hand en tand te verdedigen. Waarom immers zou je bijvoorbeeld de koningin niet mogen beledigen? Toch stammen de basiselementen van grondrechten grotendeels uit het gedachtegoed van libertairen. De actuele discussie rond Wilders laat zien dat het om interpretatie gaat en dat ook grondrechten kennelijk aan grensverschuiving onderhevig zijn. Vrijdenkers en anarchisten doen er daarom goed aan zich in dat debat te mengen.

Laconiek denken over de standpunten van de fractievoorzitter van de Partij voor de Vrijheid, Geert Wilders, is niet aan te bevelen. Opmerkelijk is echter wel, dat de vrijheid van meningsuiting waarop hij zich graag beroept, een ander grondrecht schijnt te zijn dan hij zijn zelf verklaarde vijanden gunt. Die moeten immers van hem hun heilige boek verbranden. Maar zo zit, zelfs in de praktijk van alle dag, de hier vigerende democratie niet in elkaar. Het uitgangspunt, dat ieder voor de wet gelijk is, geldt immers onverkort. Het kan niet zo zijn dat Wilders meer recht op uitingsvrijheid heeft dan een willekeurige lezer van de Koran. Maar ook niet minder.

Misschien is het een open deur, maar laat ik voorop stellen, dat naar mijn mening bij de interpretatie van een grondrecht als de uitingsvrijheid anarchisten steeds de meest ruime werking en de minste beperking zouden moeten bepleiten. Zij zijn als vrijdenkers immers per definitie liefhebbers van het debat en wil een debat eerlijk zijn dan moet het open en vrij zijn. Dus moet alles daarin gezegd kunnen worden. Ga je dat beperken dan is er geen sprake meer van vrij denken, dan ben je aan het betuttelen. Een dergelijke opvatting is niet vrij van risico's. Ze betekent namelijk dat je ook racisme, antisemitisme en – opnieuw een actueel verschijnsel – het ontkennen van de holocaust openlijk moet kunnen bespreken en dus moet toestaan dat ook verderfelijke uitingen in de openbaarheid beleden worden.

Deze opvatting van uitingsvrijheid veronderstelt een hoog niveau van weerbaarheid in de samenleving en het vertrouwen dat altijd voldoende mensen voldoende in staat zullen zijn de aangevoerde argumenten te ontkrachten. Sterker nog, ze gaat eigenlijk uit van de aanname, dat mensen die verderfelijke beweringen doen, frequent ontmaskerd zullen worden en uiteindelijk zichzelf belachelijk maken met iedere herhaling of variant. Ik ben van mening dat dit mechanisme afdoende functioneert in de 'hoog ontwikkelde' westerse samenleving, dat wil zeggen in de landen die ruime historische ervaring hebben met een democratie, waarin de scheiding van machten in overwegende mate wordt nagestreefd.

Dat mag niet betekenen dat we het gevaar van bedenkelijke standpunten gaan onderschatten. Juist zo'n vertrouwen in de reinigende werking van het gezonde verstand veronderstelt een hoge alertheid en de kracht, moed en energie van velen om telkens opnieuw het gore en het vuige, de diverse varianten van racisme, antisemitisme, anti-islamisme en discriminatie aan de kaak te stellen. Dat iemand als Wilders de Tweede Kamer misbruikt als platform, omdat hij daar ongestraft meer kan zeggen door de bescherming van de 'parlementaire onschendbaarheid', moet ons niet afleiden van de kern: hij bezigt racistische taal. Dat mag hij, wat mij betreft, maar die taal mag niet onweersproken blijven.

De herhaalde praktijk laat Wilders' voorkeur voor discussietrucs zien. Die zijn doorgaans doorzichtig, en de Kamer laat ze te vaak passeren. Helemaal van de gekke wordt het als je Femke Halsema van GroenLinks hoort protesteren tegen de weigering van Groot-Brittannië om Wilders toe te laten, bevreesd als het land is voor haat zaaiende lieden. Laat de verdediging aan henzelf over, zou ik zeggen, ook als ze in de uitoefening van hun legitieme rechten (die ze anderen willen ontzeggen) worden gehinderd. Je uitgangspunt moet zijn: kom voor de rechten van de zwakken in de samenleving op, niet voor die van de schreeuwers en verziekers, de haatzaaiers. Is dat meten met twee maten?

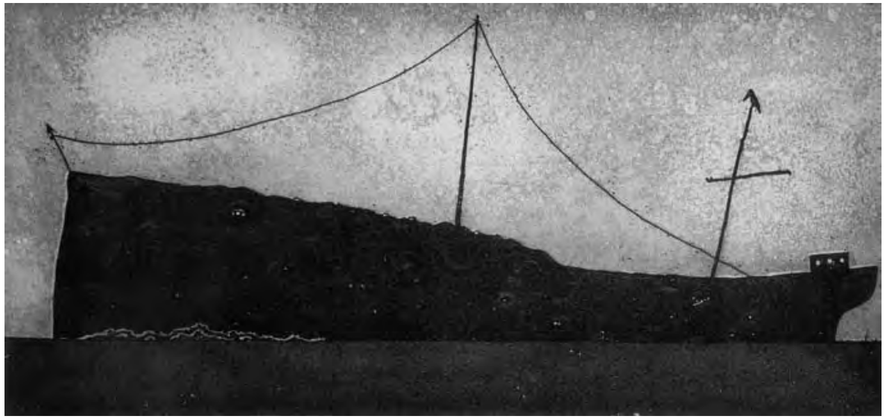
Misschien wel, maar de laatste zijn mans genoeg en hebben ruim voldoende podium om hun eigen verdediging te voeren. De Britse filosoof en econoom John Stuart Mill (1806-1873) wees er al op, dat uitingsvrijheid allereerst een recht is voor minderheden. Dat is niet alleen in het belang van die minderheden zelf, maar ook voor de correctie op een al te gemakkelijke aanvaarding van het 'grote gemene deler'-denken.

Als Wilders het heeft over 'het Marokkaanse tuig dat scheldend, spugend, onschuldige mensen in elkaar rammend door het leven gaat' – zoals hij in de Tweede Kamer heeft gezegd – dan doelt hij op alle mensen van Marokkaanse afkomst in ons land. De relatief kleine, problemen veroorzakende, groep van opgeschoten jongeren gebruikt hij als pars pro toto, deel dat spreekt voor het geheel. Zulke generaliseringen zijn herkenbaar, maar dienen keer op keer te worden doorgeprikt. In de 'volksmedia' is dat geen staande praktijk, helaas. Wilders' term *moslimkolonisten* is vergelijkbaar en suggereert dat 'de' moslims naar hier zijn gekomen om dit land te koloniseren. Elsbeth Etty gebruikte in *NRC-Handelsblad* van 23 september 2008 voor zijn oproep om het leger in te zetten tegen 'de islamitische intifada' en de steden en dorpen in Nederland 'op te ruimen en schoner te maken' de term *ethnic cleansing*, naar de campagne in Bosnië van oorlogsmisdadiger Mladic. Maar haar oproep aan de Kamervoorzitter om Wilders bij dit soort uitlatingen het woord te ontnemen, zou ik niet willen ondersteunen.

GRENS

De Kamervoorzitter kan op grond van het vergaderreglement ingrijpen als een provocateur als Wilders zulke smerige suggesties doet en taal bezigt, waarvan je kunt verwachten dat delen van de bevolking zich erdoor beledigd zullen voelen, of sterker nog taal die oproept tot onwettige handelingen. Etty stelt, dat Nederland onder meer op grond van het *Internationaal Verdrag tot uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie* gehouden is op te treden tegen discriminatie. Zij vraagt zich af, waarom er dan juist in het forum van de natie niet wordt ingegrepen. Zo dreigt het immers 'normaal' te worden om op te roepen tot

deportatie en etnische zuivering. Maar de wens is hier als vader van de gedachte al lang achterhaald.
Eerder is het andersom, en vertolkt Wilders wat al zo'n anderhalf jaar te lezen valt op onfrisse internetfora als die van Geenstijl.nl, eigendom van hetzelfde mediaconcern dat ook de *Spits* en *de Telegraaf* uitbrengt. Een concern dat zich al decennia lang afzet tegen de publieke omroep, maar er nu voor heeft gekozen daar zelf deel van te willen uitmaken. *If you can't beat them, join them.* Prima, laat duizend bloemen bloeien ook al zijn niet alle bloemen even mooi.
Het lijkt cynisch, maar wie zich verdiept in de ontwikkeling van de vrijheid van meningsuiting in Nederland moet welhaast concluderen dat juridische haarkloverij en omstandige nuanceringen ons geen steek vooruit hebben geholpen. Bovendien is de aard van de aangepakte uitingen overwegend eenzijdig te noemen, waarbij godsdienst de hoofdrol speelt. Al of niet mogen geloven in een god valt op zich onder dat andere grondrecht, de vrijheid van godsdienst, maar uitingen over geloof en gelovigen zijn een zaak van uitingsvrijheid. Daarin de nuances willen bepalen, bijvoorbeeld qua strafwaardigheid, is zinloos en lost al helemaal niets op.
De vrijdenker Jos van Dijk heeft in zijn boek *Dit kan niet en dit mag niet. Belemmering van de uitingsvrijheid in Nederland* (Otto Cramwinckel, Amsterdam 2007) laten zien, dat de praktijk van optreden tegen verboden geachte uitingen de samenleving in geen enkel opzicht heeft beschermd. Bijna alle vervolgingen zijn lachwekkend en hebben hoegenaamd geen effect gesorteerd. Van Reves heimelijke wens om God in de hoedanigheid van een ezel 'drie keer achter elkaar langdurig in zijn geheime opening' te bezitten, zij het met de voorzorg om zwachtels om Zijn hoefjes te doen tegen de gevolgen 'als Hij spartelt bij het klaarkomen' (*Nader tot U*) tot het op internet afficheren van koningin Beatrix als 'een Teutoonse teef' en van prinses Maxima als 'een afgelikte boterham uit de gelederen van de Argentijnse junta' door een Limburgse tiener – vervolging genereert hooguit extra aandacht.
Als het gaat om de – veel algemenere – vrijheid van het individu achtte John Stuart Mill maar één grens aanvaardbaar, namelijk wanneer schade aan anderen wordt berokkend. Dan gaat het bijvoorbeeld over het gebruik van geweld tegen personen. Maar over de uitingsvrijheid stelt hij dat het onmogelijk is om vast te stellen *waar* de grenzen van uitingsvrijheid gelegd moeten worden. In ieder geval zou het criterium niet gelegd moeten worden bij wie zich in het nauw gedrongen voelt, want dan zou al gauw iedere uitlating waarop men zo gauw geen weerwoord heeft als onredelijk worden aangemerkt.
Bovendien zijn meningen volgens hem in wezen altijd onvolledig, zonder dat dit iets hoeft af te doen aan de integriteit van degene die ze uit. Mensen hebben niet altijd alle kennis en alle argumenten paraat en uiten zich soms wat ongelukkig, maar zijn hun meningen daarom niets waard? John Stuart Mill: 'Daarom is het zelden mogelijk om een verkeerde voorstelling van zaken naar eer en geweten en op goede gronden als een moreel vergrijp aan te wijzen; en de wet zou zich nog veel minder moeten aanmatigen om bij dit soort misdragingen in het debat in te grijpen.' (*On Liberty*, Nederlandse editie 1978, *Over vrijheid*, Boom Meppel, p. 99). Als er dus een

grens is, die zich verdraagt met de gedachte achter het recht op vrije meningsuiting, dan ligt die daar waar ofwel expressie overgaat in actie (geweld) of waar deze tot gevolg heeft dat grondrechten van anderen worden geschonden. Het eerste is heel concreet, maar heeft vanaf dat moment feitelijk niet meer met het uiten van een mening te maken, – discussie gaat over in vuistgevecht of erger. Het tweede lijkt me behalve gezocht ook discutabel. Waarom?

DEBAT

Van alle grondrechten is de vrijheid van meningsuiting zonder meer de belangrijkste. Zij vormt de basis van de democratie. Alle andere grondrechten – de vrijheid van godsdienst, van demonstratie, van vereniging, van drukpers, etc. – zijn onbestaanbaar zonder de vrijheid van meningsuiting. De vraag is echter open, of er een hiërarchische rangorde in grondrechten bestaat en of de uitingsvrijheid door andere rechten wordt begrensd. Bijvoorbeeld door het verbod op belediging van het eigen staatshoofd, de koningin, of dat van een bevriend land (de anti-oorlogsleuze in de Vietnamtijd 'Johnson moordenaar' werd strafrechtelijk vervolgd, maar ook de ludieke variant 'Johnson molenaar' mocht niet). Actueler is echter het verbod op haat zaaien en discriminatie (art 137c e.v. Wetboek van Strafrecht).
Zulke begrenzing in de wet bestaat ook in de Verenigde Staten, het land met een van de meest liberale constituties, zoals maar weer eens met graagte werd vastgesteld toen ex-VVD'er Wilders daar eind februari dit jaar na zijn weigering door Groot-Brittannië met enig aplomb door een handjevol senatoren werd uitgenodigd voor het alsnog vertonen van zijn prulfim *Fitna*. Toch zijn ook in de VS uitingen verboden als deze een *'clear and present danger'* vormen.
Het Amsterdamse Gerechtshof denkt Wilders te kunnen aanpakken (voor de uitspraken die hij buiten de Kamer heeft gedaan) op het wetsartikel tegen haat zaaien en het verbod op groepsbelediging. Dit zou betekenen dat gewone wetten gaan boven rechten die vastgelegd zijn in de grondwet. Je hoeft geen jurist te zijn om te beseffen, dat dit geen kans maakt. Dat het gerechtshof toch vervolging van Wilders gelast lijkt dan ook veeleer te komen door de wind die

uit Den Haag waait sinds CDA en ChristenUnie de boventoon voeren in de coalitie, en is zeker niet vrij van hypocrisie. Want vervolgen is één, veroordelen iets anders.
Toen minister Donner in 2004 liet onderzoeken of 'imam' Abdul-Jabbar van de Ven vervolgd kon worden voor diens uitspraak dat hij het niet zou betreuren als Wilders zou komen te overlijden kreeg hij nul op het rekest. Het lijkt er dan ook meer op, dat de uitspraak om te vervolgen bedoeld is als gebaar naar de beledigde bevolkingsgroepen en als tactische geruststelling aan bevriende regimes in islamitische landen. Maar een veroordeling is hoogst onwaarschijnlijk. Want als de vrijheid van meningsuiting iets betekent, dan toch het recht om controversiële uitspraken te doen.
Zo'n uitspraak is die, waarbij Wilders het heilige boek van de moslims, de Koran, aanduidde als 'het islamistische *Mein Kampf*'. Dat is een slim bedachte, uiterst venijnige, betiteling. Ze refereert immers tegelijk aan de bedenkelijkheid van de inhoud van de Koran als aan het enige boek waarvan de verspreiding in Nederland wettelijk verboden is. Bovendien riep Hitlers *Mein Kampf* op tot het vervolgen en vernietigen van de joden, die anno nu door de meeste moslims als vijanden beschouwd worden. Een vreemde zaak trouwens, dat nog altijd geldende verbod van het – overigens vrijwel onleesbare – heilige boek van het georganiseerde antisemitisme. De geschiedenis moeten we kennen, maar een niet onbelangrijke bron, hoe walgelijk en tegelijk ongeloofwaardig ook, mag niet verspreid worden. Het oorspronkelijke document van de redeloze haat mag niet beschikbaar zijn. Dat ook dit verbod zinloos is, wordt met enkele gerichte zoekvragen op het internet duidelijk: de integrale tekst van *Mein Kampf* is eenvoudig te downloaden, in meerdere talen, inclusief het Nederlands.
Een vervolging zal Wilders alleen maar goed uitkomen en hem een prachtig platform bieden met gegarandeerde gratis publiciteit voor verderfelijke opvattingen. Als hij ondanks alles tóch veroordeeld wordt, bezorgt hem dat ook nog eens het aureool van martelaar, kampioen van de vrijheid van meningsuiting die zo schandelijk de mond wordt gesnoerd. Zijn reactie op het vonnis draagt de kiemen van deze uitwerking al in zich: "Ik zie de islam niet als religie maar als een gevaarlijke, totalitaire ideologie, net als het communisme en het fascisme. Dat mag ik toch zeggen?"
Elsbeth Etty, op dit vlak intussen de voorbeeldige vertolker van het verontwaardigde deel van de Nederlandse intelligentsia, schreef in *NRC Handelsblad* van 27 januari 2009: 'Als smaad, laster, discriminatie en belediging van bevolkingsgroepen op voorhand gerechtvaardigd zijn met een beroep op de vrijheid van meningsuiting, dan zijn vrouwen, homo's, etnische minderheden en aanhangers van om het even welke religie of seculiere ideologie vogelvrij in het publieke debat.' Dat lijkt mij echter geen steekhoudende argumentatie. Immers: 'vogelvrij', – alsof al die mensen zich niet zouden kunnen verweren. Veel beter is het, om tegenover smerige uitingen het open vizier van de zinnige argumenten te zetten en niet aflatend de hypocrisie in die redeneringen aan te tonen. Dat biedt een grotere garantie op neutralisering dan het onderdrukken van impopulaire meningen door middel van het strafrecht, dat eerder het risico op toenemende radicalisering bij 'nieuw rechts' in de hand werkt.

OVER HET MARTELAARSCHAP IN DE ANARCHISTISCHE TRADITIE*

Elun Gabriel

1

De anarchisten die, al dan niet na een gewelddadige actie, rond 1900 in de beklaagdenbank terechtkwamen, grepen vaak de mogelijkheid aan om via deze weg hun politieke boodschap te verspreiden. Zelfs de veroordeling tot een gevangenisstraf bood kansen om de politieke boodschap van het anarchisme publiek te maken. Zodoende probeerden ze de macht van het juridisch systeem in hun voordeel om te buigen. De anarchisten hadden immers weinig middelen om hun politieke idealen wereldkundig te maken en ze hadden ook geen toegang tot de machtscentra.

Sommige anarchisten ontwikkelden eind negentiende eeuw vanuit een positie van relatieve institutionele machteloosheid een nieuwe politieke koers, die in zekere zin te vergelijken was met die van de vervolgde en onderdrukte evangelisten binnen het christendom. Omdat het onmogelijk was de staat te verslaan, zochten de anarchisten naar middelen om de (staats)macht over het juridisch systeem in hun voordeel om te buigen, door het bestraffingsysteem te gebruiken als een mogelijkheid om hun getuigenis publiek te maken. Ze hoopten dat het anarchisme op deze wijze moreel zou triomferen over een machtsorde die ze niet door (politieke) kracht kon overwinnen.
De gangbare rituelen van het legale juridisch systeem boden de anarchisten de mogelijkheid om te getuigen tijdens hun processen. Door de aandacht van de pers voor dergelijke processen, bereikten ze zelfs een breder publiek dan ze via lezingen en de 'eigen' pers konden bereiken. Hoewel andere (politieke) groepen eveneens gebruik maakten van het martelaarschap, waren de anarchisten de eerste niet-religieuze groep die publieke getuigenis en martelaarschap centraal stelde in zijn propaganda. Door hun getuigenis en het martelaarschap vestigden ze de aandacht op de onderdrukkende aspecten van het juridisch systeem en confronteerden zodoende niet alleen de socialisten, maar ook de liberale hervormers met de onrechtvaardigheden van ogenschijnlijk liberale staten.
In de christelijke traditie betekent 'getuigen' een gelofte afleggen van het eigen geloof waarbij de idealen worden uitgedragen en de waarheid ervan publiekelijk wordt onderstreept. Het martelaarschap was het meest dramatische voorbeeld van een getuigenis. De reformatie van zestiende en zeventiende eeuw bracht een ommekeer teweeg van het passief fysieke lijden, naar een actief belijden via het woord. Voor Luther was

*Dit artikel is een bewerking door Willie Verhoysen van een oorspronkelijk in *Radical History Review*, 98 (Spring 2007) verschenen bijdrage van Elun Gabriel met als titel 'Performing persecution: witnessing and martyrdom in the anarchist tradition'. Zie in dit verband ook het artikel van Bert Altena in *de AS* 161/162 (Vijftiende Jaarboek Anarchisme). (Red.)

het martelaarschap een literaire getuigenis van het geloof. Martelaren hoopten het ritueel van de fysieke bestraffing om te draaien naar een situatie van tirannie en wreedheid, die overwonnen werden door de individuele morele superioriteit.
De mogelijkheden van de massale evangelisering zetten sommige populisten en anarchisten er toe aan, in de jaren na 1870 een nieuw concept van 'propaganda van de daad' te ontwikkelen, die het geweld niet schuwde. Buiten Rusland is het altijd een kleine minderheid geweest die geloofde in deze vorm van propaganda van de daad. Niettemin zagen populistische en anarchistische aanslagplegers hun daden als een gedramatiseerd middel om getuigenis van hun overtuiging af te leggen. De voorstanders betoogden dat het de meest effectieve methode was om publieke aandacht te krijgen voor hun idealen, vooral in een samenleving zonder een vrije pers. Om effectief te zijn, moest de (gewelddadige) actie wel ondersteund worden door de propaganda van het woord. Daarvoor waren de 'daders' echter afhankelijk van de mogelijkheden tot spreken die geboden werden door het juridisch systeem.

2

Alle anarchisten, of ze nu voor of tegen geweld waren, hechtten belang aan het idee van de anarchistische martelaren. Terroristen werden doorgaans beschreven als personen met een heilige compassie, die aangezet waren tot handelen door het verlangen het lijden van anderen te verzachten. Zelfs anarchisten die ten onrechte veroordeeld waren voor misdaden die ze niet hadden begaan, probeerden tijdens hun processen de aandacht te vestigen op de ongelijkheid in samenleving.
De 'hoogtepunten' van het anarchistische martelaarschap zijn twee gebeurtenissen die in de Verenigde Staten plaatsvonden: de affaire van de Haymarket in Chicago en de zaak Sacco en Vanzetti. De Haymarket affaire trok eind negentiende eeuw wereldwijde aandacht en de onschuldige slachtoffers werden bekend als de martelaren van Chicago.[1] De zaak van Sacco en Vanzetti kreeg later, midden jaren 1920, ook wereldwijde belangstelling, waarbij deze anarchisten werden omschreven als martelaren die gedood dreigden te worden omwille van hun anarchistische opvattingen.
De Haymarket bleef lange tijd voor alle soorten radicalen een gebeurtenis met een grote symbolische kracht. Herdenkingen van de martelaren van Chicago droegen er toe bij dat het discours over het martelaarschap een centrale plaats kreeg in het anarchistische denken. Bovendien droegen de anarchistische getuigenissen en de martelaren bij tot de ontwikkeling van culturele voorstellingen die door een keur van radicalen later werden gebruikt voor hun propaganda. Zodoende raakte de traditie van het martelaarschap ingebed in de politieke retoriek van verscheidene seculiere bewegingen ter politiek linkerzijde.
De anarchisten die in de cel belandden, troffen in de gevangenis een samenleving aan waar ze hun getuigenis konden voortzetten door hun idealen te plaatsen tegenover het gevangenisregime. Bekende anarchisten, zoals Kropotkin, Goldman en Berkman, schreven theoretische essays over de gevangenis, nadat ze zelf achter de tralies hadden gezeten. Meestal slaagden de anarchisten er niet in het gevangenissysteem als bestraffing te veranderen, maar vonden ze achter de tralies wel ruimte voor politieke activiteit en theorievorming.
Kropotkin drukte het als volgt uit: 'Het systeem is verkeerd vanaf de basis.' Twee punten van kritiek stonden voor hem centraal. Gevangenissen waren in zijn ogen fundamenteel fout omdat ze meestal arme mensen huisvesten die tot crimineel gedrag komen wanneer de samenleving hen de mogelijkheid belette te leven, terwijl rijke mensen het wordt toegestaan de arme mensen te bestelen in het kader van het kapitalisme. Bovendien vond de Russische anarchist gevangenissen niet effectief: door het dat ze aanzetten tot recividisme en wreedheid. Voor de anarchisten waren gevangenissen een spiegel van de samenleving waaruit ze voortkwamen.
Een groot deel van de anarchistische kritiek richtte zich op de destructieve aspecten van het gevangenissysteem, met name de vernietiging van het zelfrespect en de eigen persoonlijkheid, kortom de ontmenselijking. 'Na geschoold te zijn in criminaliteit door meer ervaren gevangenen, en nadat ze hun wil verloren hebben om de verleiding te weerstaan en de samenleving zijn gaan haten, zijn ze volledig klaar voor recividisme als ze weer op vrije voeten komen. De gevangenis biedt evenals het kapitalisme een passief doods leven, dat zo verschillend is van het anarchistische ideaal over leven en dood en dat bepaald wordt door de individuele vrijheid en begiftigd is met een zinvol leven', aldus Kropotkin.
De ideologische bronnen hielpen de anarchisten bij de onvermijdelijke desoriëntatie als ze in deze wereld van passiviteit terechtkwamen, waarin ze geacht werden te zwijgen. Door relaties met de politieke buitenwereld te onderhouden, en door politieke kameraadschap in de gevangenis, konden ze de gevangenisomgeving beschouwen als een uitbreiding van de buitenwereld. Dankzij deze relaties hadden de anarchistische gevangenen een groter weerstandsvermogen, tegen de kwalijke effecten van het gevangenisregime. Daarnaast streden de anarchistische gevangenen voor de humanisering van de gevangenis door de logica van het eigen belang, die in de gevangenis de overhand had, te verwerpen.
Los van de vraag of het activisme van de anarchistische gevangenen een blijvend effect had op de gevangenis waar ze zaten of op hun medegevangenen, leerden de ervaringen de anarchisten wel over zichzelf. De gevangenisstraf bevestigde hun toewijding aan de anarchistische zaak en voorzag ze van nieuwe energie voor de politieke strijd: namelijk de hervorming van het gevangenissysteem.

3

Hoewel de gevangenisautoriteiten een grote macht uitoefenden en veel anarchistische initiatieven fnuikten, hielp de politieke toewijding en de theoretische kritiek op de gevangenis, om te vechten tegen de instelling waarin ze gevangen zaten. Anarchisten beschouwden het gevangenissysteem, evenals het rechtssysteem, als een arena waarin ze de ideologische strijd met de staat konden aangaan, hoezeer de vele pogingen om bijvoorbeeld de gevangeniscondities te verbeteren of om met de buitenwereld te communiceren, ook mislukten. Wel slaagden ze er in te getuigen over een gevangenissysteem dat eigenlijk de bedoeling had mensen te bedwingen en het zwijgen op te leggen.

De anarchistische traditie van getuigenis en martelaarschap hing af van een sociaal systeem waarin de machtsinstanties de mogelijkheid gaven om te spreken. De anarchistische strategie van eind negentiende en begin twintigste eeuw om een veroordeling om te vormen tot een vrijplaats om te spreken, werkte niet onder de totalitaire regimes van de twintigste eeuw, die letterlijk alles van hun slachtoffers wegvaagden. Openbare processen werden vermeden, executies werden in het geheim uitgevoerd en een gevangene werd elk contact met de buitenwereld ontzegd. Zodoende voorkwamen de machtshebbers dat de opponenten van het regime konden getuigen of sterven als martelaren.

Zelfs in de liberaal-democratische samenlevingen kwam deze anarchistische strategie in de twintigste eeuw al onder druk te staan. De anarchisten werden immers gemarginaliseerd door de reformistische arbeidersbeweging.

Maar ook de hedendaagse liberale democratieën laten weinig ruimte voor een getuigenisstrategie. Zo hebben de Verenigde Staten in de zogenaamde oorlog tegen het terrorisme, een nieuwe strategie ontwikkeld. De mogelijkheid tot getuigenis wordt de gevangenen ontnomen door arrestatie waarbij geen procesdatum is bepaald en de gevangene het recht wordt ontnomen te communiceren met de buitenwereld. Voor bepaalde vormen van misdaad worden zelfs geheime processen gehouden.

Op deze wijze verhindert de staat elke publieke belijdenis. Het opzetten van een geheim parallel gevangenissysteem van ongekende omvang, past eveneens in die nieuwe strategie. Het politieke verzet tegen het strafrecht, via getuigenissen en martelaren, wordt daardoor vrijwel onmogelijk gemaakt.

NOTEN

(1) De Haymarket affaire en de herdenking van zijn martelaren lag aan de basis van wat later de 1 meiviering zou worden. Zie hiervoor onder meer *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, 1 meivieringen in Nederland (1890-1940); nummer 7, september 1985. (WV) – (2) Over de zaak van Sacco en Vanzetti zijn talloze publicaties verschenen. Zie onder meer Arthur Lehning in *De draad van Ariadne*, pagina 175-195. In 1977 ondertekende gouverneur Michael Dukakis van Massachusetts een proclamatie waarin staat dat Nicola Sacco en Bartolomeo Vanzetti geen eerlijk proces hadden gekregen. Spencer Sacco uit Newport, Rhode Island, kleinzoon van van Nicola Sacco, was bij die gelegenheid aanwezig en verklaarde dat hij deze proclamatie verkoos boven een postume gratieverlening omdat dat alsnog, postuum, een schuldbekentenis zou inhouden. In hetzelfde jaar werden beide anarchisten in Boston in de staat Massachusetts met een standbeeld officieel gerehabiliteerd. 'Hiermee geeft de stad toe dat deze mannen geen eerlijk proces hebben gekregen' zei burgemeester Thomas Menino bij die gelegenheid. – (3) Ook anarchisten zonder een betekenisvolle gevangeniservaring ontwikkelden bijzonder interessante opvattingen over het strafrecht. Getuige bijvoorbeeld de Nederlandse Clara Meijer-Wichmann. Haar ideeën over criminaliteit zijn nog altijd actueel. Zie over haar *de AS* 17 en 70. (WV)

POLSBROEK, ZWIJNDRECHT, MIJDRECHT

Het vroege christenanarchisme in Nederland

André de Raaij

1

Het socialisme moest in Nederland wel in godsdienstig kleed verschijnen, vond Quack. Het is de vraag of dit alleen voor Nederland geldt, maar de Christelijke Broedergemeente, beter bekend als de Zwijndrechtse Nieuwlichters, wordt in het algemeen als de eerste socialistische stroming van de Nieuwste Geschiedenis beschouwd. Terwijl het vrijzinnige of vrijdenkende socialisme veld won in arme streken als de noordelijke turfwingebieden, waren er toch ook de Kinderen Gods, die een mystieke grond voor de beleden vrijheid hadden. En Domela was nog niet 'bekeerd' tot het anarchisme, en ook het christen-anarchisme stond nog in de grondverf, toen theoloog Gunning in Leiden college gaf over anarchisme. Een blik op de drie genoemde uitingen.

Op een avond in 1803 kon turfschipper Stoffel Muller, thuisgekomen van een stichtelijke bijeenkomst, de slaap niet vatten. Het licht van de volle maan glansde over de nevelbedekte velden. In het oosten werd het ochtendgloren al merkbaar. Muller stond op van zijn bed, trok wat kleren aan en sprong door het raam naar buiten. En met zijn voeten wadend door de nevel, het maanlicht om het hoofd, werd het hem als in een bliksemschicht duidelijk: met Hem, door Hem en tot Hem zijn alle dingen.[1]

Het zou als een mystieke ingeving kunnen worden gezien. Muller was oefenaar, dat wil zeggen dat hij deelnam aan bijeenkomsten buiten de Kerk om, waar niet-theologisch geschoolde gelovigen bijeenkwamen om de Schrift te bespreken. In het algemeen waren de liberaalgezinde dominees van de Nederduitse Gereformeerde Kerk[2] te mild, te lauw voor het gewone volk, dat zwaardere kost wilde horen. Het klinkt als iets wat op veel plaatsen in Nederland herkend kan worden: de mist waarin wellicht koeien lijken te zweven – een tegelijkertijd verontrustend en vertrouwenwekkend landschap. Een bijbeltekst is niet per se nodig om zich in zo'n vroege ochtend deel te voelen van een geheel.

Met dit waden door de mist begon het Nederlandse socialisme. Vond Quack, vond Domela en Martin Schouten bevestigt het in *De socialen zijn in aantogt* – en niet te vergeten schetste de grootste klassieke romanschrijver die – zoals het lijkt te horen bij de Nederlandse letteren – niet meer gelezen wordt, Arthur van Schendel, het zo in *De waterman*.

Stoffel Muller heeft, zou men kunnen zeggen, zijn eigen Saulus/Paulus in de figuur van Maria Leer, de vrouw die het hoogste woord voert om hem buiten te laten smijten tijdens een oefening in Amsterdam, waarvoor zij hem eerst had uitgenodigd. Zij kreeg wroeging, voegde zich bij hem en zij werden man en vrouw. Muller was op dat ogenblik voor de wet getrouwd. Dit huwelijk werd voor de Gemeente ongedaan gemaakt geacht door zijn verbintenis met Leer.

Het paar vormt de kern van de

Christelijke Broedergemeente, in het algemeen beter bekend als de Zwijndrechtse Nieuwlichters. Het is vooralsnog de vraag of deze gemeenschap inderdaad het begin van de socialistische- of arbeidersbeweging inluidt. Enerzijds kan zij gezien worden als horende in een reeks vaak heterodox genoemde gemeenschappen, die een gemeenschappelijk leven nastreefden, communisme in de zin van de vroegse christengemeenschappen.

Waar Stoffel Muller, voorganger van de Broedergemeente, de inspiratie tot zijn interpretatie van het evangelie heeft opgedaan is niet bekend. Hij is in Oost-Friesland geweest, een streek die door banden van geloof en taal met de Nederlanden verbonden is (geweest), in een tijd dat hier een kerkelijke stroming opkwam die zich het Nieuwe Licht noemde. Maar het is pure speculatie, een verband te leggen. Muller spreekt wel van het Nieuwe Licht of van 'het ligt dat in (de mensen) is'[3], maar dit zou – zo het aan anderen ontleend is – het meest waarschijnlijk bij de Quakers 'geleend' moeten zijn, waar de Broederschap de meeste verwantschap mee vertoont. Noch de Oostfriese Nieuwlichters noch de Quakers worden door de Broederschap genoemd. Wij kunnen veilig veronderstellen dat het hier om een zelfstandig Nederlandse ontwikkeling gaat.
De Broederschap telt leden uit het gewone volk, wat haar wel scherp onderscheidt van andere christelijke gemeenschappen uit de voorgaande tijd, de Wederdopers uitgezonderd. Het 'heren'-element is niet afwezig: schout Valk en chocoladefabrikant Mets (of Metz) zijn bekende voorbeelden, maar het zou niet juist zijn te zeggen dat zij overheersen.
De schriftuitlegging van de Christelijke Broederschap is een voorafspiegeling van het modernisme en christen-anarchisme, hoezeer de Broederschap zelf al vergeten mocht zijn. Centraal staat Rom. 11:36: 'Uit Hem en door Hem en tot Hem zijn alle dingen.' *Alle* dingen – 'zoowel geestelijke als stoffelijke; alle krachten, natuurlijke en geestelijke, zijn openbaringen van het Alleven. Hiermede staat Muller op den bodem van het Pantheïsme, maar zonder nog in wijderen omvang de consequenties te aanvaarden van de wijsgerig-godsdienstige stelsels, die we gewoonlijk onder deze naam saamvatten. Uit God is alles, maar alles is niet te vereenzelvigen met God. Hij staat naast en buiten de verschijnselen. Alles is tot Hem d.i. op Hem gericht, maar lost zich nog niet in Hem op.'[4]
God is liefde, Hij openbaart zich in Zijn liefde voor de mens. De verlossing bestaat uit het opgeven van al het eigene en het zoeken van God. Christus is een leraar, die de hoogste en zuiverste openbaring van God heeft gebracht.

2

De gemeente wordt vervolgd op een typische manier, want veel wetsovertreding valt haar niet in de schoenen te schuiven. Provocaties doen de belangrijkste leden meermalen in de cel belanden en een vaste verblijfplaats wordt hun nauwelijks vergund. Hun eerste verblijfplaats was Polsbroekerdam (reden waarom zij ook Polsbroekers genoemd worden, en – daar ter plaatse – Vaders Goedje), en zij maken nogal wat omzwervingen in het zuiden van Holland als zij tenslotte bij de scheepswerf van de Gebroeders Visser te Zwijndrecht hun kolonie kunnen inrichten (1829). Leven als de eerste christenen is het ideaal. Dit impliceert gemeenschap van goederen. De gemeente doet daarnaast ook aan weldadigheid onder de armen in de streek, zodra dit kan: men komt tot welvaren door fabricage van chocolade (Mets) en handel hierin in eigen beheer, verkoop van zwavelstokken en in een later stadium zelfs cokes.
In 1823 wordt een contract opgesteld dat meteen de kiem tot ontbinding in zich had. Wat voor gemeenschappelijke rekening gekocht is, is gemeenschappelijk, wat individueel is ingebracht kan bij vertrek voorzover nog aanwezig weer worden meegenomen. De kolonie trok mensen aan die niets konden inbrengen maar wel wilden meedelen van het welvaren, zonder de christelijke gedachten te delen. Er is dan al een splitsing geweest: Dirk Valk heeft een nieuwe kolonie opgericht in Woerdense Verlaat, later te Mijdrecht. De eis dat vastgelegd zou worden wat een ieder had ingebracht was gesteld door Mets, die zich ergerde aan zekere profiteursmentaliteit. De kolonie was zo op de grenzen van het communisme gestoten.[5]
Als alles uit, door en tot God is, is het moeilijk vast te stellen wat zonde genoemd kan worden. Uit de christologie van de Broederschap wordt niet duidelijk of Jezus de zonden van de mens heeft gedragen en erom gekruisigd is. 'Goed en kwaad hebben geen realiteit in Gods wezen, maar hangen af van Zijne bepalingen, en om in Mullers termen te spreken: "Gods eeuwige, vlekloose, heilige, natuurlijke wil" wordt door Zijnen "niet-natuurlijk-eigen wil" op non-activiteit gezet. Dat gebeurde eenmaal, toen God de "zonde", die Hij eigenlijk niet kon willen, in de schepping bracht; dat gebeurt telkens, als de absoluut afhankelijke mensch "zondigt".'[6]
In 1832 werd een constitutief reglement opgesteld, dat de gemeenschappelijke eigendom in handen stelt van de weinige ondertekenaars. Voor Muller is dit een persoonlijke nederlaag. Zijn moreel en geestelijk gezag is dan al aan het wegglijden; als een lid wil trouwen met een zuster die niet in achting staat bij de leiders, en het blijkt om een gedwongen huwelijk te gaan[7], ontvlucht Muller met zijn vrouw de kolonie om aan deze zonde niet mee te hoeven werken.[8] Op reis naar het Roergebied overlijdt hij, aan boord van het schip waarmee zij cokes zouden halen, te Varik – mogelijk aan cholera. Het overlijden wordt als zeer plotseling beschreven door Leer-Anagrapheus.[9]

Hoe moeilijk de Broederschap het heeft met het begrip zonde blijkt na het overlijden van Muller. Maria Leer blijft niet lang alleenstaand weduwe. Haar omgang met een ander lid van de gemeente, Maarten Wulfsen, werd algemeen afgewezen. Deze episode ontbreekt in haar biografie. Er is geen gegeven waaruit blijkt dat zij de 'gemeenschap der vrouwen' in praktijk gebracht wilde zien of zelf in praktijk bracht, in welk geval deze dubieuze uitdrukking al heel pijnlijk zou aandoen. Het enige dat positief vaststaat is dat haar minnaar zelf verklaarde uit wellust eer dan uit liefde tot de verbintenis te zijn overgegaan. Alleen berichten van de anti-Leer-partij, om deze zo maar te noemen, getuigen van haar gezindheid tot polygamie. Naar de normen van de Broederschap, hoezeer zij het huwelijk ook als exclusief en alleen door God ontbindbaar beschouwen, was zondigen ook op dit punt niet

mogelijk. Marang spreekt in dit geval van een ‘gelukkige inconsequentie’.[10] Het zal wel in de geest des tijds zijn dat wij niet verder worden ingelicht over wat de ontsporingen van Maria Leer worden genoemd. Het niet alleen willen blijven na het overlijden van Muller kan de zonde bezwaarlijk geweest zijn; of wel?[11]

3

Een belangrijk punt, op grond waarvan de Broedergemeente als voorlopers van de christen-anarchisten beschouwd kunnen worden, is hun standpunt ten aanzien van geweld. Men beriep zich op de mozaïsche wet ‘Gij zult niet doden’. Alles wat met het doden van zichzelf of een ander te maken heeft is vervloekt en moet bestreden worden.[12] Goud, die zich als tweede voorganger opwerpt, beroept zich hiervoor ook op het Nieuwe Testament: het gebruik van het zwaard is het teken van het Beest (Openb. 13), ‘de geest van de macht des zwaards, dat is de mensch der zonde, dat is de zoon des verderfs,’ (2 Thess. 2:2,3) ‘de geest van de magt en het geweld des zwaards ... dat de anti- christenen in het begin der 4e eeuw in den tempel (de gemeente) gezet hebben, dus *staande waar het niet behoorde*, toen Kijzer Constantijn de Groote met vele eerste ambtenaren het toen reeds besmette christendom omhelsden.’[13]
Met de komst van de Broedergemeente diende de macht van het zwaard geëindigd te zijn. Men weigerde kinderen aan te geven bij de burgerlijke stand en onttrok zich aan de loting voor de krijgsdienst. Er zijn drie leden van de Broederschap om deze reden gearresteerd, en naar verluidde, gemarteld, waarbij er een bezweek in het militairedetentiehuis te Leiden.[14] Op voorspraak van Prof. Tydeman te Leiden heeft koning Willem I de leden van de Broedergemeente vrijgesteld van het dragen van wapenen. Zij konden in hospitaaldienst ingeschakeld worden. Hiermee verviel de grief tegen de aangifte der geboorten.[15]
Het vrije huwelijk werd in de gemeente als van veel hogere waarde beoordeeld dan het huwelijk voor de burgerlijke stand of de officiële kerk. Wat ook de inhoud zij van de opvattingen van Maria Leer aangaande vrije seksuele verbintenissen, zij bezegelden het einde van de gemeente, dat zich toch al aandiende voor het vertrek van Muller. De kolonie te Mijdrecht bleef nog enige tijd voortbestaan. Het einde staat niet precies vast; Valk is in 1849 vertrokken, en leefde verder van genadebrood bij familie te Den Helder. Volgens Quack en Marang leefde er nog iets van de geest van de Broederschap te Mijdrecht, en heeft men later nog een kolonie ingericht in Salt Lake City, toen de mormonen van zich deden spreken, die als geestverwanten werden beschouwd.[16] Een rechtstreekse lijn tussen de kolonie te Zwijndrecht en die te Mijdrecht, en deze emigratie in de jaren zestig is niet zomaar te trekken.

Het bestuderen van sociale stromingen dat voorafging aan dit emigratiegolfje was een trek van de Broedergemeente in haar goede dagen. Men speurde naar de tekenen des tijds die de komst van het Koninkrijk Gods aankondigden, vooral in Mijdrecht, en nam met genoegen kennis van opvattingen en verrichtingen van de Franse Saint-Simonisten en van Félicité de Lamennais.[17]
Mogen er in Mijdrecht nog rudimenten van de Broedergemeente over zijn gebleven, die haar tenslotte in Utah doen eindigen, over de Zwijndrechtse tak weten we nu alleen wat Maria Leer tegen haar geleerde vriendin heeft losgelaten, die dit vijfentwintig jaar later geboekstaafd of uitgegeven heeft. De idee dat een zekere Abraham Bosch de opvolger, zelfs als plaatsbekleder van Christus, van Stoffel Muller kon zijn, heeft de Gemeente niet bijeengehouden.
Leer verklaart dat de moderne theologie het werk van de Broederschap voortzet. Bij het overlijden van Muller verwacht zij diens opname in de Alziel: ‘En wat zou er dan nog van een persoonlijk voortleven en eeuwige straf of loon na den dood te hopen of te vrezen blijven? Je doet God te kort, als je het schepsel een eeuwig zelfstandig voortbestaan toeschrijft, want dan zou hij ophouden Alles te zijn; en jezelven doe je ook te kort; want je geest is leengoed en keert tot God terug. Bij Hem terecht gekomen, ben je een deel der Godheid en houd je stand in het eeuwige leven, dat hij zijne schepselen inblaast, om van zijne Alomtegenwoordigheid getuigenis af te leggen. Als ik mijzelven zoek, dan ben ik niets; maar in God voel ik mij als Paulus, en vermag ik alles.’[18]
Leer gaat ook te rade bij de Bhagavad Gita, haar ontwikkeling is inderdaad spiegelbeeldig ten opzichte van de moderne theologie, enkele decennia eerder. Uit het bijschrift van de enige foto die van haar bestaat kunnen wij afleiden dat ze in Leiden zeker nog een keer in vrij huwelijk getrouwd is geweest. Hierover vermeldt zij in haar autobiografie niets.[19]
De Broedergemeente lette zoals gezegd op de tekenen des tijds, en hierbij speciaal op de Saint-Simonisten, Buchez en Lamennais. Quack vraagt zich met recht en reden af of niet bijvoorbeeld Lamennais echt christen genoemd mag worden,[20] eerder dan Saint-Simon en zijn volgelingen, die het wel uitkwam dat zij zich voor hun socialistische opvattingen op het christendom konden beroepen. Het was in ieder geval een anti-protestants christendom met antisemitische trekken,[21] bedoeld als tegenwicht tegen het liberale individualisme. Buchez, christen-socialist in eigen stijl, vermeldt de Broedergemeente in zijn blad *L'Européen*. De stromingen zijn elkaar dus niet ontgaan.[22] Wat Buchez en Saint-Simonisten verbindt is hun idee van de toekomst van het christendom en van de produktieve associatie van arbeiders. Enige overeenkomst met de Christelijke Broedergemeente en de latere christenanarchistische Internationale Broederschap van Blaricum was er dus wel.
In hoeverre de eschatologische trekken van de Gemeente deze juist verbinden met of scheiden van de ‘erkende’ socialistische stromingen is een vraag die aan het algemeen karakter van het Nederlandse socialisme van de negentiende eeuw raakt. Domela had de bijnaam Verlosser, en zelfs de stichters van de SDAP staan bekend als de Twaalf Apostelen. Ook als het van God los wilde zijn heeft het Nederlandse socialisme licht-godsdienstige trekken gehouden, tot ver in de twintigste eeuw. Wij raken hier aan een vraag die nu niet te beantwoorden is. In haar ethiek van broederlijk delen (in principe), dienstweigeren en afwijzen van hoge heren hoort de Broedergemeente zeker met terugwerkende kracht wel bij de traditie van het Nederlands anarchisme, zeker het christen-anarchisme.

4

In het zuidoosten van Friesland, aan-

sluitend ook in het Friestalige zuidwestelijke 'zakje' van Groningen, signaleert Waling Dijkstra in *Uit Frieslands volksleven* (deel II, p. 149) een 'secte', die van de Kinderen Gods, die opgericht zou zijn door zekere Van Houten. De groep laat zich leiden door de Geest, door het Innerlijk Licht. De bijbel wordt wel als inspirerend boek gewaardeerd, maar niet in laatste instantie als wegwijzer voor de ware gelovige. God wordt geacht zich te openbaren aan wie ervoor openstaat. Dijkstra meende dat de groep een eigen eschatologie had en dat zij zich uitverkoren achtte.

De Friese onderzoeker G.A. Wumkes is voorzover ik weet de enige die zich verdiept heeft in dit gezelschap in een van de armste streken van Nederland. De grondlegger was Marten Jans van Houten (1801-1879), landarbeider te Oudega, Drachtstercompagnie, en later te De Wilp. Van Houten was een zoekende, liefst naar ware rechtzinnigheid, die hij in de Hervormde Kerk noch bij de Afgescheidenen kon vinden voor zijn gevoel. Dan wordt hij gegrepen door mystieke schrijvers, te beginnen bij de Zeeuwse Jakob Brill, aansluitend onder anderen bij Boehme, Tauler, Poiret, De Bourignon, Lodensteyn en Everhard. Hij werd zelf voorganger bij oefeningen, bijeenkomsten in vroomheid van het gewone volk dat de dominees niet waardeerde of vertrouwde – al genoemd in verband met de Zwijndrechters.

Van Houten ziet de wetenschap als hinderpaal tegen de Verlichting. Ook het algemeen Christendom wijst hij af: dit wandelt op de brede weg. De geestelijke mens heeft geen kerk van node, maar moet als ledig vat zelf door God gevuld worden. De geestelijke mens heeft geen wetten nodig, maar moet zich laten leiden door Christus die tot vrijheid en liefde leidt. De wil dient – om de uitdrukking van Eckehart te gebruiken – ontbloot te worden om het innerlijk licht toe te laten. 'God roept de vrijgeschapen mens tot de keuze ten goede voor zichzelf. Hoe wezenlijker ons gemoed de afvloeisels van het het goddelijk licht geniet, hoe wezenlijker onze wil zich in gehoorzaamheid buigen wil.'

Met zijn mystiek gefundeerde afwijzing van de aardse wetten en het beklemtonen van de geest van Christus lijkt Van Houten in de traditie van het christenanarchisme te staan. Er is over deze Berne fan God weinig bekend, bronnen zijn schaars en het is waarschijnlijk te laat om ter plaatse de werking of nawerking van het gezelschap te onderzoeken. Mystiek van de kleinen en verworpenen is voor theologisch Nederland geen onderzoeksonderwerp. In hoeverre iets anders dan theologie een rol speelt is mij niet duidelijk. Van Houten heeft een opvolger gehad, Eabele Gaukes Veenstra, die zelfs een kerk heeft laten bouwen, maar deze is gesloopt na zijn dood. Wumkes signaleert bij zijn verslag uit 1914 een nog levende mystieke ingetogenheid bij de Berne, en laat het bij deze signalering.[23]

5

In september 1894 hield de moderne theoloog J.H. Gunning een openingsles aan de Leidse universiteit, getiteld *Anarchisme*. Het is opmerkelijk dat omstreeks die tijd een vrijzinnig te achten theoloog zelfs maar aandacht schenkt aan dit streven. Een rol moet hebben gespeeld dat de 'jongeren' zich in de Nederlandsche Protestantenbond, de organisatie der modernen, roerden, geraakt als zij waren door de prediking van Tolstoj. Toch kan ook het seculiere streven een rol gespeeld hebben bij zijn onderwerpskeuze: het was het jaar van de scheiding der geesten in de Sociaal-Democratische Bond, waaruit de 'parlementairen' zich afscheidden. Concrete verwijzingen naar de actualiteit van de tijd ontbreken echter in zijn inleiding.

Gunning wijst anarchisme en anarchie af, zoveel is duidelijk. Het anarchisme als politiek streven definieert hij als 'het streven naar anarchie, het beginsel van geene *arche*, geene Macht die vereenigt, boven zich te dulden, omdat het individu zijn leven zooals het is, geheel wil uitleven.'[24] Dit anarchisme noemt hij het oordeel dat God door zijn Woord voltrekt over de verzaking van zijn Woord. Er is maar een werkelijk gezag, het gezag Gods, dat de ware vrijheid in liefde waarborgt. De mens moet herboren worden in God voor de ware menswording – wat nog iets anders is dan 'christen' worden. De belijdenis kan ver afwijken van het Evangelie en kan dan toch van geloof getuigen.

Zoals ook andere moderne theologen voorziet hij niets dan dwang van het staatsssocialisme: 'Maakt men zich ook maar een oogenblik in bijzonderheden den onmogelijken dwang duidelijk, die in een socialistischen staat zou heerschen zoo begrijpt men dat krachtige naturen zich er niet aan zouden onderwerpen, en in noodzakelijk zelfverweer tot anarchisme zouden overgaan.' De eenheid met de Heilige Geest maakt dat iedereen in vrijheid deel uitmaakt van de Kinderen Gods (Gunning verwijst hiermee niet naar de Friese veenarbeiders…). Het anarchisme is het spotbeeld van deze vrijheid, maar een historisch noodzakelijk gevolg, volgend op de maatschappelijke ontbinding die het liberalisme gebracht heeft. Er is geen andere Macht dan God, schrijft hij onder verwijzing naar Rom. 13.[26] De anarchist is de door eigen hartstocht geketende slaaf van Christus, die daar hij niet vrij kind Gods heeft willen zijn, door eigen woede opgezweept moet verkondigen dat alle macht van meesters niets is. Voor Gunning zijn dit dan onwaarachtige machten. Conclusie: 'De Arche, de regeering Gods zal de anarchie vernietigen door de wereld, de menschheid, hare wetenschap en kunst, hun leven in harmonie met de wetten des heelals te stellen: op de nieuwe aarde onder den nieuwen hemel zal gerechtigheid, d.i. volkomen vrijheid van alle waarachtig leven wonen.'[27]

Conclusie van schrijver dezes: Gunning vereenzelvigt anarchie en anarchisme volstrekt met volkomen indivualisme, misschien met prometheïsche opstandigheid. Zijn woordgoochelarij komt tenslotte uit waar een eenvoudige volksmysticus als Van Houten ook uitkomt. Dit is dan dichter bij het christen-anarchisme dan hem lief geweest moet zijn, voorzover hij er iets van begrepen heeft. Het blijft een academische oefening, illustratief voor negentiende-eeuws Nederland – en is het nu in de 21ste eeuw eigenlijk anders? De zich geleerden noemenden halen hun schouders op over het voetvolk of kijken er op neer, zien het niet eens. Het in meer dan een zin wereldvreemde vooruitgangsgeloof van Gunning was al ingehaald toen hij zijn rede uitsprak. Niettemin – het anarchisme was (theologische) collegestof geweest, in 1894…

LITERATUUR

Anagrapheus, D.N., *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters (1816-1832) volgens de gedenkschriften van Maria Leer.* Amsterdam 1892.
Becker, J.W., Leer en verloop der Zwijndrechters, in: L.G.Jansma & P.G.G.M. Schulten (red.), *Religieuze bewegingen*, Den Haag 1981.
Groot, B. de, *De Zwijndrechtse Nieuwlichters – zoekers van het Koninkrijk Gods.* Kampen 1986.
Gunning, J.H., *Anarchisme – toespraak ter opening zijner lessen 1894/95.* Nijmegen 1895.
Marang, G.P., *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, Dordrecht 1909.
Meertens, Piet, *In het voetspoor van Henriëtte Roland Holst – Radicalen en religieuze socialisten in Nederland.* Alphen aan den Rijn (1981).
Quack, Mr. H.P.G., *Beelden en groepen*, Amsterdam 1892.
Quack, Mr. H.P.G., *De socialisten – Personen en stelsels*, III, Baarn 1977 (herdruk).
Reedijk, Is. J., *De Zwijndrechtse Nieuwlichters*, Zwijndrecht 1938.
Schouten, M. *De socialen zijn in aantogt. De Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw*, Amsterdam 1976.

NOTEN

(1) De Groot, pag. 34. – (2) Later de Nederlands Hervormde Kerk geheten. – (3) Meertens, pag. 51. – (4) Marang, pag. 167. – (5) Marang, pag. 99. – (6) Marang, pag. 182. – (7) Marang, pag. 126. – (8) 'Niemand kan zich afkeeren van God. Want al zijn creatuursels zijn uit Hem voortgekomen en leven en bewegen zich in Hem. Als Zijn geest niet in ons was, zouden wij gladweg niets van Hem weten; maar Hij heeft ons Zijn geest geschonken, opdat we Hem zouden kennen en Zijn werk zouden werken tot heil van onszelven en elkander. En daarom moeten wij ons niet afmartelen met murmureering over de zondigheid van de menschen en de bedorvenheid onzer natuur; want er valt niets te bedillen aan Gods werk, en 't is gelijk er in Genesis staat: dat God, na den mensch geschapen te hebben, zag dat het goed was, en dat God de geheele wereld geschapen heeft om te volmaken. Johannes, die in liefde groot was, zei: dat wie uit God geboren is, niet zondigen kan, en Christus is in de wereld gekomen om ons te leeren dat God, wel verre van vertoornd te wezen, ons bemint en voornemens der genade met ons heeft. Wat kun je voor je verzekerdheid meer begeeren?' Muller bij Anagrapheus, pag. 39. – (9) Anagrapheus, pag. 97-99. Achter het pseudoniem van de auteur gaat de Leidse schrijster Louise Reuvens-Blussé schuil. – (10) Marang, pag. 182. – (11) Hoe moeilijk het nog niet lang geleden was om over dit onderwerp te schrijven blijkt uit de vertaling van het Communistisch Manifest, die rept van de door de communisten voorgestane 'vrouwengemeenschap'. Er is enig denkwerk voor nodig om te begrijpen wat met deze voor partijcommunisten-oude-en-nieuwe-stijl pijnlijke passage bedoeld wordt.(Marx & Engels, pag. 62). Polygamie wordt dus bedoeld, waarbij de vrouw als bezit wordt opgevat. Ook bij de Christelijke Broedergemeente had de vrouw de man te volgen; bezit was zij niet. – (12) Marang, pag.119. – (13) Geciteerd bij Marang, pag. 120. – (14) Zo wil het Reedijk, pag.27. Marang bestrijdt dat er een broeder doodgemarteld zou zijn. Het belangrijkste is in dit geval de kracht van het gerucht in de eigen tijd. – (15) Reedijk, pag. 28. – (16) Geestverwanten, die ironischerwijze wel uitdrukkelijk de polygamie voorstaan. Quack, *Beelden*, pag. 322- 326; Marang, pag. 232- 244. (17) Marang, pag. 207-208. – (18) Anagrapheus, pag. 97-98. (19) Maria Leers opvattingen en vooral haar gedrag kan men opvatten als een uiting van een meer algemeen voorkomend verschijnsel, namelijk antinomie. Onder antinomie verstaat men de opvatting dat christenen niet onderworpen zouden zijn aan de mozaïsche wet, ofwel de decaloog; of ruimer, elke anarchie, waarbij alleen de grillen van het individu als maatgevend worden gezien en elke andere oriëntatie voor het gedrag wordt afgewezen. Becker, pag. 154. – (20) Quack,*Socialisten III*, pag. 284. De Lamennais' *Paroles d'un croyant* was in vertaling een seller voor de latere christenanarchisten van Vrede. – (21) Quack, *Socialisten III*, pag.322. – (22) Marang, pag. 207. – (23) G.A. Wumkes, *Een mysticus uit de Friesche Veenen. Lezing gehouden op de Jaarvergadering van het Friesch Genootschap den 17en October 1914*. Bij het schrijven heb ik de schaarse mogelijke directe (schriftelijke) bronnen helaas nog niet kunnen raadplegen. – (24) Gunning, p.7 – (25) Gunning, p.19-20. – (26) Gunning, p.25. Rom 13 wordt meestal juist aangehaald als oproep tot staatsvergoding althans onderwerping aan wereldlijke macht. Gunning is duidelijk de tegengestelde interpretatie toegedaan. Geen macht dan van God betekent voor hem: gij zijt machteloos als gij niet in God staat. – (27) Gunning, p.30.

DE POLITIEK VAN CONFRONTATIE*

Anarcho-syndicalisme in Catalonië 1898-1923

Willie Verhoysen

Er bestaat nooit een simpele relatie tussen de verhoudingen in industriële bedrijven en de (politieke) ideologie die de arbeiders uit deze bedrijven aanhangen. De visie die door marxisten als de Britse historicus Hobsbawm wordt aangehangen en stelt dat het anarchisme een pre-industrieel verschijnsel is, dat vooral aantrekkingskracht uitoefende op landarbeiders en handwerklieden, terwijl fabrieksarbeiders het socialisme omhelsden is niet gebaseerd op serieus historisch onderzoek. Daarvoor is het nodig dat de anarchistische beweging in detail wordt bestudeerd, aldus Angel Smith in Anarchism, revolution and reaction; Catalan labour and the crisis of the Spanish state 1898-1923. *In zijn boek richt Angel Smith vooral de schijnwerpers op de wisselwerking tussen de opkomende anarcho-syndicalistische vakbond CNT[1] enerzijds en de reactie van de werkgevers en de staat anderzijds.*

De opkomst van de arbeidersbeweging in Catalonië aan het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw is nauw verbonden met de textielbedrijvigheid die het industriële landschap indertijd domineerde.[2] Weliswaar was de industrie deels kleinschalig en lag die in technologisch opzicht in sommige gebieden achterop, toch bestond er een zekere innovatie. Daardoor ontstond een complexe industrie met enerzijds kapitalistische (grootschalige) sectoren en anderzijds kleine bedrijfjes die bleven voortbestaan.

De opkomst van de arbeidende klasse, die gepaard ging met de snelle industrialisering, leidde tot een duidelijke stratificatie volgens beroep en geslacht en waarbij de werklieden een sterke eigenwaarde ontwikkelden die niet alleen was gebaseerd op de werkrelaties maar ook op buurtrelaties. Deze banden werken versterkt door de gemeenschappelijke armoede en het feit dat de arbeiders in een aparte culturele ruimte leefden. Tengevolge daarvan bestond er geen wisselwerking tussen de verschillende klassen want daarvoor was de sociale afstand tussen de arbeiders en de ondernemers té groot.

De snelle industrialisering zorgde niet alleen voor het ontstaan van een nieuwe arbeidende klasse, vrijwel tegelijk ontstonden in Catalonië de eerste vakbonden. Bovendien schudde de snelle industrialisatie de sociale verhoudingen flink door elkaar. De oude strategieën van sociale controle, waar de werkgevers voorheen op konden bogen, voldeden niet meer om een radicalisering van de arbeiders tegen te houden dan wel te beheersen.

Feitelijk stonden de Catalaanse werkgevers met lege handen tegenover de nieuwe ontwikkelingen, klampten ze zich angstvallig vast aan oude machtsverhoudingen en wilden die koste wat het kost handhaven. Elke wijziging van die verhoudingen werd als een inbreuk beschouwd op hun macht. De meeste Catalaanse werkgevers stonden dan ook extreem vijandig tegenover de vakbonden en wilden niets liever dan de vakbeweging breken. Tegelijk waren ze wantrouwig tegenover elk politiek optreden dat hun autonomie zou beperken.

Evenals de werkgevers bleek de Spaanse overheid niet in staat om een visie te ontwikkelen op de nieuwe sociale verhoudingen die het gevolg waren van de snelle industriële expansie. De Spaanse staat slaagde er dan ook niet in arbeid en kapitaal met elkaar te verzoenen en de nieuwe verhoudingen in collectieve structuren te gieten. Feitelijk schaarden de autoriteiten zich zonder meer achter de werkgevers en kantten zich evenzeer radicaal tegen de vakbonden. Dat leidde tot een vertroebeling van de arbeidsrelaties alsook van de politieke stabiliteit in het verstedelijkte Catalonië. Dit patroon van sociale vijandigheid bepaalde in sterke mate de ontwikkeling van de Catalaanse vakbonden want het leidde tot een radicalisering van de arbeiders die door de anarchisten beter werd begrepen dan de socialisten. Dat de socialisten in Catalonië nauwelijks een voet aan de grond kregen wijt Smith in belangrijke mate aan hun gematigde houding en de vakbondsbureaucratie.

De snelle industrialisering en de opkomst van een radicale arbeidersbeweging na 1898, deed een strijd ontbranden tussen de staat en de linkse oppositie om de hegemonie over de civiele samenleving. De onwil van de conservatieve regering om wezenlijke sociale hervormingen door te voeren leidde tot een brede oppositie tegen het regime, maar het was toch vooral een proletarische beweging. In het repertorium van de het collectieve protest van de Catalaanse arbeiders nam geweld nadrukkelijk een belangrijke plaats in. Omdat er geen enkele mogelijkheid bestond om parlementaire kanalen te gebruiken voor sociale hervormingen, pasten de arbeiders directe actie toe om gehoord te worden. Straatprotesten bleken in Catalonië de enige manier om druk uit te oefenen op de industriëlen en de staat. Tegelijk gaven de straatprotesten munitie aan de industriëlen om op te roepen tot een hard staatsoptreden.

Volgens Smith had de anarchosyndicalistische beweging hier op twee manieren op kunnen reageren: de proletarische revolutie aan de kant zetten en zich verbinden met andere linkse sectoren in een alliantie tegen het conservatieve regime. De weg die het anarchisme nam was volgens hem essentieel, want onder dreiging van de opkomende radicale vakbeweging, zouden de machthebbers en de industriëlen in de toekomst bereid zijn drastische maatregelen te nemen om orde en stabiliteit te handhaven.

Vrijwel direct na de oprichting van de CNT in 1910 was het de machtigste vakbond in Catalonië onder de arbeiders. Hoewel verschillende vakbonden zich niet bij de CNT aansloten, weigerden ze anderzijds de socialistische vakbond UGT te steunen. Wel slaagde de CNT er niet in de bedienden te organiseren. Tijdens de laatste jaren van de Eerste Wereldoorlog toonde de CNT zich bereid deel te nemen aan een brede beweging tegen het oude conservatieve regime.

Als die brede beweging een basis had gekregen, had deze volgens Smith kunnen uitmonden in een meer pragmatische koers waarbij de ontwikkeling van de vakbond centraal was komen staan en de revolutie naar de toekomst zou worden verdaagd. De Spaanse militai-

*Bespreking van Angel Smith, *Anarchism, revolution and reaction. Catalan labour and the crisis of the Spanish state; 1898 – 1923*. Berghahn books, New York/Oxford 2007.

ren sloegen echter elk verlangen tot hervorming de bodem in, waardoor de hoop op een revolutie aan de basis van de CNT groot was. Dat leidde niet alleen tot felle confrontaties met de industriëlen en het regime. Aangewakkerd door de vrees voor een sociale revolutie, die werd versterkt door de Russische Revolutie, stuurden de politieke en economische machthebbers aan op een vernietiging van de anarchosyndicalistische organisatie.

Hoewel de CNT aan het einde van de Eerste Wereldoorlog veel slagkracht had gewonnen en in staat was de arbeiders in Catalonië massaal te mobiliseren, werd de vakbond toch in het defensief gedwongen. De radicalen binnen de vakbond bepleitten de revolutionaire zaak terwijl gematigden zoals Salvador Seguí uit tactische overwegingen naar hervormingen streefden. De hoop van Seguí om een machtige vakorganisatie op te bouwen die de Spaanse arbeidersbeweging zou domineren vond echter weinig steun bij de massa. Bovendien ebde het revolutionaire elan in Europa al snel weg na afloop van de Eerste Wereldoorlog en werden de contrarevolutionaire krachten sterker. De gematigde tactiek van Seguí werd door de radicalen en gewapende groepen ter discussie gesteld.

In deze context was het moeilijk de beweging bijeen te houden en legale ruimte te scheppen waarin de CNT kon opereren. Een van de problemen waar Seguí mee werd geconfronteerd was dat de beweging nimmer een sterke intellectuele basis had ontwikkeld om haar beleid politiek te schragen. Dat was zonder meer te wijten aan de woelige omstandigheden na de Eerste Wereldoorlog waardoor elk pragmatisme in die kiem werd gesmoord. De scherpe arbeidsconflicten na de oorlog en de hierop volgende repressie leidde tot een scheuring in de rangen van de anarchosyndicalisten door het ontstaan van een revolutionaire strategie die zich op gewapend verzet baseerde.

De poging de CNT te vernietigen werd volop gesteund door de zakenlieden en de middenklasse. Elk overleg voor meer stabiele arbeidsrelaties werd door hen resoluut van de hand gewezen. Daarin werden ze gesteund door de militairen die zich als de hoeders van de Spaanse staat beschouwden tegen de dreigingen van de sociale revolutie enerzijds en het Catalaanse nationalisme anderzijds. De militairen kantten zich daarbij tegen de liberale democratie omdat de politiek niet in staat was orde en stabiliteit te handhaven. Ze stuurden dan ook aan op een actieve inmenging in de Spaanse politiek. Het was daarom niet verwonderlijk dat Primo de Rivera in juni 1923 een staatsgreep pleegde met de steun van de koning en de conservatieve Catalanen.

Tijdens de dictatuur van Primo de Rivera (1923-1931) bleven de interne tegenstellingen binnen de CNT ondergronds, de vakbeweging was immers verboden,[3] maar kwamen tijdens de Tweede Republiek (uitgeroepen in 1931) weer in volle scherpte aan de oppervlakte. In dat proces zou niet alleen de CNT verdeeld geraken, maar verzwakte het ook de republiek zelf.

Smith levert met zijn boek een scherpe analyse van de arbeidsverhoudingen in Catalonië aan het begin van de twintigste eeuw. Hij laat duidelijk zien dat de tegenstellingen tussen de ondernemers en de arbeiders bijzonder scherp waren. De ondernemers en in hun kielzog de overheid, kantten zich mordicus tegen elk overleg. De houding van de werkgevers en de staat was op confrontatie gericht. Het was in die omstandigheden dat de CNT, mede dankzij een falende socialistische beweging, de ruimte kreeg om uit te groeien tot de grootste vakbond in Catalonië.

Toch meent Smith dat diezelfde anarchosyndicalistische vakbond op zijn minst mede verantwoordelijk is voor het falen van de Tweede Republiek. Hij stelt dat de CNT, weliswaar onder druk van de omstandigheden, koos voor een radicale en gewelddadige weg.[4] Feitelijk betreurt Smith het dat de gematigde vleugel van de CNT onder leiding van Seguí, het onderspit dolf. Bij het beschrijven van dat proces vertoont zijn boek toch een tekortkoming. Hij plaatst dat proces namelijk onvoldoende in een historisch (internationaal) kader.

In verschillende Europese landen zagen we dat de radicale vakbonden aan het begin van de twintigste eeuw worstelden met de vraag over de te volgen (ideologische) richting. Zo was de CNT aanvankelijk een revolutionaire vakbond met verschillende stromingen, die mettertijd opschoof naar het anarchosyndicalisme. Dat proces is al veel eerder treffend omschreven door Antonio Bar.[5] Voor de wisselwerking tussen dat ideologische debat en de historische omstandigheden waarbij de staat en de werkgevers gebrand waren op een vernietiging van de CNT, heeft Smith naar mijn mening onvoldoende oog.

Bovendien waren die historische omstandigheden al vanaf het begin weinig gunstig voor de gematigde stroming in de CNT. Toen in 1907 in Catalonië de directe voorloper van de CNT onstond, Solidaridad Obrera (wat ook de naam was van het latere dagblad van de anarchosyndicalisten in Barcelona), was de reactie van zowel de werkgevers als de overheid bijzonder fel.[6] In 1909 brak in Catalonië een opstand uit nadat de Spaanse overheid voor de zeer onpopulaire oorlog in Noord Marokko in 1909 reservisten had opgeroepen. De opstand werd bloedig neergeslagen en de bekende anarchistische onderwijzer Francisco Ferrer werd als moreel verantwoordelijke hiervoor geëxecuteerd. Scherp geformuleerd zou je kunnen stellen dat het de overheid zelf was die, al dan niet op instigatie van de ondernemers, geregeld de lont in het kruitvat stak en elk pragmatisme in de kiem smoorde met haar politiek van confrontatie tegenover de anarchosyndicalisten.

NOTEN

(1) CNT, Confederación Nacional del Trabajo, opgericht in 1910 in Barcelona. – (2) Angel Smith bestudeerde zelf de sociale conflicten en de opkomst van de vakbonden in de Catalaanse textielindustrie. Zie onder meer zijn artikel 'Social conflict and trade-union organisation in the Catalan cotton textile industry, 1890-1914', in *International Review of Social History*, vol. 36, no. 3, 1991. – (3) Ondanks de samenwerking van vooraanstaande socialisten zoals Largo Cabellero met het dictatoriale regime in een poging om de 'open' plaats van de CNT onder de arbeiders in te nemen, slaagde de ondergrondse vakbond er in om haar aanhang onder de arbeiders te behouden. – (4) Feitelijk onderstreept Smith onvoldoende dat de Tweede Republiek in 1931 ook door de anarchisten enthousiast werd begroet, maar dat ze zich al snel bekocht voelden omdat de republikeinse regering onvoldoende hervormingen doorvoerde. Het vertrouwen tussen de anarchisten en de republikeinse overheid raakte helemaal zoek toen de regering een opstand van straatarme landarbeiders in Casas Viejas in 1933 op bijzonder gewelddadige wijze liet neerslaan. – (5) Antonio Bar, *La C.N.T. en los años rojos* (Madrid 1981). (6) Zie hiervoor Xavier Cuadrat, *Socialismo y anarquismo en Cataluña, los origenes de la CNT* (Madrid 1976). Cuadrat wijst er in zijn boek eveneens op dat de Solidarid Obrera en later de CNT aanvankelijk een revolutionaire vakbeweging was in de traditie van de Franse CGT en nog geen uitgesproken anarchosyndicalististische vakbond.

DE VELE GEZICHTEN VAN DE STAAT

Hans Ramaer

*Wie bureaucratie zegt denkt al snel aan de staat. Maar is er wel een eenvormige bureaucratische staat? Nee natuurlijk, de staat heeft vele gezichten. In de westerse verzorgingsstaat zijn zorg en hulpverlening bekende gezichten. En sinds kort zien we steeds vaker (weer) het gezicht van de moralistische staat, die preventie en repressie combineert. Aandacht daarom voor een tweetal boeken.**

Op het omslag staat dreigend een sprinkhaan, één van de tien plagen die het oude Egypte teisterde. De bundel *De tien plagen van de staat* gaat echter niet over Bijbelse tijden, maar over vandaag, preciezer gezegd over hoe de burger die braaf zijn belasting betaalt en zijn kinderen netjes probeert op te voeden door de overheid behandeld wordt als een eigenwijze kleuter. Wie 'paarse krokodil' zegt, weet waar we aan moeten denken.

De redacteuren van het boek, de historicus Frank Ankersmit en de bestuurskundige Leo Klinkers, die acht wetenschappers vroegen om die problematiek uit de doeken te doen, stellen dat er wel meer dan tien plagen te vinden zijn. Maar het Bijbelse getal staat in ieder geval symbool voor de ernst van de zaak.

In zijn inleidende bijdrage komt Ankersmit al snel tot de kernvraag: is datgene wat vanuit bestuurlijk perspectief zo aanlokkelijk lijkt, dat ook voor de burger? Het garanderen van zorg, het bieden van onderwijs en zoveel andere uitvoerende taken van de overheid zijn volstrekt ondoorzichtig geworden door een wildgroei aan bureaucratie, door voortdurende veranderzucht en door het opsplitsen van verantwoordelijkheden en toezicht. De goedwillende burger is inmiddels allang het spoor bijster.

Ankersmit gebruikt het begrip transactiestaat om te verduidelijken hoe in de jaren tachtig de staat het speelveld van de economie ging gebruiken om vat te krijgen op krachten die de verzorgingsstaat dreigen uit te hollen.

De overheid zou voortaan 'producten' gaan leveren. Maar hoeveel diensten ambtenaren en politici ook verlenen, de staat is geen bedrijf en de afnemers zijn geen klanten. Want ze betalen belasting en blijven dus burgers. In dat transactiemodel met allerlei schakels tussen burgers en overheid wordt het politieke element van de staat als gemeenschappelijke verantwoordelijkheid onzichtbaar gemaakt.

En telkens weer duiken de managers op. Ze houden de professionals in een wurggreep die ten koste gaat van goed onderwijs, adequate zorgverlening en nog veel meer dingen. De managers, zegt Margo Trappenburg in haar bijdrage, hebben het besturen van publieke organisaties ingrijpend veranderd. Ooit kwamen ze op het toneel om de kwaliteit van overheidstaken te verhogen en de kosten er van te verminderen. Maar wat is er nu concreet na alle elkaar opvolgende meet- en registratiesystemen verbeterd? Weinig tot niets is het antwoord.

Kant en klare oplossingen voor de bestuurlijke problemen bieden de bijdragen niet. Maar dat is ook niet de bedoeling van deze bundel. Beoogd is om te signaleren en te analyseren, en de serieuze lezer zal de soms verhulde boodschap wel degelijk begrijpen: de politieke democratie (of is het de democratische politiek?) dient in ere hersteld te worden.

Die conclusie wordt – althans impliciet – door alle auteurs gedeeld. Allen zijn het er meer of min over eens dat het neoliberale concept van openbaar bestuur, zeg maar de overheid als manager, na een kwart eeuw zijn tijd gehad heeft. De bedrijfsmatige overheid is gewogen en te licht bevonden.

Het meest consequent in zijn kritiek op de staat is de bestuurskundige Paul Frissen. Hij waarschuwt voor de preventiestaat die hij ziet als een moralistische staat. Voor hun eigen bestwil (roken, drinken, overgewicht etcetera) worden de burgers betutteld. Dat maakt, zegt Frissen, de staat ook zo gevaarlijk: hij zet een meerderheidsmoraal door en vergeet dat het in een democratie allereerst gaat om de bescherming van minderheden.

Preventie en repressie liggen in elkaars verlengde. De staat is immers actiever dan ooit in enerzijds het sturen van het gedrag van de burger, anderzijds het toezicht houden op en controleren van dat gedrag. Het begint vriendelijk met 'stadsetiquettes' en 'groetzones', en eindigt grimmig met preventief fouilleren, massale huisbezoeken en inperking van burgerlijke rechten en vrijheden.

In geen stad in Nederland is het politieke klimaat inmiddels zo vergaand repressief als in Rotterdam. De eerste stappen op het pad van de repressie werden rond de eeuwwisseling gezet, in de tijd dat de PvdA nog de grootste partij in het stadsbestuur was, en wel door de toen kort tevoren benoemde burgemeester Ivo Opstelten (VVD).

Zeker, het was begrijpelijk dat de voor orde en veiligheid verantwoordelijke burgervader actie wilde ondernemen tegen de vooral aan drugsverslaving gerelateerde onveiligheid op straat . Het liep de spuigaten uit en Opstelten werd niet moe om te herhalen dat 'Rotterdam de verkeerde lijstjes aanvoerde'. Ook deed hij er alles aan om het politiecorps op sterkte te krijgen.

Toch kreeg dit beoogde beleid van *zero tolerance*, de permanente golf van repressieve maatregelen tegen alle gedrag dat afwijkt en dat weer gevoelens van onveiligheid bij veel burgers oproept, eerst de wind in de zeilen na de moord in 2002 op de in de Maasstad als een halve heilige vereerde Pim Fortuyn.

Het was het sein voor Opstelten en het nieuwe door de Fortuynpartij Leefbaar Rotterdam (LR) gedomineerde stadsbestuur om de 'carrousel' van preventieve projecten, waarbij veelal welzijnswerkers, drugshulpverleners en andere sociale en medische zorgverleners een belangrijke rol spelen, naar de zijlijn te dirigeren. Was repressie vroeger sluitstuk van het beleid, voortaan kwam dit op de eerste plaats, vóór preventie en zorg. Het was een waarlijk bestuurlijke omwenteling die tot op de dag van vandaag zijn invloed doet gelden en intussen gedetailleerd beschreven is door de bestuurskundige Pieter Tops.

---

*Frank Ankersmit en Leo Klinkers (red.), *De tien plagen van de staat. De bedrijfsmatige overheid gewogen.* Van Gennep, Amsterdam 2008; 268 blz. 19,90 euro; Pieter Tops, *Regimeverandering in Rotterdam. Hoe een stadsbestuur zichzelf opnieuw uitvond.* Atlas, Amsterdam/Antwerpen 2007; 384 blz. 25,- euro.

Tops sympathiseert in zijn *Regimeverandering in Rotterdam* overduidelijk met de Rotterdamse aanpak en is lovend over Opstelten en toenmalig wethouder Marco Pastors, politiek leider van het rechts-populistische LR. Dat neemt niet weg dat zijn boek niet alleen een informatieve kijk in de bestuurlijke keuken biedt maar ook kan worden opgevat als waarschuwing voor de gevolgen van een rechts-populistische aanpak van de grotestadsproblematiek.

De regimeverandering werd direct 'vertaald' in een nieuw ambtelijk jargon vol militaire terminologie als frontlijnsturing, stadsmariniers en herovering van de wijken. De eerste stadmariniers, vaak afkomstig uit politiekring, trokken vanaf eind 2002 de wijken in. Met voorbij gaan aan de uitvoerende macht van de deelgemeentebestuurders gingen zij tot massale huisbezoeken over. Zij kregen een grote mate van doorzettingsmacht gedelegeerd en gaven leiding aan wisselende interventieteams, meestal bestaande uit ambtenaren van politie, burgerzaken, sociale zaken, woningzaken en huisvesting, onderwijs en fiscale opsporingsambtenaren en inspecteurs van woningcorporaties.

Zij zochten naar illegalen, wetsovertreders en spijbelaars, keken rond, noteerden en intimideerden (al dan niet opzettelijk), schakelden ook hulpverleners in en deponeerden bij de deelgemeenten en ander instanties hun probleemgevallen. Zoals te verwachten was kwamen er ook schrijnende sociale misstanden boven tafel: mensen die de dupe waren van huisjesmelkers, woekeraars en andere uitbuiters.

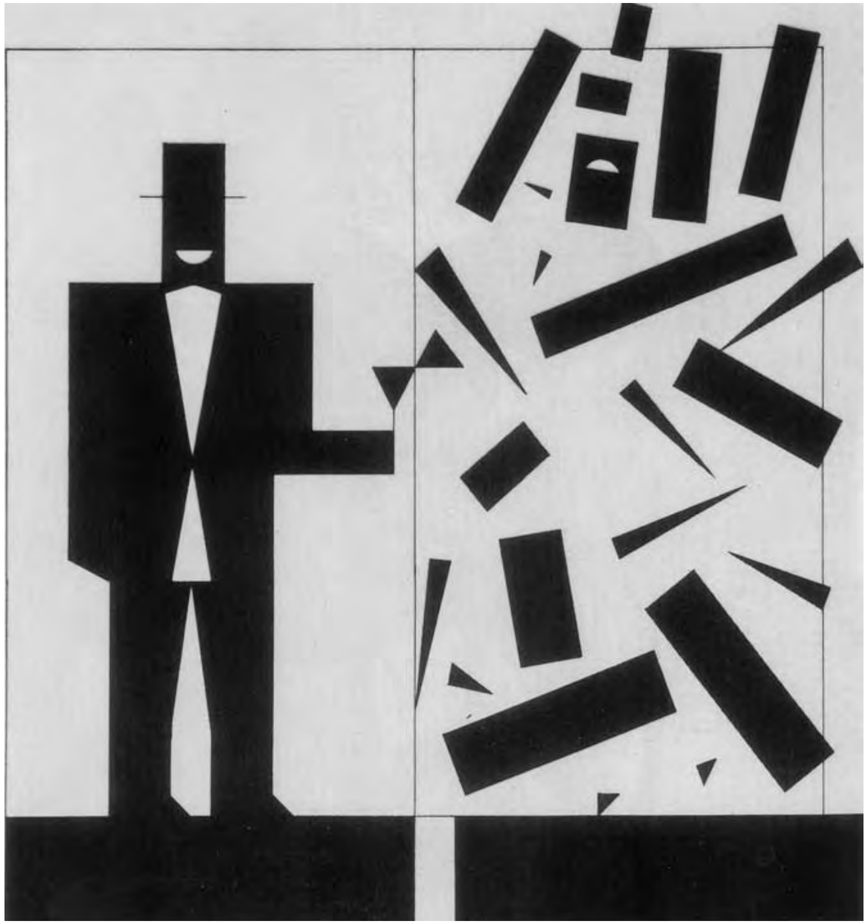
Wie zo massaal en systematisch Vogelaarwijken uitkamt (25.000 huisbezoeken per jaar, dat is één op de elf gezinnen!) moet niet verbaasd zijn als critici over 'razzia's' spreken. Een van de critici is de Rotterdamse ombudsman Van Kinderen. Hij constateerde vorig jaar dat de scheiding tussen wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht bij deze interventiepraktijk steeds meer onder druk komt en ook vreesde hij inktvlekwerking: ambtenaren die hun eigen bevoegdheden gaan uitbreiden, zelfs camera's installeren in spreekkamers. Inperking van burgerlijke rechten en vrijheden, aldus de ombudsman, begint in Rotterdam de gewoonste zaak van de wereld te worden.

Vanzelfsprekend wordt Van Kinderen door sommigen, de rechts-populisten voorop, gezien als een hinderlijke dwarsligger. Een motie van LR die zijn ontslag eiste werd niet aangenomen maar het heeft zijn relatie met het stadsbestuur geen goed gedaan.

'Rotterdam is het veiligheidslaboratorium van Europa', zegt bestuurskundige Monica den Boer in *de Volkskrant*. Steeds langer wordt de lijst van lokale verbodsbepalingen. Een greep: een avondklok voor overlastgevende kinderen, een persoonlijk reisverbod op bepaalde tramlijnen, een gebiedsverbod, een bedelverbod, een alcoholverbod, uitgebreid cameratoezicht, vijftig mosquitto's op hangplekken, preventief fouilleren, inperking van prostitutie, asowoningen, stadwachten met handboeien, portretten van verdachten op internet, een vestigingsverbod voor sommige minima in bepaalde wijken, registratie en meldplicht voor sommige migranten, drugstests voor scholieren, en dan is er vanzelfsprekend nog de groeiende hoeveelheid landelijke verboden, zoals verbod op paddoverkoop, verbod op coffeeshops in de nabijheid van scholen en de identificatieplicht.

Door dit steeds verscherpte toezicht raken niet alleen veel goedwillende burgers onzeker, het middel is uiteindelijk erger dan de kwaal, zegt Tops' collega-bestuurskundige Frissen in *NRC Handelsblad*. 'Vele regels worden met voeten getreden, omdat er allerlei curieuze combinaties worden gemaakt tussen staats- en rechtsinstanties enerzijds en particuliere organisaties anderzijds. Bij de huisbezoeken stappen de woningcorporaties vrolijk mee naar binnen.'

Misschien wel het meest treurig stemmend is de opstelling van de Rotterdamse PvdA-fractie. Deze steunt blindelings het huidige collegebeleid dat grotendeels een voortzetting is van het beleid dat Opstelten en LR in de raadsperiode 2002-2006 voerden. Akelige spierballentaal is nu gemeengoed geworden in PvdA-kringen. Om de geesten rijp te maken voor een toekomstig PvdA-LR college? Maar in die wedstrijd in strengheid staat de winnaar van volgend jaar al vast: de PVV van Wilders.

HERDENKING SLACHTOFFERS BURGEROORLOG NA OPENING MASSAGRAF

Een reportage uit Albalate (Spanje)

Hanneke Willemse

Zeg me waar die doden zijn. Waar zijn zij gebleven?
Zeg me waar die doden zijn, waar zijn ze heen gebracht?
Vrienden, buren weten van niks,
net zoals ik.
Zeg me waar die doden zijn, waar zijn ze vermoord?
We weten het allemaal,
maar mondje dicht...'

Albalate de Cinca, maart 1938. *Op een nacht, waren ze er, allemaal. Die mannen, die van* ellos, *die van hun, van de* fachas, *de fascisten. Ze groeven een kuil aan de rand van het dorp. Dat hadden ze zo afgesproken, had ik gehoord. Ik ben wel heel jong en bijna niet naar school geweest, maar dom ben ik niet. Het is donker die avond, bijna middernacht al. Buiten is het stil en het dorp lijkt verlaten. Niemand komt zijn huis uit die nacht, behalve de gasten die ik moet bedienen. Op mij letten ze niet, veel te klein. Zij gaan naar buiten. Iedereen houdt de deuren en luiken dicht, want als zíj,* ellos, *buiten zijn dan weet je het nooit…*

1

Zo ongeveer herinnerde Carmen zich de nacht van de voorbereidingen. Op een avond in het donker groeven ze een kuil, en natuurlijk was ze angstig maar ook nieuwsgierig en ze ging de volgende dag even kijken. Stiekem, samen met een vriendinnetje. Er stond iemand op wacht. Groot was de kuil, en vooral ook raar. Omdat hij zo geheim leek. De mannen deden ook een beetje raar, ze gedroegen zich anders, er ging iets gebeuren, dat merkte ze. Ze hadden veel gedronken op die graafavond, en ook op die bewuste avond stonden flessen drank klaar op het kastje. Ze moest ze op de tafel zetten en werd naar huis gestuurd. Ook raar, want meestal bleef ze om de mannen te bedienen en dan sliep ze boven op zolder.

In het donker naar huis, zo ver was dat niet. Toen zag ze de vrachtwagen bij de ingang van het dorp. Wat doet die daar? Aan de rand van het dorp en in het donker. Vanachter het luik in haar huis op het pleintje van het Steelpannetje ziet ze even later dat die mannen een ouder echtpaar met geweld de vrachtwagen in duwen.

Ze was er getuige van geweest dat mensen uit het dorp samen met de 'bevrijders' van Franco de opa en oma van de buurkinderen de vrachtwagen in dreven. Twee wagens stonden klaar, kon ze horen, maar vanachter de luiken kon Carmen kon er maar eentje zien staan. Er waren ook vrouwen bij die lachten en meededen aan het trekken en duwen en slaan; behalve de soldaten kende ze veel van die mensen wel van gezicht. Dat is er een van Casa Fulano en dat is er eentje van een andere familie. Ze wist 't en ze wist 't niet wat er ging gebeuren, 't moest wel erg zijn. 'Twaalf, dertien jaar, wat snap je van de wereld, behalve dat het oorlog was en het dorp niet langer van ons'.

Ook de tienjarige Pepe merkte dat er iets stond te gebeuren. Op een avond werd hij naar huis gestuurd, terwijl hij gewoonlijk altijd in het stro sliep bij de koeien en de geiten die hij overdag moest verzorgen. De bazen zeiden dat ze hem die nacht niet nodig hadden. Zijn slaapplaats was een hooizolder aan de rand van het dorp en hij kende het terrein op z'n duimpje. Hij had een grote kuil gezien die ze vlakbij gegraven hadden. Ook hij had de vrachtwagens gehoord en zag de volgende morgen dat het gat voor een deel was dichtgegooid. Hij zag nog wel wat kledingstukken door de klei heen en het was niet moeilijk te raden wat er gebeurd was. Dat was in mei 1938. De fascisten hadden vanaf eind maart de macht in het dorp in handen en de troepen waren grotendeels verder getrokken om Spanje van het 'rode gevaar te bevrijden'.

Een derde voorval vond in de overleveringen plaats toen enige tijd later de nieuwe eigenaars van de grond die van buiten kwamen, hun land begonnen om te ploegen. Ze troffen hierbij stukken kleren aan en vertrokken met de noorderzon om niet meer terug te keren. Het terrein werd nooit meer bewerkt en raakte overwoekerd door struiken en onkruid. Op de schaarse, vruchtbare en dus kostbare grond aan de oevers van de Cinca-rivier was dit een opmerkelijk beeld.

De eerste twee verhalen bleven bijna zeventig jaar binnenskamers en zelfs binnen hoofden opgesloten, en zijn slechts voorbeelden van de herinneringen aan die ene nacht waarvan zich velen nog wisten hoe ze met 'samengeknepen billen' en met ingehouden adem zaten te wachten op het beuken op gesloten deuren en luiken. De laatste geschiedenis werd gefluisterd gemeengoed, een mythe die zogenaamd niemand kende, die leefde bij links en bij rechts. Zeventig jaar van zwijgen. De angst bij links bleef er goed inzitten: rechts ging er fluisterend prat op: het waren de linksen die vermoord waren. Een rechtse cafébaas was openlijk trots op zijn deelname een deze moordpartij.[1]

2

Franco overleed in 1975 in zijn bed. Na een overgangsregering, die na zijn dictatuur de stabiliteit moest garanderen, werd in december 1978 door het invoeren van de grondwet een begin gemaakt met de democratie. Een eerdere stap op weg naar de 'lieve vrede' was een amnestiewet die in 1977 werd ingevoerd om álle oorlogscriminelen, van rechts en van links, in vrijheid te stellen.

Geen wonden openhalen en geen tegenstellingen aanwakkeren, dus zwijgen, bleef het devies van de navolgende regeringen en zwijgen deed de meerderheid van de mensen van links, die de oorlog hadden meegemaakt en niet gevlucht waren uit de dictatuur met concentratiekampen en gevangenissen, met de martelingen en de moorden. Zwijgen deden ook hun kinderen uit angst en 'onwetendheid'. De regels op het historische geheugen bleven voorlopig alsnog de regerende leugens die Franco het meest gunstig uit waren gekomen.

Dat de angst dat rechts opnieuw aan de macht zou kunnen komen niet denkbeeldig was bleek uit de 'staatsgreep' van Tejero in 1981. Komen de fascisten opnieuw aan de macht? Mede door gebrekkige berichtgeving – zo reden in

Valencia opstandige generaals en manschappen in tanks door de straten en meldde de radio 'dat alles onder controle was', onder controle van wie? – zagen velen hoe kwetsbaar de democratie nog was. Zwijgen bleef het motto. Ook opstandige jongeren in de jaren zestig en zeventig, op zoek naar voorbeelden in het revolutionaire verleden van Spanje, werden van hun ouders niet veel wijzer en moesten het door de perscensuur doen met de boeken die veelal geschreven waren door buitenlanders, vaak historici. Of ze sloten zich aan bij linkse partijen en groeperingen en syndicaten als de CNT; daar kregen ze van de oudere activisten die na de dood van Franco uit ballingschap waren teruggekeerd, wél de nodige heldenverhalen te horen. Maar in grote lijnen bleef tot in de jaren negentig een dikke deken van stilzwijgen liggen over een pijnlijk verleden van Spanje.

La Ley de la Recuperación de la Memoria Histórica, de Wet op de Terugvordering van het Historische Geheugen. Het grote stilzwijgen doorbroken, de beerput open.

Het jaar 2000 is een alleszins memorabel jaar, waarin aan dit grote zwijgen een einde lijkt te komen: een eerste nieuwsgierige kleinzoon wil weten waar zijn opa gebleven is. Na doorvragen en doorgraven wordt de opa van Emilio Silva, samen met twaalf anderen gevonden in een massagraf in Priaranza del Bierzo in de provincie León. Zij waren vermoord in het jaar 1936 na het uitbreken van de Spaanse Burgeroorlog in het dorp waar hij woonde toen falangisten er de macht grepen.[2]
Al eerder waren massagraven in Spanje ontdekt en waren kadavers opgegraven, maar dit bleven geïsoleerde gevallen die geen navolging kregen en geen politieke aandacht. De laatste jaren van de twintigste eeuw bleken echter steeds meer kleinkinderen geïnteresseerd te zijn in hun verdwenen grootouders en hun verborgen geschiedenissen. Ze begonnen vragen te stellen aan ouders, familie en buren, die tot dan toe veelal uit eigen lijfsbehoud en dat van de kinderen niet over de periode van de oorlog en die van de traumatische naoorlogse jaren wilden praten. Soms fluisterden ze erover binnenskamers, maar vaker werd gezwegen en verdoezeld en vergeten. Tenzij de familie pro-Franco was geweest en tijdens de periode van dictatuur hun mening en hun verleden niet onder stoelen of banken hoefden te steken.
De opening van het massagraf van opa Silva in 2000 lijkt het een startsein voor een 'beweging' van andere kleinkinderen, vrienden en familieleden die publiekelijk erkenning eisen van de republikeinse slachtoffers van franquistische en fascistische massamoorden. Op initiatief van deze familieleden van wie de voorouders als 'vermist' waren opgegeven, worden vele andere massagraven ontdekt en de lichamen uitgegraven en zo mogelijk geïdentificeerd.
Meestal volstaan advertenties en oproepen in kranten met vragen over de huidige verblijfplaats van oma zus of opa zo uit dat dorp of die streek. De reacties zijn boven verwachting. Aanvankelijk zorgen de gezamenlijke familieleden voor de financiering voor de opening van de graven en voor het opgraven en identificeren van de lichamen. Zij organiseren zich in bijvoorbeeld *la Asociación de la Recuperación de la Memoria Histórica*, de Vereniging op de Terugvordering van het Historische Geheugen en in *el Foro de la Memoria*, het Forum van het

Geheugen. Lokale besturen en de deelregeringen, afhankelijk van de politieke kleur, verlenen hun steun en dragen een steentje bij.
De leugen, de 'historische herinnering' die heerste tijdens Franco, dat doden in massagraven vermoord zouden zijn door republikeinen volstaat niet langer, zeker niet wanneer ook door DNA-testen de identiteit van de slachtoffers kan worden vastgesteld. Familieleden eisen gerechtigheid en met het opgraven van de republikeinse lichamen wordt ook een stuk onbekende, bedekte geschiedenis naar boven gehaald. De politiek kan vanzelfsprekend niet achterblijven, want een dergelijke 'volks-' beweging om historische erkenning dient natuurlijk in politiek correcte, sociaaldemocratische, banen geleid te worden.
De PSOE, sociaaldemocratische regeringspartij van Zapatero van wie de grootvader destijds ook werd doodgeschoten door volgelingen van Franco, dient in hetzelfde gedenkwaardige jaar 2000 een wetsontwerp in ter introductie van *La Ley de la Memoria Histórica*, de Wet op het Historische Geheugen. Deze wet die een afzwakking is van de oorspronkelijke tekst wordt uiteindelijk, na veel uitstel, pas op 31 oktober 2007 aangenomen door het Congres van Afgevaardigden.
In grote lijnen komt die er op neer dat de slachtoffers van de Burgeroorlog aan beide zijden en die van tijdens de dictatuur worden erkend, dat de graven worden geopend van de lijken die nog steeds in massagraven liggen en dat de symbolen van het franquisme verwijderd worden.[3] Hiermee neemt de landelijke overheid de taken van de genoemde organisaties en autonome deelregeringen over. Zo vaak was de wet al uitgesteld, nu eindelijk gerechtigheid, zou je denken, hopen. Het tegendeel blijkt waar.

3

Net als in Nederland wordt de politiek in achterkamertjes besproken, maar in Spanje vooral ook in de publieke arena uitgevochten en kunnen die discussies en debatten oververhit raken. Zeker wanneer het over pijnlijke zaken als het verdeelde verleden gaat waar links en rechts elkaar naar het leven stonden, waar rechts het altijd en overal voor het zeggen had en links nu haar stem laat horen. Vooral nu de stemloze kadavers als levende bewijzen van de rechtse terreur uit hun graven worden gehaald en ruime aandacht in de media krijgen, halen de rechtse politieke partijen en de clerus alles uit de kast om zich teweer te stellen.
Zo sprak de Partido Popular (PP), bij monde van Aznar zich fel uit tegen het uitroepen van het jaar 2006 tot het jaar van het Historische Geheugen, waarin alle slachtoffers van de Oorlog en van de dictatuur, een gelijke behandeling moeten krijgen en symbolen van de dictatuur, fascisten en falangisten moeten verdwijnen. Iedere democratische stap op weg naar de gelijkberechtiging wordt door rechts geblokkeerd, gefrustreerd of weggehoond. De openbare historische debatten krijgen een steeds grimmiger karakter met steeds hardere methoden en ruwere woorden.
Want tegenover de bij links geldende opvatting over de staatsgreep van Franco en de navolgende dictatuur, heerst de opvatting van het 'grote gelijk' van rechts: Franco heeft nooit een staatsgreep gepleegd tegen de Tweede Republiek, hij heeft Spanje juist van de ondergang behoed. De Republiek,

democratisch gekozen in 1931, was namelijk te zwak om op te kunnen botsen tegen de schadelijke invloeden van het communisme. Kijk maar naar de opstand in Asturië in 1934, toen (linkse: socialisten, anarchisten en communisten) arbeiders in opstand kwamen tegen de (rechtse) arbeidersrepubliek. De Republiek werd door vijanden van de democratie, de Russische communisten, geïnfiltreerd en Franco móest wel handelend optreden en militair ingrijpen om de invloeden te neutraliseren en Spanje te redden van de 'buitenlandse rode terreur'.
'Wetenschappelijk' wordt dit betoog onderbouwd door 'amateur-historici', met Pío Moa als een van de belangrijkste woordvoerders. Zijn profranquistische publicaties zoals *Los mitos de la guerra civil* (Madrid 2003) gaan als warme broodjes over de toonbank.[4] Hij blijft de actualiteit op de voet volgen en weet steeds nieuwe argumenten in zijn 'wetenschappelijke' jasje te steken om voor het grote publiek – de pers- en publiciteitsgieren zijn dol op hem – het gelijk van rechts aan te tonen. Ook de PP, een deel van de clerus en andere Franco-gezinden blijven dwarsliggen waar mogelijk en rechter Baltasar Garzón, verantwoordelijk voor een wet die de legalisering van de opgravingen van de lijken zou moeten realiseren, is een van hun belangrijkste doelwitten.
'Garzón staakt onderzoek naar misdaden burgeroorlog' luidt een kop in *de Volkskrant* in november 2008.[5] In 2008 wordt besloten tot handhaving van de Wet van 2007 op het Historische Geheugen, die eerherstel verleent aan de Slachtoffers van de Burgeroorlog (1936-1939) en aan die van het Franco-regime (1939-1975).
Half oktober 2008 maakt deze rechter Garzón, die hierin handelt volgens de Wet op het Historische Geheugen, bekend een strafrechtelijk onderzoek te gaan doen naar de meer dan 114.000 gevallen van marteling, verdwijning en moord in periode van oorlog en dictatuur. Hierbij worden Franco zelf en vierenveertig van zijn hogere functionarissen beschuldigd van 'misdaden tegen de mensheid'.
Een maand later heeft Garzón, onder druk van de hoofdofficier van justitie Javier Zaragoza, besloten zijn aanklacht in te trekken: de betrokkenen zijn allemaal dood en kunnen niet meer strafrechtelijk worden vervolgd, luiden zijn argumenten. Ook zal onderzoek naar vermoorde, gemartelde en verdwenen personen voortaan niet langer gebeuren door de nationale justitie, maar door regionale en provinciale rechtbanken. Die krijgen eveneens de taak om, al dan niet samen met stadsbesturen en de organisaties beslissen over het lokaliseren en openen van de massagraven van tijdens en na de oorlog.[6]
Hiermee krijgt de regering weer 'schone handen', wordt de politieke verantwoordelijkheid voor de handhaving van de wet bij anderen gelegd, draait vooral de overheid niet op voor de gevoelige discussie en evenmin voor de kosten van de dure DNA onderzoeken.
Garzón houdt met de sociaaldemocratische regering echter wel voet bij stuk dat de destijds begane gruweldaden niet zijn verjaard, omdat dit misdaden tegen de mens(elijk)heid zijn. Eveneens vinden ze dat de amnestiewet uit 1977 voor álle oorlogsmisdadigers moet worden afgeschaft en willen zij aandacht voor de 'het identiteitsroof-drama', de franquistische roof die tienduizenden republikeinse kinderen bij Franco-welwillende gezinnen plaatste. Wie zijn ze, waar zijn zij gebleven?[7]
Garzón blijft erbij dat de ballingen die indertijd voor Franco zijn gevlucht en hun kinderen een Spaans paspoort kunnen krijgen (inmiddels hebben zich in Zuid-Amerika al duizenden *exiliados* zich hiervoor aangemeld) en dat ook leden van de Internationale Brigades een beroep kunnen doen op de Spaanse nationaliteit.
De reacties op deze stap terug op de weg naar gerechtigheid zijn niet mis te verstaan. In de links-kritische publieke opinie is de verontwaardiging groot en wordt er schande van gesproken dat Garzón en Zapatero hun uitgangspunten hebben verlaten. Maar ook bij het Hooggerechtshof zelf verklaarden vier 'dissidente' rechters (van de zeventien) zich fel tegen de wijziging, omdat generaal Franco en de zijnen volgens deze uitspraak niet door het Hooggerechtshof, maar door een militaire rechtbank veroordeeld zouden moeten worden: er was immers geen sprake geweest van een staatsgreep, maar van een militaire opstand. Koren op de molen van rechts dus. Deze 'dissidenten' willen hiertegen in beroep gaan en zullen wijzen op 'de internationale verantwoordelijkheid, en de verantwoording, van de Spaanse Staat'.
Ook de directeur van de Spaanse afdeling van *Amnesty International* Spanje, Esteban Beltrán, maakt bezwaar tegen het Openbaar Ministerie omdat het obstructie pleegt in de zaak van het Hooggerechtshof over de zware misdaden die begaan zijn tijdens de Burgeroorlog en het franquisme. *Amnesty* eist een diepgaand en onafhankelijk juridisch onderzoek naar de 'ware geschiedenis' over de gewelddadigheden en de schendingen van de mensenrechten en over de gedwongen verdwijningen uit die periode. Beltrán verklaarde in een persconferentie dat in die tijd in Spanje meer slachtoffers zijn gemaakt -met naam en toenaam bekend (en dan nog al die anderen)- dan in veertig jaar in heel Latijns Amerika. Tevens wil Amnesty, in navolging van Garzón, dat de staat de amnestiewet van 1977 intrekt. Spanje moet een einde maken aan deze situatie van het voortslepend onrecht.[8]
Hoewel de meeste argumenten tegen de Wet op het Historische Geheugen van rechtse, conservatieve en klerikale zijde komen, zelfs het Vaticaan spreekt zich uit over de ongewenstheid van 'deze Spaanse toestanden', laten ook schrijvers en publicisten met progressievere pluimage kritische geluiden horen. Zo reageert de romanschrijver Javier Marías (auteur van ondermeer *Een man van gevoel*, *Allerzielen*, *Een hart zo blank*, *Jouw gezicht morgen*) in een column op 'de morbide preoccupatie van Spanjaarden met beenderen' en roept hij op om die doden toch vooral met rust te laten.[9]
Een ander punt van discussie bij zowel historici als publicisten is de vraag of politici (en wetgevers) zich met regelgeving mogen begeven op het terrein van het geheugen. Zij vragen ze zich daarbij af of niet alleen de naam al van *Ley de la Recuperación de la Memoria Histórica* niet uitermate verwarrend is. 'La memoria', het geheugen, is immers privé-bezit, waar geen staat of overheid invloed op mag uitoefenen, terwijl 'histórica' geschiedenis betreft die alleen bedreven en 'gemaakt' kan worden door professionele geschiedkundigen. Volgens critici kunnen herinneringen de historici wel tot hulp dienen maar mogen ze omgekeerd de historici niet dicteren. De persoonlijke verhalen uit het verleden zijn niet automatisch dé geschiedenis.[10]
Maar zo genuanceerd zijn de meeste

reacties niet. Vooralsnog draait het in de meeste debatten om enerzijds de vraag om gerechtigheid bij familieleden en vrienden van vroegere Republikeinse familieleden, al dan niet vermoord in de massagraven. Met aan de andere kant de verdraaiing van de geschiedenis om Franco en de zijnen alsnog te rehabiliteren en het gelijk aan rechter zijde te krijgen. De sociaaldemocraten draaien om de hete brij heen en geven rechts ruimschoots de gelegenheid om rechters en 'waarheidszoekers' als Garzón onder aantijgingen en corruptieschandalen te bedelven.[11]

4

Albalate de Cinca, zaterdag 7 februari 2009. *Homenaje a las víctimas del franquismo.* (Eerbetoon aan de slachtoffers van het Franco-tijdperk. Een geschiedenis opnieuw vervalst.)

Tegen vijf uur komen er nog steeds auto's aan op het dorpsplein. Een deur van het paleis van de Hertog van Solferino staat ondanks de snijdende wind uit de Pyreneeën wijd open. Mensen trotseren de kou en komen in hun zondagse kleren van alle kanten aanzetten. In de ruime hal is het aangenamer en er klinkt geroezemoes vanuit de zaal. Zo te horen van veel mensen. Voor mij is dit een extra spannend moment: behalve dat de mensen herdacht worden die door fascisten zijn vermoord, wordt dit voor mij ook een eerste confrontatie met de overlevende vrienden en familieleden.

Honderden mensen in dit dorp vertelden me hun levensgeschiedenis, tientallen maakten melding van de 'doden op het land', allemaal wisten ze wat er in het dorp gebeurd was. Tegen mij vertelden ze dit, onderling hielden ze hun mond. Met het schrijven van m'n boek heb ik het stilzwijgen doorbroken, en in de Spaanse vertaling die ik hier enige jaren geleden presenteerde, kan iedereen nu gelezen hebben dat ik hun min of meer verzwegen verhalen, in de openbaarheid heb gebracht. Eieren en tomaten zou ik naar m'n hoofd kunnen krijgen, grote woorden om beschaamd vertrouwen, of...

Ik waag het erop en ga naar binnen. Het is druk, ik schat in de gauwigheid zo'n honderd mannen en vrouwen, een paar kleine kinderen en een hond met roodzwart sjaaltje. Tijd om gezichten te herkennen krijg ik nauwelijks. José van de pub, mijn toevluchtsoord op stille avonden in barre tijden, grijpt m'n handen, ik zie zijn tranen, hij de mijne en we omhelzen elkaar. Z'n moeder is meegekomen, was destijds door fascisten uit het dorp opgepakt, gevangengezet en gemarteld, zijn vader is een van de vermoorden in het massagraf. José had me dit op stille avonden verteld, maar nu kan ook z'n moeder er vrijelijk over praten, vertelt hij.

Ik krijg geen tijd haar te begroeten. Isabel en haar man, Javier en z'n tante, de vuilnisman en z'n vrouw, de dorpsomroeper, de dochters van de slager, natuurlijk Luis en Fina, de pensionhoudster, buren uit de straat van Monzón, de dochters van Carmen, ik moet ze allemaal zoenen en omhelzen. Geen rotte eieren of tomaten, maar betraande gezichten en: 'eindelijk dan toch! we hebben dit maar voor elkaar gekregen. Goed dat je er bent!' 't Is allemaal even slikken en niet voor hen alleen.

De zaal is inmiddels volgestroomd en extra stoelen worden van de stapels achterin getild. Op de stenen banken langs de zijkanten is nog plek waar ik me met gipsvoet omhoog kan installeren en om me heen kan kijken. Schuin voor me op het podium is de Aragonese vlag gedrapeerd om een lange tafel waar de officiële sprekers achter microfoons plaatsnemen: de burgemeester Sagrario Sender, een vrouw, jawel!, van de sociaaldemocratische PSOE[12], in het midden met naast haar de president van de Vereniging voor Opgravingen in Aragón en een historicus en een ouddorpsbewoonster aan hun zijden. Rechts hangt voor op het podium een witte banderol met de namen van de opgegraven lichamen met hun leeftijd op de dag van de moorden. Zeventien mannen en vrouwen van 75 tot 17 jaar, de jongste actief in de anarchistische jongerenorganisatie, allen inwoners van het dorp, en één onbekende. Allemaal *'slachtoffers van de genocide van Franco, om hun idealen, om hun* 'compromiso social', *hun inzet voor een harmonieuze samenleving. Om hun verlangen naar vrijheid, gerechtigheid en gelijkheid.'* Twee dertigers, de meesten zijn in 1938 echter al opa's en oma's. Omdat ze de zoons en dochters niet te pakken konden krijgen, pakten ze hun ouders of hun kinderen. Of, zoals een aantal meisjes van destijds vertelden: 'omdat ze m'n broers niet konden krijgen pakten ze mij. De tweede keer hebben '*ellos*, zij uit het dorp' me niets gedaan, toen heb ik drie jaar en een dag in de gevangenis in Barbastro gezeten.' Na de oorlog dus. De namen van deze vrouwen hangen hier niet, hun verhalen zijn lang onbekend gebleven.

Wie zijn er allemaal aanwezig? Wie mis ik? Lang rondkijken durf ik niet goed en bovendien krijg ik daar weinig tijd voor. Vooral goed opletten op de praatjes van de officieel genodigden. Zowel de burgemeester, als de president van de Vereniging voor Opgravingen bedankt de aanwezigen voor hun medewerking bij de opening van het massagraf in het dorp. In november 2008 konden ze hiermee beginnen, nadat door onbekende oorzaak het struikgewas op het betreffende terrein verbrand was. Luis en zijn zoon houden hun gezicht in de plooi als de vermoorde onschuld. Later zullen we meer details over hun onderneming horen.

Mensen die op dit land lagen zijn alleen maar vermoord om het simpele feit dat ze republikeins of libertair waren. Een stukje dorpsgeschiedenis wordt verhaald, waarin zowaar ook mijn boek wordt genoemd, hoewel dat 'natuurlijk wel wat eenzijdig' was.

Rosalía, de 'dochter van Albalate', de ex-dorpsbewoonster van Albalate die op vierjarige leeftijd uit het dorp met haar familie naar Frankrijk had weten te ontkomen, mocht haar levensverhaal vertellen.

Ze werd aangekondigd als antifranquistische strijdster en nam ruim de tijd voor haar met communistische propaganda doorspekte levensverhaal. In het dorp waren haar ouders weliswaar goede anarchisten geweest, maar in hun ballingschap in Frankrijk 'bekeerden' ze zich tot het, volgens haar, veel beter georganiseerde en meer geschoolde communisme. Stekels gingen overeind bij mij en ik denk niet bij mij alleen: hoeveel mensen uit het dorp herkennen zich nog in dit 'historische' verhaal over hun verleden? Zomaar overlopen naar de communistische vijand die in 1937 de collectivisaties in Albalate om zeep had geholpen en de anarchisten had vervolgd en gevangen genomen?

De historicus die na haar het woord nam, wijdde zo uit over de doden die in de oorlog in heel Spanje aan beide kanten gevallen waren, dat ik aan m'n maatje fotograaf Jan vroeg om foto's te

maken van de mensen in de zaal die zaten te slapen. De historicus nam het zo nauw niet met de geschiedenis en benadrukte dat het de franquistische troepen met de hulp van Italianen waren geweest die de slachtoffers uit Albalate gefusilleerd hadden.
Van rechtse dorpgenoten repte hij niet, terwijl vooral de ouderen in de zaal ze zouden kunnen aanwijzen. Ook geen aanwijzingen van martelingen en mishandelingen, die de archeologen bij de opgravingen wel geconstateerd hadden: een mes tussen een rib, verbrijzelde botten in armen, benen en ribbenkast, ingeslagen schedel. Nee: gedood door de kogel en door 'vreemde', buitenlandse soldaten. Hoeveel leugens kan een mens nog verstouwen?

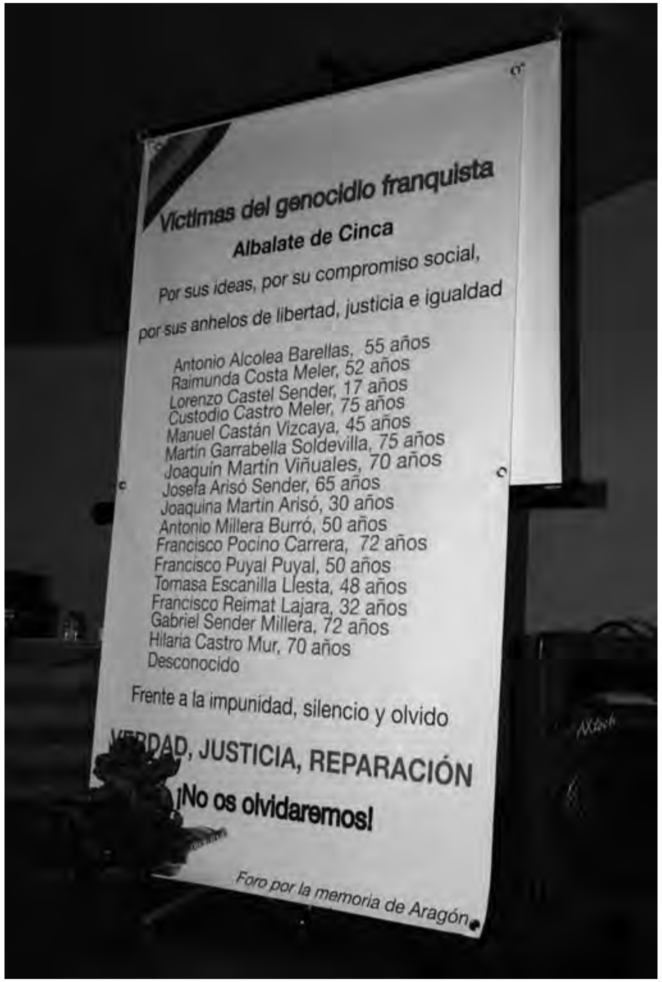
Tot slot beloofde de burgemeester een ereplaats op de begraafplaats voor deze doden te reserveren, met herdenkingsteken. In door de kerk gewijde grond. Wie van de gestorven anarchisten zouden voor een graf kiezen in grond gewijd door een kerk, die hun idealen zo grof geschonden en verkwanseld heeft? De meesten zouden zich omdraaien in hun nieuwe graf. Maar wie ben ik om hier opmerkingen over te maken.

Ongevraagd nam ik het woord, vastbesloten, met een rode cyclaam in m'n armen, 'wat moet ik met dat ding', nadat een van de aanwezige bejaarde boeren zich begon te herhalen in zijn beschuldigingen dat de 'machtigen' achter de tafel, ondanks hun beloften, de doden vast en zeker nooit op het kerkhof zouden begraven. Op het woord machtigen ging ik in. 'Het zijn niet zij achter de tafel die de geschiedenis gemaakt hebben, dat zijn jullie geweest. En ook jullie hebben weten te overleven in een dictatuur die zo wreed en verdeeld was. Jullie hebben zelf de kracht gehad om júllie verleden levend te houden. De machtigen zijn jullie en voor jullie heb ik veel respect.' De cyclaam zette ik bij hun vermoorde dorpsgenoten op het spandoek. Ik vroeg me af waar de fascisten hun andere slachtoffers begraven hebben. Ik miste er een paar.

Over enige tijd, neem ik me voor, ga ik terug om te onderzoeken of de Albalatinas en Albalatinos werkelijk zo machtig en krachtig zijn, of dat ze de 'officiële', verdraaide en vervalste, geschiedenis van het dorp ook tot hún geschiedenis hebben gemaakt.

NOTEN

(1) Ontleend aan interviews opgenomen voor *Gedeeld verleden. Herinneringen van anarcho-syndicalisten aan Albalate de Cinca, 1928-1938.* In vertaling gepresenteerd in het dorp in 2002. Hanneke Willemse (2002), *Pasado Compartido. Memorias de anarcosindicalistas de Albalate de Cinca, 1928-1938*, Prensas Universitarias Zaragoza. – (2) Emilio Silva en Santiago Macías (2003), *Las fosas de Franco. Los republicanos que el dictador dejó en las cunetas*, Temas de Hoy, Madrid. – (3) *Ley de la Memoria Histórica de España*, Wikipedia, 22 augustus 2008, p.1. – (4) Pío Moa (2003), *Los mitos de la guerra civil*, Madrid, La Esfera de los Libros. – (5) Iñaki Oñorbe Genovesi, in: *de Volkskrant*, 20 november 2008. – (6) José Yoldi, 'La Audiencia entierra la causa contra la dictadura y se remite a la ley de la memoria. La resolución avala la investigación de Garzón para crear un censo de víctimas', in: *El País*, 5 december 2008. – (7) Christine Toomey, 'The stolen children', in: *Sunday Times*, 01-03-2009, pp. 10-11. – (8) *El País*, 15 november 2008, 'AI acusa a la fiscalía de ir contra el derecho por…. Proceso de Garzón.' (rest van de kop teloorgegaan.) – (9) Redactie buitenland: ' Rechter Baltasar Garzón laat Franco met rust', in *Het Parool*, 19 november 2008. – (10) Zo is bijvoorbeeld Javier Cercas, bekend publicist en de auteur van ondermeer *Los soldados de Salamina*, (2001, Tusquets, Barcelona) van mening dat de staat er goed aan doet om wettelijk vast te leggen dat ook de

geschiedenis van de overwonnenen een plek krijgt in het dagelijkse leven, zoals op monumenten en straatnaamborden. De slachtoffers moeten worden opgegraven en geïdentificeerd, dat is het minste waar de nabestaanden recht op hebben. En: er mag, nee er moet een wet komen die Franco beschuldigt van misdaden tegen de mensheid. Maar: de staat moet afblijven van privé-herinneringen en mag deze nooit toe-eigenen. Javier Cercas in 'La tiranía de la memoria', in: El País, 2-11-2008.) – (11) Zie ook de rubriek op het web van *El País*, 'La Recuperación de la Memoria Histórica'. – (12) Sagrario Sender is de eerste burgemeester van Albalate die geen lid is van de Partido Popular. Dankzij haar is het mede mogelijk geweest om de opgravingen te verrichten. De laatste PP burgemeester had vlak voor zijn vertrek in oktober 2008 de openbare lagere school in het dorp nog snel even laten omdopen met de naam van Generaal Solans, een van de belangrijkste opstandige generaal bij het uitbreken van de burgeroorlog. (PUTOPP.COM, Plataforma Unificada Contra la Trayectória Olárquica del PP.)

BIERNOMADEN EN REVOLUTIONAIREN

Kunstminnaars, radicalen en utopisten en de Nederlandse vroeg-socialistische beweging

Ron Blom

In de jaren tachtig van de negentiende eeuw bloeide het culturele leven in Amsterdam op. Het voortgezet en universitair onderwijs werd krachtig uitgebreid en verbeterd. De muziek, het toneel en de schilderkunst maakten een grootse ontwikkeling door. Het waren tevens jaren van een groeiende arbeidersbeweging, die voor jonge intellectuelen spannend was. Deze symboliseerde voor deze 'dandy's' de armoede, de opstandigheid en geweld. Zonder zich aan te sluiten bij de voor hen wat vulgaire arbeidersbeweging, radicaliseerden deze jonge denkers en kunstenaars waarbij ze zich afzetten tegen de heersende politieke elite en tradities.

Jonge literatoren kwamen in verzet tegen de gevestigde literatuur. De beurshandelaar en toneelcriticus Frank van der Goes ontpopte zich als een van de belangrijkste voortrekkers van de letterkundige vernieuwingsbeweging van de Tachtigers. In 1881 richtten hij, Frederik van Eeden, Maurits Benjamin Mendes da Costa en enkele anderen, het letterkundige genootschap Flanor op. Deze literaire kring kwam regelmatig bijeen in De Karseboom in de Amsterdamse Kalverstraat, waar ze 'haantjesbier' schonken. Enkele jaren later, in 1885, stichtten zij met Willem Kloos, Albert Verwey en Willem Paap De Nieuwe Gids. *In dit orgaan van de Tachtigers ging het pleidooi voor een vernieuwing in de literatuur samen met een radicaal-liberale maatschappijkritiek. Zoals* De Amsterdammer *van redacteur Johannes de Koo het stelde: 'Omkeering in de letterkunde, omkeering in de maatschappij'.*

Deze vernieuwing werd vurig bediscussieerd onder het genot van bier en in de nevel van tabaksrook in kroegen in de Amsterdamse Warmoesstraat, die Van der Goes, Willem Treub en literatoren en kunstenaars als Frederik van Eeden, Lodewijk van Deyssel, Jan Veth en George Hendrik Breitner veelvuldig frequenteerden. Dit gemêleerde gezelschap van radicalen en kunstenaars vormde de bohémien-scene van de 'biernomaden', zo genoemd omdat ze van kroeg naar kroeg trokken op zoek naar het beste gerstenat.

Het was dit gistende milieu van waaruit rond de eeuwwisseling verschillende politieke stromingen zouden ontstaan. Hartstochtelijke vriendschappen zouden ten prooi vallen aan scherpe polemieken. De vernieuwing op artistiek vlak viel niet altijd samen met een revolutionaire opstelling op politiek vlak. Moest het primaat liggen bij het gevoel en bij het hart? Of boden de wetenschap en de ratio een weg vooruit? Bovendien wat moest men denken van de rol van het kiesrecht bij de verheffing van het volk? Hoe verhield de stembus zich tot het door de vroege socialistische arbeidersbeweging nagestreefde doel van een klasseloze maatschappij?

Binnen de Tachtigers speelde Van der Goes een pioniersrol. Halverwege de jaren tachtig van de negentiende eeuw zou hij zich ook in de politiek begeven.

In 1886 verwierf deze radicaal in het hele land bekendheid met zijn brochure *Majesteits-schennis. (Het geding tegen den heer F. Domela Nieuwenhuis).* Hierin hekelde hij de politieke tendens van het requisitoir dat de socialistenvoorman Domela Nieuwenhuis een jaar celstraf zou bezorgen wegens een antimonarchistisch artikel in *Recht voor Allen*. Dit artikel was overigens niet eens door hemzelf geschreven, maar naar later bleek door een zekere A. Boelens. Van der Goes ontwikkelde samen met zijn vriend Lodewijk van Deyssel (pseudoniem van Karel Alberdingk Thijm) sympathie voor Domela en de arbeiderszaak.

Het pamflet leidde tot woedende reacties. Van der Goes kreeg ontslag bij de toneelschool en collega's en bezoekers van de effectenhoek van de Amsterdamse beurs joegen hem het gebouw uit. Blij verrast betuigde Domela van der Goes zijn erkentelijkheid met diens publicatie.

De beweging voor literaire vernieuwing vond aansluiting bij een maatschappelijke beweging voor sociale vernieuwing. Zo nam de vrijdenker en kritisch schrijver Eduard Douwes Dekker, bekend onder het pseudoniem Multatuli, het eveneens op voor Domela Nieuwenhuis. Bijna alle Tachtigers hebben nog tijdens Multatuli's leven op de een of andere wijze hun ontzag voor hem uitgesproken. Van der Goes was in 1881 secretaris van de Multatuli-Commissie en zou in 1882, samen met Willem Paap, volop bezig zijn met het Huldeblijk voor deze schrijver. De 'Zestiger' Multatuli van zijn kant distantieerde zich van de politieke opvattingen van Domela Nieuwenhuis, want die vond hij een brug te ver. Achteraf zou Van der Goes hem in aanleg de Nederlandse Lasalle noemen. Hij betreurde dat Domela Nieuwenhuis was afgedreven naar 'het anarchisme'. Terwijl Multatuli en zijn geschriften uitermate populair waren binnen de Nederlandse arbeidersbeweging, zou deze op zijn beurt afstand blijven houden van het socialisme.

Ook Van der Goes was overigens op dat moment nog geen socialist. Hij werd actief in de Amsterdamse radicaal-liberale vereniging 'De Unie', die ijverde voor het algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging.

De zwaarste beproeving die de jonge socialistische beweging in de hoofdstad moest ondergaan was wel de roerige viering van de zeventigste verjaardag van koning Willem III in februari 1887. Dit was juist een maand nadat Domela Nieuwenhuis naar de gevangenis was overgebracht om een jaar lang voor majesteitsschennis te boeten. De brochure *Uit het leven van Koning Gorilla* verscheen als schandaalkroniek gebaseerd op het leven van de koning. Dit leidde tot een Oranjefurie die de Amsterdamse socialisten nog lang stof tot napraten bood. Onder de titel *Ter herinnering* verscheen op basis van een artikel in *De Nieuwe Gids* een uitgebreide brochure van de hand van Van der Goes. In 1888 vaardigde het 'roode district' Schoterland Domela als eerste socialistische parlementariër af naar de Tweede Kamer.

Willem Paap was ondertussen afgestudeerd als jurist en gold in die tijd als de voornaamste advocaat van vervolgde socialisten.

POLITIEKE MENINGSVERSCHILLEN

Het kon niet uitblijven of de tegenstellingen op politiek vlak onder de literatoren van het heterogene gezelschap rond *De Nieuwe Gids* moesten leiden tot conflicten. In de zomer van 1888 ontstond

een verwijdering tussen Frederik van Eeden en Van der Goes. De eerste liet zich laatdunkend uit over de politieke radicalisering van zijn redactiegenoot. Van Eeden bood daar in eerste instantie nog zijn verontschuldigingen voor aan en de kou leek uit de lucht.
De herdenking in 1889 van de Franse Revolutie van honderd jaar eerder resulteerde in een geweldige toename van literatuur over deze omwenteling. Dit bracht de radicaliserende Van der Goes inmiddels tot de opvatting dat alleen de arbeidersbeweging in staat was om de nagestreefde idealen van het liberalisme te verwezenlijken: *Niet de Revolutie is het, die wij vieren, het is de geneigdheid en de macht van de menschen om eene Revolutie te maken…*
Ter linkerzijde van het radicale milieu vinden we de socialisten van de Sociaal-Democratische Bond (SDB) rond Domela Nieuwenhuis. Hun geestdrift voor rebellie en dus ook voor de Franse Revolutie, was groot. Vele ingezonden brieven in *Recht voor Allen* begonnen met de aanhef 'Burger Redacteur', wat op een voorliefde voor het spraakgebruik uit '1789' wijst. Dit zou dan ook zijn sporen nalaten in het artistieke milieu. De beschaafde mensen uit het progressieve literaire milieu waren nog niet direct te winnen voor het vroeg-socialistische gedachtegoed. Maar in de vijfde jaargang van *De Nieuwe Gids* was er door de medewerking van socialisten als Vitus Bruinsma en Domela Nieuwenhuis onmiskenbaar sprake van een toenemende radicalisering in deze literaire kring. Daarbinnen traden diverse te onderscheiden stromingen op.
In 1889 woedde in *De Nieuwe Gids* een debat tussen Frederik van Eeden en Frank van der Goes over de vraag in hoeverre sociale evolutie een kwestie van verstand of van gevoel was. De aanleiding vormde de eerder gememoreerde lofzang van Van der Goes op de verworvenheden van de Franse Revolutie, die volgens hem het gevolg waren van de wetenschap en de vermeerdering van kennis. De romanticus Van Eeden was het niet eens met het beperkt positivistisch-wetenschappelijk denken van zijn mederedacteur en legde de nadruk op gevoel in de sociale evolutie.
Spoedig diende zich een volgend conflict aan binnen de redactie van De Nieuwe Gids. Ditmaal ontstond een felle polemiek tussen Van der Goes en Van Deyssel, waarbij ook Van Eeden en Willem Kloos betrokken raakten, over *Looking Backward*, de toekomstroman van de Amerikaanse schrijver Edward Bellamy uit 1888. Het boek was onder de titel *In het jaar 2000* vertaald door Van der Goes. Volgens Van Eeden miskende Van der Goes de mystieke kern van het leven en daarmee ook de solidariteit met de medemens. Die solidariteit berustte volgens hem op sentimenten. Tevens verweet Van Eeden Van der Goes het verwaarlozen van de rol die de schrijver in deze ontwikkeling speelt: *Het zijn dan ook wel degelijk poëten geweest die het eerst hebben gezegd: 'dit is onrecht!' Niet door betoogen, maar door sterke, zuivere, oprechte expressie van zielsaandoening is het socialisme in de wereld gekomen.* Kloos tenslotte ontwikkelde zich tot een antisocialistische individualist.
Frederik van Eeden zou in 1897 vooral met zijn opvattingen over de door de staat gefinancierde coöperatieve Rijkshoeven steeds verder van het gedachtegoed van socialisten als Domela Nieuwenhuis en Van der Goes komen te staan.
Domela viel hem aan op zijn naïviteit. Hoe kon hij denken dat met diens plan het gehele concurrentiesysteem aangetast zou kunnen worden? Dat kon alleen gebeuren door de totale doorvoering van het communistische systeem. Zijn vroegere vriend Van der Goes meende dat Van Eeden blijk gaf van utopisme en van een burgerlijke levensbeschouwing door voorstander te zijn van particulier initiatief; Van Eeden maakte niet duidelijk voor welke klasse hij koos. Hij was volgens Van der Goes antikapitalist, maar ook antisocialist.
Inderdaad had Van Eeden een grote afkeer ontwikkeld van wat hij zag als dogmatisch socialistisch en marxistisch denken. De gevoelssocialist laakte het beginsel van de klassenstrijd, de onvolkomen terminologie van de marxisten en hun verwaarlozing van de innerlijke factoren van de mens, zoals de rechtvaardigheidszin. Hij vond verder dat de socialisten, door mee te doen aan het parlementaire stelsel te passief waren; men moest, vond Van Eeden, tot economische actie overgaan. Het was daarbij een grote fout van de socialisten van de SDB dat ze de coöperatiegedachte onderschatten.

SOCIAAL-DEMOCRATISCHE BOND

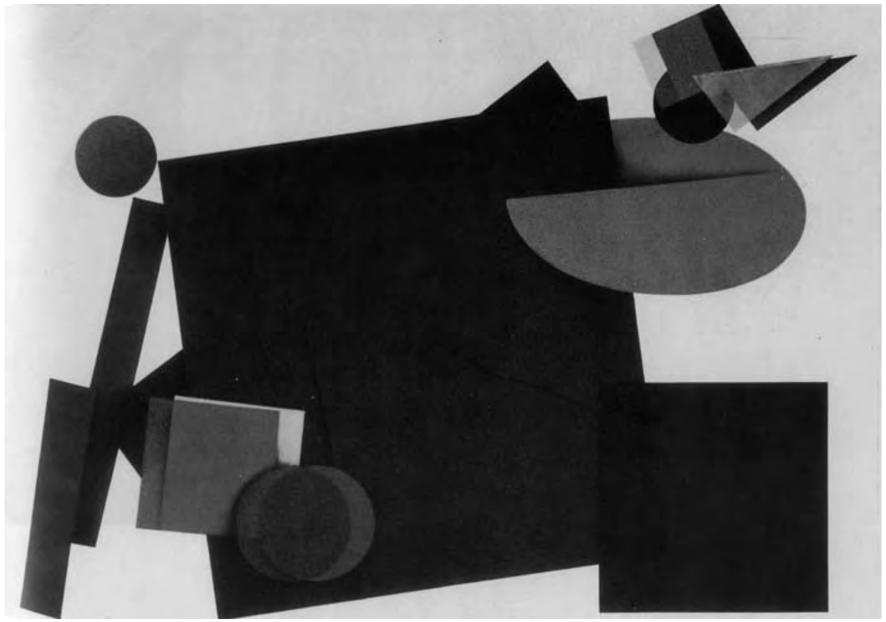
Die vroeg-socialistische SDB was in zekere zin vergelijkbaar met de kring rond *De Nieuwe Gids*. Het was ook een nog jonge, enigszins losse organisatie, waarbinnen verschillende invloeden werkzaam waren. Er was sprake van verschillende generaties, van tegenstellingen tussen 'heren' en 'arbeiders' en van diverse beoordelingen van de mogelijkheden van het stemrecht en het parlement. In de ons omringende landen voerden de socialisten vergelijkbare debatten en op de internationale congressen kruisten zij de degens.
Het was vooral de Duitse socialistische beweging die een grote indruk zou maken op de jongeman Van der Goes. Zijn bezoek in 1890 aan het SPD congres in Halle was mogelijk gemaakt door financiële steun van Ignaz Bahlmann, een Nederlands-Duitse textielhandelaar die banden had met de top van de Duitse partij. Bahlman zag in hem een tegenwicht tegen de kritische houding die de SDB onder leiding van Domela Nieuwenhuis in nam tegenover de Duitse socialistische leiders. De textielhandelaar stopte met de financiering van *Recht voor Allen*. De gedisciplineerdheid en tactiek van de Duitse socialisten spraken juist tot de verbeelding van Van der Goes. Het was klip en klaar dat zijn sympathieën niet op veel steun binnen de SDB konden rekenen. Het zou dan ook nog enige tijd duren voordat Van der Goes zich liet inschrijven als lid.
In de zomer van 1890 vond een aanvaring plaats tussen Van der Goes en de toenmalige voorzitter van de Centrale Raad (het bestuur van de SDB) Adriaan Rot. Rot werd toen door Van der Goes ten overstaan van een openbare vergadering gefileerd inzake zijn naïeve interpretatie van de afschaffing van alle privaatbezit. Heel wetenschappelijk en breedvoerig had Van der Goes betoogd dat dit geloofsartikel toch heus alleen doelde op het onteigenen van de productiemiddelen, waarop Rot, minder wetenschappelijk maar minstens zo doeltreffend, had gereageerd met *'ik vind de bourgeoismanier, waarop Van der Goes optreedt, erg mis'*. De toon was daarmee gezet.
In juni 1891 meldde Van der Goes zich dan toch aan bij de SDB van Domela Nieuwenhuis. Door zijn overstap kwam hij, zoals we hiervoor al zagen, steeds meer in conflict met de zuiver-esthetisch gerichte leiders van de Tachtigers. Het

was tevens het jaar waarin hij nadrukkelijk afstand nam van deze beweging. Hij verweet hun gebrek aan sociaal engagement.

Als afgevaardigde namens de kleine spoorwegvakbond Steeds Voorwaarts woonde Van der Goes het Internationaal Socialistisch Congres te Brussel bij in augustus 1891. Het 'piekfijne jonge heertje' Van der Goes ging debat niet uit de weg. Veel SDB leden, waaronder Domela Nieuwenhuis, volgden hem wantrouwend. Ze vonden dit ontwikkelde, intelligente, pedante heerschap, dat dacht dat hij de marxistische wijsheid in pacht had, vreselijk irritant. Van der Goes bekritiseerde zoals te verwachten de houding van Domela tegenover de Duitse afvaardiging op het congres van Brussel. Domela poneerde op dat congres de algemene werkstaking tegenover de volgens hem chauvinistische houding van de Duitse socialisten.
Strijdlustig kondigde Van der Goes aan op het komende SDB congres flink uit te pakken. Ondertussen hing hij de vuile was buiten in een artikel in *De Amsterdammer*, waarin hij verklaarde dat de leden van de Centrale Raad 'onwaardigen en verraders van de volkszaak' waren. Een heftige briefwisseling ontstond tussen de beide mannen die steeds meer uitgroeiden tot representanten van de twee vleugels in de bond.
Net als overigens een andere prominente SDB-er, Christiaan Cornelissen ('Clemens'), bekritiseerde Van der Goes de redactie van *Recht voor Allen* om haar overtrokken revolutionair 'geschetter'. Hij stelde dat het orgaan te veel gewelddadigheid predikte, zich in toenemende mate antiparlementair opstelde en meer agiterend dan scholend en vormend te werk ging. Zijn kortstondig verblijf in de SDB ging dan ook gepaard met vele conflicten. Van der Goes schreef brochures tegen Cornelissen als *Klasse-Vooroordeel* en *Wat de socialisten niet willen*. 'Clemens' sloeg terug met *Het socialisme van den Heer Van der Goes*. Zijn opvattingen brachten hem spoedig in conflict met het bestuur van de SDB.
Maar ook de afgevaardigden op het SDB congres konden zich niet vinden in de stellingname van Van der Goes, zijn lange inleiding ten spijt. Binnen het half jaar nadat hij was toegestreden tot de SDB, royeerde de Amsterdamse afdeling hem weer.
Na zijn royement in 1892 bleef Van der Goes de SDB volgen en pleitte van buitenaf voor een heroriëntatie van de koers in de richting van parlementaire agitatie. Zijn politieke activiteiten zaten zijn zakelijke carrière daarbij steeds meer in de weg. Toen hij in 1892 het woord gevoerd had op een werklozendemonstratie werd hij opnieuw als oproerkraaier van de Beurs geweerd. Ditmaal was het definitief. Financieel gesteund door enkele vrienden wijdde hij zich sindsdien geheel aan de praktische en theoretische werkzaamheden van de sociaal-democratische beweging.
Nadat de SDB op zijn congres in 1893 elke vorm van parlementarisme afwees, richtte hij als een van de twaalf apostelen (die naam is van Cornelissen) in 1894 de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) op.
Niet alle Tachtigers maakten dezelfde keuze. Frederik van Eeden legt zich toe op het uitvoeren van utopische experimenten in de vorm van alternatieve leefgemeenschappen en coöperaties. Hij richtte de Vereniging Gemeenschappelijk Grondbezit op en nabij Bussum startte hij met een groep medestanders Walden,

een hommage aan Henry David Thoreau.
De SDB zou nog enkele jaren blijven bestaan om daarna gedeeltelijk op te gaan in de Vrije Socialisten Verenigingen. Zowel de vrije socialisten als de sociaaldemocraten van de SDAP grepen regelmatig terug op de literaire vernieuwingen van de Tachtigers. Een andere, betere maatschappij zou tenslotte niet alleen voortkomen uit een radicale sociaaleconomische verbetering van de positie van de arbeiders, maar tevens uit een culturele verheffing.
Of het liederlijke gedrag van de zogeheten biernomaden daarbij een essentieel onderdeel vormde, was een kwestie waar de meningen over verschilden. De geheelonthoudersbeweging en dus ook de aanhangers van Van Eeden wezen alcoholconsumptie af. Een traditie die tot op de dag van vandaag op de anarchistische Pinksterlanddagen in Appelscha in stand wordt gehouden.

Bovenstaand artikel is een bewerking van de inleiding die Ron Blom op de PL 2008 in Appelscha hield.

¡SALUT COMPAÑERO LUIS ANDRÉS EDO!

Na een leven vol syndicale strijdbaarheid, activisme en solidariteit, stierf in Barcelona op 24 januari – de niet onomstreden – compañero Luis Andrés Edo op 84 jarige leeftijd. Soldidair en strijdbaar vanaf de historische momenten van het uitbreken van de Spaanse Burgeroorlog en het begin van de sociale revolutie waarvan hij als elf-jarige getuige was. Luis Andrés werd al snel actief in de libertaire wereld en streed tegen het franquisme. Hij werd op z'n zestiende spoorwegarbeider en deed mee aan de studentenstaking van 1945, belandde in 1947 in de gevangenis van Figueras toen hij deserteerde uit het leger en zette vandaar uit zijn strijd voort. Hij wist naar Frankrijk te ontkomen waar hij in Parijs secretaris werd van de lokale afdeling van de Spaanse CNT. Bij zijn terugkeer in Spanje werd hij na een congres voor de hereniging van de CNT een van de actieve deelnemers in het Verdedigingscomité, dat nauw verbonden was met de andere –eveneens clandestiene- CNT kernen.

Door die activiteiten belandde hij tussen 1966 en 1972 in de gevangenissen van Madrid, van Soria en Segovia. Hier werd hij medeorganisator van de Organisatie van Gevangenen in Strijd, de Coordinadora de Presos en Lucha, (COPEL) en wist hij publicaties naar buiten te smokkelen over discussies tussen de gevangenen met hun verschillende politieke opvattingen. Weer wist hij naar Frankrijk te ontsnappen en toen Luis Andrés in 1974 uit Parijs in Spanje terugkeerde om een toespraak te houden werd hij opnieuw gearresteerd. Met de amnestieregeling van 1976 kwam hij pas vrij.[1]

Weer op vrije voeten speelde hij een belangrijke rol bij de wederoprichting van de CNT, was hij een belangrijke spreker op vergaderingen en bijeenkomsten en werd gekozen in het eerste Regionale Comité van Catalunya, waarvan hij later tot algemeen secretaris werd benoemd. Zijn activiteiten bleven ook geworteld in het Syndicaat van *Artes Gráficas y Información* en hij werkte mee aan *Solidaridad Obrera* waar hij de functie van directeur kreeg.

Ook in Nederland was Luis Andrés Edo geen onbekende: bij de eerste van twee bezettingsacties van het IISG eind jaren zeventig begin jaren tachtig om de archieven van de Spaanse CNT terug te krijgen was Edo nadrukkelijk aanwezig, hetgeen niet door iedereen op prijs werd gesteld. De resultaten van de bezettingen waren niet geheel onomstreden. Een van de gevolgen van deze acties is wél geweest dat de archieven nu allemaal op microfilm gezet zijn.[2]

Na de bezettingsactie leerden Luis Andrés en ik elkaar beter kennen en er ontstond vertrouwen toen hij onderdak in de kraakwereld vroeg voor twee compañeros: de ene wegens wapenbezit op de vlucht voor de politie, de ander omdat hij het leger niet in kon en wilde. Na deze eerste twee volgden vele anderen. In Barcelona zagen we hem aan het werk als een goede compañero, altijd actief binnen en voor de CNT. Ik ben het niet helemaal en niet altijd met zijn ideeën eens geweest, maar hij stelde de meningsverschillen op prijs en was ook zelf uit op dialoog en discussie. Hoe ziek hij ook was, stil is hij nooit stil blijven staan. De discussie rond zijn persoon zal ook voorlopig niet ophouden te bestaan.[3]

Hanneke Willemse

NOTEN

(1) De publicatie hiervan verscheen in zijn boek: *La Corriente*, verschenen in 2002 bij Fundació d'Estudis Libertarias i Anarcosindicalistas.

(2) Over de juiste gang en stand van zaken is het laatste woord nog niet gezegd en zal meer bekend gemaakt (moeten) worden.)

(3) Een recente min of meer autobiografische publicatie dateert uit 2006 en is uitgegeven door Ed. Flor del Viento: *La CNT en la Encrucijada. Aventuras de un heterodoxo.* In het volgende nummer van *Solidaridad Obrera* volgt een uitgebreide beschouwing over het leven van Luis Andrés Edo en van zijn publicaties.

OPEN BRIEF AAN MEVROUW RITA VERDONK

Deze open brief werd, in iets andere vorm, geschreven in de eerste dagen van 2009, kort na de breuk tussen Verdonk en Van der Linden. NRC Handelsblad *wilde deze niet publiceren aangezien men slechts bij hoge uitzondering open brieven plaatst. (red.)*

Geachte mevrouw Verdonk

Het afscheid tussen u en Kay van der Linden verdiende geen schoonheidsprijs. Een uit zijn verband gerukt citaat over gebakken lucht waar Geen Stijl op stijlloze wijze misbruik van maakte. In feite had Van der Linden gezegd wat hij altijd al had beweerd. Het gaat in de politiek niet meer om inhoud maar om de persoon en hoe deze overkomt in de media. Men kan het daarmee eens zijn. Men kan het daarmee oneens zijn. Feit is dat ook Obama's 'Yes we can!' gebakken lucht is.

Trots op Nederland heeft nu een inhoudelijk stuk geproduceerd. Ik las het. Het bevestigt de uitspraak van uw afgetreden adviseur. Dat is voor u geen ramp. Op de persoon komt het aan.

Wat mij verbaast is dat niemand, voor- noch tegenstander, u er op gewezen heeft dat ook uw presentatie als persoon volledig te kort schiet. In mijn ogen presenteert u zich als *een marketentster in gebakken lucht*. Voorzover Van der Linden hier verantwoordelijk voor was moet ik zeggen: die Kay was geen kei…

Neem alleen al de poster bij de presentatie van Trots op Nederland, met u, stoer, aan het roer. Dat is toch geen nieuwe politiek. Dat is geen oude politiek. Dat is gemummificeerde politiek. Driekwart eeuw geleden werd Colijn zo afgebeeld. Alleen, Colijn had duidelijk het roer van het schip van staat in handen. Uw roer hangt ergens in de lucht.

Erger is dat u zich presenteert als de grote roergangster. In China, in de Socialistische Partij en zelfs in Albanië is de grote roerganger reeds lang naar het rariteitenkabinet verwezen. U haalt hem er uit en poetst hem op in een vrouwelijke versie. Had niemand in ToN in de gaten dat de laatste twee lettergrepen van roergangster veramerikaniseren als je gaat juichen? Ik heb het geprobeerd. Tien maal 'Leve Rita de grote roergangster!' geroepen. Na zeven keer riep ik 'Leve de grote roer *gangster*!'

En het is waar. Geef een grote roerganger de macht en binnen de kortste keren heb je een grote gangster aan het roer. Kijk naar Mugabe. Kijk naar Fidel Castro. Kijk naar de tragiek van al die zo idealistisch begonnen nationale bevrijders.

En dan dat 'IJzeren Rita Verdonk'!

Daar moet u toch van af!

De vorige bewindsman van ijzer was nota bene de ijzeren hertog, Alva, die met meer recht de bloedhertog werd genoemd. Die de edele graven Egmond en Hoorne liet onthoofden en zijn zoon uitstuurde om Mechelen, Zutphen, Naarden en Haarlem te nemen en uit te moorden, zoals ik uit de canon van mijn jeugd, het jaartallenboekje, vernam. En het ergste, Alva verhoogde de belastingen! Daarmee wilt u toch niet vergeleken worden?

Trouwens, iedereen weet toch dat ijzer nergens zo snel in oud roest overgaat als juist in de politiek. Van 'ijzeren Rita Verdonk' naar 'roestig Rietje verdronk', dat scheelt maar één lettertje in de familienaam. Deze kleine Rudolf hoopt alleen dat hij daarvoor niet zijn geliefde R hoeft af te staan. Anders sta ik helemaal als Udolf de Onnozele te boek.

'Ik ben niet links, ik ben niet rechts, ik ben recht door zee!'

NRC Handelsblad (17.12.2008) noemde deze uitspraak 'nog steeds sterk'. En niemand die u er op wees dat uw uitspraak volledig beantwoordt aan het zelfbeeld van de fascist.

En u bent toch geen fasciste!

De fascisten ontkenden dat zij links of rechts waren, zij waren 'Nationaal' (met een hoofdletter) en daar verbazend trots op. In een boek over het jaar 1937 kwam ik een uitspraak tegen van Mussolini, de Italiaanse dictator en aartsvader van het fascisme, 'Wij gaan rechtdoor'. Koppel dit aan de groet 'Hou zee' van zijn Nederlandse epigoon

Anton Mussert en je zit bij u in het schuitje. Overigens, uw uitspraak is natuurlijk onzin. Neem de zaak rond het Nederlanderschap van Ayaan Hirsi Ali. Bij het eerste Kamerdebat ging u in het pierebad al kopje onder en maakte rechtsomkeert toen er in de branding ook deining ontstond in uw eigen Kamerfractie. Van het tweede Kamerdebat kan je over u zeggen, naar links gejokt, naar rechts gekonkeld en niet recht door zee.
Tijdens die affaire Hirsi Ali moest ik denken aan een uitspraak van Charles de Gaulle. In de tijd van de Algerijnse oorlog was er sprake van om Jean Paul Sartre te vervolgen wegens diens agitatie tegen deze oorlog. De Gaulle moet toen gezegd hebben, 'men arresteert Voltaire niet'. Hoezeer hij ook tegen de houding van Sartre was en hoever hij afstond van de geest van Voltaire, hij besefte dat zij deel uitmaakten van het Franse erfgoed en dat Frankrijk groter was dan De Gaulle.
Als u Nederland groter zag dan uzelf zou u gezegd hebben 'Men ontneemt een Ayaan Hirsi Ali niet het Nederlanderschap'. Maar u zei 'regels zijn regels'. Onder die titel verscheen in 2006 een brochure van Dorien Pesser met als ondertitel 'Over de daadkracht van Rita Verdonk' Ik citeer er slechts één zinnetje uit. 'Ja, daadkracht op niks.'
De enige 'daad' die ik mij herinnerde was uw weigering een buiging in plaats van een handdruk van een iman te accepteren. Een tijd later accepteerde de koningin een dergelijke begroeting wel. En u zweeg erover. Wel droeg u de ministeriële verantwoordelijkheid voor de houding van de koningin. Helaas is de eens fameuze Amsterdamse humor verdwenen. Anders had ongetwijfeld een lieverdje uit die stad, gekleed in zo'n burka voor heren, een diepe buiging voor u gemaakt met de woorden 'Excellentie, ik begroet u als ware u de Majesteit zelve'.
Toen het er op aankwam liet u toe dat regels, voor de uitvoering waarvan u als minister verantwoordelijk was, overtreden werden. Waardoor mensenrechten van vluchtelingen geschonden werden. In de Kamer werd u er op aangevallen. Uw reactie was: 'Ik ben niet voor aftreden. Ik ben voor optreden'.
Maar optreden deed u niet. U was er niet toe in staat of u wilde het niet. Regels bleven geschonden, mensenrechten ook. Aftreden was hier optreden geweest.
Ik moet ook aan een andere uitspraak over De Gaulle (en over Franco) denken, die ik tegenkwam in een biografie (van Paul Preston) over de Spaanse dictator. Franco en de Gaulle hadden beiden een obsessie. De obsessie van Franco was Franco. Die van de Gaulle was Frankrijk. De uwe is Rita Verdonk.
Uw hele program laat zich samenvatten als I.E.I.A. 'Ikke Eerst. Ikke Alles.' En geldt voor Uw aanhang misschien ook een I.E.I.A.? Maar dan 'Ikke ezel, iaááá. Ikke stem op Ritááá!' Dat zou ik toch te onaardig vinden en niet helemaal juist. Velen stemmen op u of zijn dat van plan uit frustratie. Zij voelen zich terecht door de politiek in de steek gelaten, in de kou gezet.
NRC Handelsblad (31.12.08) bracht een reportage – het is de directe aanleiding tot deze Open Brief – van Laura Starink over een Leids buurtcafé ('Hier is nooit rottigheid') dat getroffen was door het rookverbod. De eigenaresse en haar klanten zien zichzelf als 'klootjesvolk'. Ze verwachtten alles van Pim Fortuyn en stellen nu hun hoop op u. Extreem rechts zijn ze bepaald niet, racisme wordt verworpen, Wilders 'heeft hele rare ideeën'. Ze zijn tegen het algemeen pardon, maar kinderen die hier geboren zijn mogen natuurlijk blijven. En de ouders van die kinderen? Die vraag wordt niet gesteld.
Als je zoals deze mensen zo in de kou staat kan gebakken lucht prettig aan doen. Maar die beklijft niet. Wat heeft u hen uiteindelijk te bieden behalve misschien een opheffing van het rookverbod?
Een dag eerder stond in dezelfde krant een gesprek met speltheoreticus Kenneth Binmore. Hij was minsten zo kritisch over de bureaucratisering van de politiek ('bureaucraten luisteren daar niet naar…ze willen vooruit met hun carrière'). Hij heeft wel een antwoord. 'Je moet macht zoveel mogelijk decentraliseren, tot op het laagst mogelijke niveau. Leg je de macht in handen van één of enkele personen, dan zullen zij die op termijn misbruiken.' Het betekent wel dat je het systeem moet veranderen. Een marketentster bevestigt het systeem.
Ik besef dat ik in deze brief niet aardig voor u ben. Ik vind u ook niet aardig. Eén zaak neem ik u in het bijzonder kwalijk. Na de nationale ramp van de Schipholbrand waarbij elf onschuldige mensen omkwamen stond u direct klaar met uw reactie, er was 'adequaat' gereageerd. Dat was onwaar. De onderzoekscommissie van mr. Pieter van Vollenhoven heeft het tegendeel helder aan het licht gebracht. Bovendien waren tal van regels en voorschriften geschonden waardoor de brand een ramp werd. Excuses voor uw reactie heb ik nooit vernomen. Wel was u aanwezig bij een officiële herdenking van de slachtoffers, lange tijd later.
U was niet bij de werkelijke herdenking, bijna direct na de ramp. Daar waren de verwanten en de vrienden van de slachtoffers, activisten en raadslieden die regelmatig protesteerden tegen de schendingen van de mensenrechten van mensen die uitgezet worden en ook vertegenwoordigers van politieke partijen, niet de uwe. Ik hoorde de vreselijkste dingen over de behandeling van mensen in dit land; zaken die (mede) vielen onder uw verantwoordelijkheid.

De meeste indruk maakte een al wat oudere vrouw. Zij sprak namens haar dochter die zou trouwen met één van de slachtoffers. De dochter had een zoontje en ze vormden reeds een gelukkig gezinnetje. De man en het jongetje waren stapelgek op elkaar. Hij zat meen ik zelfs geheel ten onrechte vast. Ze verwachtten dat hij spoedig vrij zou komen, dan zou het huwelijk doorgaan. 'Ik schaam mij dat ik Nederlander ben' zei de vrouw over de wijze waarop haar aanstaande schoonzoon en diens lotgenoten behandeld werden. En nog hoor ik haar zeggen: 'Het kind was zó gelukkig, dat hij weer een vader had…'
Nee, Trots op Nederland is niet iets om in Nederland trots op te zijn.
Rudolf de Jong

STERKE VERHALEN 2

Als de deprimerende ontwikkelingen in de economische wereldcrisis door iemand worden begroet met een 'zie je wel'-reactie zou ik graag denken dat dit een misplaatste vorm is van gelijk willen krijgen. Aan de andere kant moet je wel een onverbeterlijke optimist zijn, wil je onderhand niet inzien dat het verhaal van *wereldmachthebber* de VS, aan de economie waarvan vrijwel de gehele wereld verknoopt blijkt te zitten, nu echt wel bewezen is. Dat de VS in het Bush-tijdperk collectief op de pof van de rest van de wereld heeft geleefd, en dan met name van Azië, betekent gewoon dat de Irak-oorlog extern gefinancierd is.
De oorspronkelijke inschatting, dat de kosten konden worden beschouwd als investering in de olieopbrengsten, is nog te naïef gebleken omdat de Amerikanen de brandstof voor hun slurpende Hummers en andere *four-wheel-drives* net zo min zelf betaald blijken te hebben als hun clichématig buitenproportionele woningen, tuinen en zwembaden. De giga-schulden die Obama van zijn vrolijk terug naar Texas vertrokken voorganger heeft geërfd zal hij onvermijdelijk nog met een factor of tien zoniet honderd vermenigvuldigen, zodat de wereld nog veel langer krom moet liggen. Mijn vader, boerenzoon, placht in zulke gevallen te zeggen: 'Zolang het zwijn niet geslacht is, zal het gevoederd moeten worden'.
Het begon dus met het vrijelijk verstrekken van leningen voor huizen aan mensen die dat helemaal niet konden betalen. Voordat dit echter massaal duidelijk werd, waren de risico's van de hypotheekportefeuilles lang en breed wereldwijd verspreid in een pirami-

deachtig spel van bieden en laten, van opknippen en opnieuw maar nu in partjes verkopen en dus van het keer op keer realiseren van woekerwinsten voor in wezen intussen nagenoeg waardeloos papier. Geen bank en geen grote belegger (zoals in ons land pensioenfondsen) in de landen van het grote geld blijkt de verleiding van dit winstspel te hebben kunnen weerstaan.

Het kaartenhuis stortte pas in toen ál teveel boven hun stand levende huiseigenaren in de VS moesten worden ontruimd en als gevolg daarvan de banken met grote voorraden onverkoopbare woningen kwamen te zitten. Daardoor kelderden de huizenprijzen, wat weer tot gevolg had dat nog veel meer bewoners hun met tophypotheken belaste huizen ver onder de beleende waarde zagen dalen, waarop ze besloten hun huizen te verlaten, en de banken uiteindelijk alleen nog maar stenen in plaats van dollars toucheerden. Het globalisme heeft zijn werk intussen ongekend snel en effectief gedaan en ook al heeft het grote graaien van de bonusmannen in Europa de zaak enorm geëscaleerd, het gejeremieer hierover verhult de werkelijke oorsprong.

Dat maakt de ontwikkelingen in twee andere kwesties in de actuele Nederlandse politieke extra schrijnend. Allereerst de schijnbewegingen rondom een onderzoek naar de totstandkoming van de Nederlandse steun aan de Irak-oorlog. Dat wordt vooralsnog geen parlementaire enquête maar een onderzoek door zogeheten wijze lieden. Daarmee heeft het kabinet zich ruimte en tijd verschaft. Ruimte, omdat de wijze lieden niet tot het verschijnen van getuigen kunnen verplichten, en als deze toch verschijnen zijn zij niet gehouden om de waarheid en niets dan de waarheid te zeggen. Tijd, omdat het resultaat tot een jaar of langer op zich kan laten wachten.

Belangrijker nog: van de uitkomst hoeft de regering zich niets aan te trekken, die is per definitie vrijblijvend. En dan te bedenken dat we allang wisten – en zeker de parlementariers – dat de Veiligheidsraad nooit een resolutie heeft aangenomen om geweld tegen Irak te gebruiken. Medio januari dit jaar dook welhaast ten overvloede een 'Irak-memorandum' op uit departementale burelen, waarin topjuristen al aangaven dat er geen houdbare juridische onderbouwing voor het steunen van de Amerikaanse inval kon worden gevonden. Dit advies aan het kabinet heeft de Kamer en wellicht ook een aantal ministers toen niet bereikt, en dat kan nauwelijks anders geduid worden dan als smerige manipulatie. Of het de Kamer ervan weerhouden zou hebben in meerderheid vóór steun aan de belligerenten te stemmen is niet helemaal ondenkbaar, hoewel de redenering van de regering was dat landen die zich niet aan VN-resoluties houden, mogen worden aangevallen.

Afgezien van de vraag of dat een redelijke positie is (want wie maakt uit waar de grens ligt – bij twee of bij vijf genegeerde resoluties? – en welke landen zijn dan aangesteld om te sanctioneren?) is het in ieder geval een innerlijk tegenstrijdige. Want dan hadden dezelfde landen allang Israël hebben moeten binnenvallen, gezien de aaneenrijging van genegeerde VN-resoluties die dat land zich meent te kunnen veroorloven.

De tweede kwestie die nu in een extra schril daglicht komt te staan, is die van de beweerde noodzaak om de Nederlandse luchtvloot aan vliegende raketlanceerinstallaties (F16's) te vervangen door een nieuwe generatie Amerikaanse dood- en verderfzaaiers (JSF/F38's), een deal waarvoor de Amerikanen weigeren vooraf een prijskaartje te noemen, al staat het vast dat het om miljarden dollars gaat. Tot nu toe heb ik nog van geen parlementariër de vraag gehoord, of we die moordmachines eigenlijk wel nodig hebben. Wel wordt de vraag opgeworpen of we niet wat langer met de bestaande toestellen toe kunnen en of we niet beter af zijn met een goedkopere, Zweedse, variant.

Waar zijn een Bram van der Lek en een Fred van der Spek gebleven (Kamerleden die tot de vorming van GroenLinks voor de PSP in de Kamer zaten en nooit nalieten de principiele antimilitaristische vragen te stellen)?! Een ogenschijnlijk onbetekenend detail is het ongekende lawaai dat de JSF volgens de eerste tests maakt: 21 decibellen meer dan de F16. Geen idee, wat dat zou moeten inhouden, maar een alerte geluidsdeskundige zette in een ingezonden brief in *Trouw* (3 maart) uiteen, dat dit gelijk staat aan een vloot van 138(!) F16's die op 300 meter hoogte overkomt. Hoezo, sterke verhalen?

Dan Roel van Duijn. Deze ex-kabouter, ex-Provo, ex-redacteur van *De Vrije*, ex-gemeenteraadslid, ex-lid van de Politieke Partij Radikalen, ex-wethouder, ex-biodynamische kaasboer, die zijn (toen reeds) ex verloor aan baarmoederhalskanker (waarvoor meisjes tegenwoordig preventief worden ingeënt) doordat zij zich verliet op de adviezen van een macrobioot, heeft zich naar aanleiding van de stukgelopen relatie met een andere ex gespecialiseerd als *liefdesverdrietconsulent*. In die hoedanigheid pleit hij, inmiddels pensioengerechtigd, in *NRC-Handelsblad* (14/15 februari) voor het instellen van een leerstoel voor hartzeer. Drie keer raden wie de eerste hoogleraar op deze zetel zou moeten worden!

Wat Roel vroeger veel gedaan heeft, demonstreren – te beginnen onder het ban-de-bomteken – is de afgelopen maanden in vele toonaarden beoefend door jongeren in de grote steden van Griekenland, vooral Athene. De vlam sloeg in de pan toen daar op zaterdagavond 6 december de 15-jarige scholier Alexandros Grigorópoulos door agenten werd gedood, in antwoord op het bekogelen van hun politiewagen met… plastic flessen. De schietende agent claimde dat de drie afgevuurde kogels, waarvan er een Alexandros recht in het hart trof, waarschuwingsschoten waren, evenals de handgranaat(?!) die zijn collega had gegooid. Het gevolg waren weken van rellen, waarbij scholieren en studenten, onder wie diverse verrassend goed georganiseerde anarchogroepen – in Griekenland gemakshalve aangeduid als 'de bekende onbekenden' – niet alleen berechting van de daders eisten, maar ook structurele verbetering van hun onderwijs, vertrek van de regering onder premier Kostas Karamanlis en nog het een en ander meer.

De aloude Griekenland-correspondent F.G. van Hasselt verwoordde het in *NRC-Handelsblad* (8 december 2008) zo: 'De anarchisten uit de studentenwijk Exárchia hebben hun wortels in de opstand tegen het kolonelsregime in 1973, die nog elk jaar wordt herdacht. Zij betonen zich sinds kort solidair met de honderdduizenden immigranten, die steeds moeilijker asiel krijgen, en ook met de gevangenen die vorige maand een hongerstaking hielden. Speciale sympathie hebben de meesten voor de nog twaalf gedetineerden van de opgerolde, marxistisch geïnspireerde terreurorganisatie "17 november". De laatste jaren richten ze zich ook tegen het dure leven in Griekenland en proberen ze sympathie te winnen met het beroven van supermarkten, waarvan de buit vervolgens op gewone markten onder het publiek wordt verdeeld.'

De onrust heeft vooralsnog tot medio januari aangehouden. Op 16 december werd het hoofdbureau van de oproerpolitie in Athene aangevallen en werd een televisiestation tijdelijk bezet, waarbij een nieuwsuitzending werd onderbroken door jongeren met zwarte vlaggen die opriepen tot deelname aan de acties. Volgens berichten in diverse media is bij een aantal acties ook op de politie geschoten. Dat zou het geval geweest zijn op 23 december toen een politiebus op de universiteitscampus onder vuur werd genomen, waarbij geen gewonden vielen. Op 5 januari zou een eenheid van de Griekse oproerpolitie zijn beschoten na een uit de hand gelopen demonstratie tegen de bombardementen op Gaza. Een 21-jarige politieman werd door twee kogels getroffen en ernstig gewond afgevoerd.

Jongerenprotesten zijn in Griekenland, met name in Athene en Thessaloniki, sinds de tijd van de junta een frequent terugkerend gebeuren. In 1985 was het zelfs maanden lang onrustig. Ook toen was het doden van een 15-jarige jongen, Michalis Caltezas, door de

politie de aanleiding. In 1991 braken rellen uit toen in Patrás de leraar Nikos Teboneras omkwam tijdens protesten tegen onderwijshervormingen. 'Teboneras leeft!' was jaren lang een terugkerende leuze. Ook in 1995 was Athene bij de novemberherdenking dagenlang het toneel van protestacties, waarbij volgens de media werd geplunderd en branden werden gesticht.
Hoewel de politie sinds 1973 niet op de universiteitsterreinen mag komen, kwam de burgemeester tegemoet aan door rechtse media opgejutte burgers en stond hij schending van de afspraak toe, waarna honderden studenten werden gearresteerd. In Thessaloniki werd met grof geweld een demonstratie voor opstandige gevangenen in de Korydallos-gevangenis uiteengeslagen. In 1999 kwam het tot confrontaties tussen politie en duizenden demonstranten tegen het bezoek van Bill Clinton aan Athene en in 2003 raakten jongeren slaags met de politie tijdens een EU-top in Thessaloniki.
In het Engelse anarchistische tijdschrift *Freedom* (20 december 2008) wordt een politiek manifest van Griekse anarchisten aangehaald met de titel 'Wij zijn in oorlog', waarin de recente onrust in een breder perspectief wordt geplaatst: 'Wij behoren tot een generatie die systematisch wordt onderdrukt in haar meningsuiting, beroofd van de geringste vormen van zelfbestuur en medezeggenschap op school, universiteit en werk met als gevolg een groeiende vervreemding. (…) Zolang er geen recht is zal er geen sociale vrede zijn. Wij zijn op straat als deel van de samenleving en als deel van de sociale woede. Wij vragen er niet om, de leiders van de onvrede te zijn en zijn al evenmin experts in geweld. We zijn op straat omdat wij aan de kant van Alexandros staan. Wij zijn ons er heel goed van bewust, dat tegenover onze dagelijkse ervaringen in sociale strijd en in arbeidsconflicten, in de strijd van immigranten voor waardigheid, in de strijd van de gemarginaliseerden en de gevangenen voor een beetje vrijheid, dat de staat en de machtsinstituties ons altijd tegemoet treden met de vinger aan de trekker. (…) De explosieve situatie van deze dagen kán de voorwaarden creëren en het bewustzijn voor een nieuwe toekomst. Maar het kan ook leiden tot het accepteren en legitimeren van het gebruik van schietwapens door de politie.'
Meerdere manifesten, en foto's van een aantal clashes, zijn te vinden in de brochure *Insurgent Greece*, Mad Dog Editions, De Dolle Hond, e-mail: dollehon@dds.nl
Tenslotte aandacht voor het *VredesMagazine*. De organisaties die dit blad het afgelopen jaar als proef in samenwerking hebben uitgegeven, hebben besloten de uitgave voort te zetten. Daarbij gaat het om het *Humanistisch Vredesberaad*, *Vereniging Dienstweigeraars/ Antimilitaristies Onderzoekskollektief*, *Women's International League for Peace and Freedom*, *Stop de Wapenwedloop*, *Haags Vredesplatform* en *PAIS (War Resisters International Nederland)*. Dat is goed nieuws want dit tijdschrift biedt uitstekende analyses van de internationale ontwikkelingen, commentaren, informatieve artikelen, interviews. In dit nummer onder andere een Onderzoeksdossier van VD AMOK over 60 jaar NAVO, een voorzichtig positief artikel over het aantreden van Obama, een interview met Nico Faber, voortrekker van het project VredesMagazine en een artikel over de Tweede Politionele Actie van het Nederlandse leger in het Indonesië-in-wording van 1949. Overigens is Jan Bervoets, oud-redacteur van *de Vrije Socialist*, die van tijd tot tijd ook in *de AS* publiceert, redacteur van VredesMagazine.
Boudewijn Chorus

CLARA MEYER-WICHMANNPENNING 2008
Op 10 december 2008, de dag van de rechten van de mens, werd door de Liga van de Rechten van de Mens (Minahassastraat 1, 1094 RS Amsterdam) de Clara Meijer-Wichmannpenning uitgereikt aan Arnold Karskens. Karskens reisde als enige Nederlandse journalist niet 'embedded' door Afghanistan. Hij berichtte over de vele burgerslachtoffers van de oorlogsvoering en de directe Nederlandse betrokkenheid daarbij.

UIT HET LAND VAN PROUDHON 9

Zoals gebruikelijk besteed ik eerst aandacht aan hetgeen het Franse anarchistische weekblad *Le Monde libertaire* ondermeer te melden heeft (periode oktober 2008 – januari 2009; nrs. 1531-1541). Naast de gebruikelijke zaken veel aandacht voor de verschillende spoorwegstakingen. De reden van het verzet lopen uiteen maar zijn herkenbaar: van verslechtering van de arbeidsvoorwaarden tot afbraak van de dienstverlening. Overigens lijkt alles te worden afgebroken. Zo klinkt van lagere school tot universiteit het protest. In één woord, het gaat om verzet tegen *verval van de publieke zaak*.
Eén citaat: 'De politiek van de geprogrammeerde destructie van de publieke diensten kent sinds enige maanden een krachtige opleving, die nu evenmin de openbare ziekenhuizen spaart. Na de posterijen, het openbaar vervoer, de energievoorziening is het de beurt aan de gezondheidszorg om de geneugten van de liberalisering en de marktwerking te ervaren' (nr. 1540).
Wat evenmin aan dit type verval ontkomt is het gevangeniswezen (nr. 1533). In de Franse gevangenissen ontstaan inmiddels mensonwaardige situaties waaraan ook het Franse dagblad *Le Monde* (van 15 januari 2009) een hele pagina besteedt onder de kop: 'Gevangenissen: in veertien dagen dertien zelfmoorden'. Een cynicus zal zeggen dat het nog mee valt...
Wat is naast de reeds aangevoerde neoliberale argumenten, het argument voor deze neergang: de openbare 'kas' is leeg. Daarom moet in de verschillende publieke sectoren de buikriem aangehaald worden. Waar komen dan die vele honderden miljarden euro's vandaan om de banken te steunen, vraagt men zich af?
De koppen in *Le Monde libertaire* liegen er niet om. 'De armen worden kaalgeschoren' (nr. 1531). 'Weg met de financiële beurzen' (nr. 1532). 'Men neemt dezelfde mensen aan en begint opnieuw' (nr. 1534). Dezelfde mensen? Ja, de 'golden boys' of wel het 'geteisem' dat onder twijfelachtige titel met het geld van anderen 'speelt' om hun inhaligheid bot te vieren: de *roofzuchtigen*! (de laatste aanduiding wordt gebruikt in de weekendbijlage van *Le Monde* van 18 oktober 2008).
Nu we alweer wat verder in de tijd zijn, gaat men zich bezighouden met 'Overdenkingen met betrekking tot de financiële crisis' (bijzonder nummer van *Le Monde libertaire*, nr. 36). Zelfs kunnen er wat aanbevelingen van af, zoals geformuleerd door de onvermoeibare Jacques Langlois, onder de titel 'Het andere socialisme van Proudhon'.
Een 'anarchimiste' overdenkt in de kolommen van *Le Monde libertaire* een problematiek die niet mag worden vergeten: gaat het nu om de 'tirannie van de techniek' of om de 'tirannie van het kapitalisme'? De vraag speelt naar aanleiding van een conferentie over dat onderwerp. De auteur houdt het op het laatste. Welke invalshoek men ook kiest, steeds komt men uit bij: publiek gefinancierd onderzoek staat ten dienste van privaat geleide ondernemingen. Dat wil zeggen, het staat in dienst van mensen die over de eigendom van de productiemiddelen beschikken en van de lui in de militaire en politieke sector zitten (denk in Nederland aan het gesteggel rond de aanschaf van nieuwe gevechtsvliegtuigen) (nr. 1531). Over die samenhang is ook bij Chomsky te lezen (zie elders in dit nummer).
In *Le Monde libertaire* komen we Chomsky, inmiddels 80 jaar, ook tegen in een vraaggesprek dit maal over de presidentsverkiezingen in de VS. Vanzelfsprekend vindt ook hij het opmerkelijk en verheugend dat nu voor het eerst een 'black family' in het Witte Huis zetelt. Verandert dat echter het systeem? Neen, want we moeten niet vergeten dat eens te meer duidelijk is dat de verkiezingen, relatief gezien, worden *gekocht*. Bij het verzamelen van geld om de verkiezingsstrijd aan te gaan, legt Chomsky uit, stort men geld in dat verkiezingsfonds, waarvan men hoopt dat later, via de gekozen kandidaat en zijn gevolg, de staat beter is te controleren. Het blijft dus zoals het was: dat wat 'democratie'

wordt genoemd verwacht van de kiezer een rol als toeschouwer en niet die van deelnemer in beslissingen. Tot de echte deelnemers behoort niet 'het volk'.
De bevolking wordt opgevat als bestaande uit mensen die onbekwaam zijn of indiscreet, zoals de gezaghebbende Amerikaanse journalist Walter Lippman ze beschreef, merkt Chomsky op. Waarop deze zijn veroordeling van het systeem laat volgen: de geest die journalisten beschrijven is die van dictatuur, niet die van de democratie ! (bijzonder nummer, nr. 36).
Wie 'staat' zegt, zegt: *oorlog*! In Frankrijk wordt al negentig jaar 'wapenstilstandsdag' gevierd op 11 november: einde Eerste Wereldoorlog. Op die dag komen ondermeer in het Franse dorpje Gentioux (departement Creuse) antimilitaristen en anarchisten bij elkaar om tegen de waanzin van de oorlog te demonstreren. Waarom juist daar? In dat dorp staat een ijzeren monument gemaakt door een oud-burgemeester en hoefsmid van dat dorp met daarop de leus: *Vervloekt de oorlog*. Vanaf de plaats van dat beeld loopt men dan naar het kerkhof waar de metselaar Félix Baudy begraven ligt.
Deze is 'ten voorbeeld' in 1915 gefusilleerd. Door de bezetter, een vreemde overheerser? Neen, door de toenmalige Franse autoriteiten! Gedurende de Eerste Wereldoorlog weigeren namelijk zo'n 2500 Franse soldaten naar het front te gaan, waarvoor ze worden veroordeeld. Van hen zijn 650, soms door het lot aangewezen, ter voorbeeld stelling, doodgeschoten (nr. 1532). Zo zie je dat de staat de bezetter is van het grondgebied waar de bewoners ervan in de hoedanigheid van *onder*danen verblijven. Zij allen zitten letterlijk *onder* de laars van de staat.
Over de genoemde oorlog gaat ook het 'dossier' in de weekendbijlage van *Le Monde* (van 1 november 2008). Daarin ondermeer een vraaggesprek met de bekende Engelse historicus Eric Hobsbawm. Hij spreekt over het eind van de burgerlijke beschaving vanwege het proces van 'barbarisatie' in het kader van de Eerste Wereldoorlog (hoe loopt die as-van-het-Kwaad eigenlijk?). Ging het hierboven om een oude oorlog, Israël voert in Gaza een nieuwe oorlog waartegen ook in *Le Monde libertaire* (nrs. 1539-1541) wordt gefulmineerd. Oorlog aan alle oorlogen!

Wie staat zegt, heeft het eveneens over grenzen, migranten en vreemdelingen. Nu hebben anarchisten altijd een 'internationalisme' beleden, terug te vinden in de leus: *Vaderland noch grens!* Dat daarmee de kous nog niet af is, kan men opmaken uit het nieuwe nummer van het Franse tijdschrift *Réfractions* (nr. 21, 2008). Dit nummer behandelt het thema *Veel soorten grenzen, identiteit en nomaden*. Intrigerende vragen worden gesteld, zoals: 'Het wortelen in een gebied, is dat een reactionair vereiste of een voorwaarde voor autonomie?' Uiteraard komt de anarchistische kritiek tegen het nationaliteitsbeginsel aan bod, evenals de theorie van de natuurlijke grenzen. En: hoe ga je om met de grenzen, die je tegen komt?
Naast al die zaken met betrekking tot dit onuitputtelijke thema komt men de voortzetting van het debat over 'postanarchisme' tegen, aangevuld met boekbesprekingen en commentaren. Weer een leerzaam nummer van *Réfractions*.
Een van de redactieleden van het voornoemde tijdschrift, Eduardo Colombo, heeft een aantal artikelen die hij in de loop van de jaren heeft geschreven (het oudste dateert van 1984, het jongste van 1998) gebundeld onder de titel *L'Espace politique de l'anarchie* (De politieke ruimte van de anarchie). De ondertitel luidt: 'Schetsen ten behoeve van een politieke filosofie van het anarchisme' (uitgegeven door Atelier de création libertaire, Lyon, 2008, 182 blz., 14 euro).
De rode draad van de artikelen wordt gevormd door de reeds vroeg bij Colombo ontwaakte belangstelling voor twee typen verschijnselen. Het eerste betreft het autoritarisme en de libertaire kritiek daarop. Het tweede behelst het instituut van de 'politieke macht'. In de verschillende hoofdstukken behandelt hij daarvan telkens bepaalde facetten. Het geheel is leerzaam en goed voor de discussie 'onder anarchisten'.

In de afdeling 'godsdienst' is er ook het een en ander verschenen. Als eerste noem ik wat bekend staat als het 'Testament' van Jean Meslier (1664-1729). Het gaat hier om een 'ongelovige zwartrok'. Deze man is zijn leven lang pastoor in een dorp in de Franse Ardennen geweest. Onderwijl schrijft hij een omvangrijke tekst waarin hij de vloer aanveegt met het christelijk (het roomse) geloof. Tevens legt hij de verbinding met het kapitalisme: het geloof vormt de legitimatie voor uitbuiting en geldelijk gewin. Van hem is het volgende op te tekenen: 'Ik herinner me iemand, die dan niet had gestudeerd maar die wel zijn gezond verstand wist te gebruiken. Hij had een zelfde oordeel over de zaken die ik hier aan de kaak stel. Hij wenste dat alle groten der aarde en alle adellijken zouden worden opgehangen aan de darmen van de priesters. Deze uitdrukking is misschien wel wat kras, maar ik moet bekennen dat ze vrijmoedig en gemeend is'.
De toon is gezet door Meslier. Voor wie zich nog in het atheïsme moet scholen is zijn heruitgegeven boek, zijn *Memoire*, een 'must' en voor wie al zo ver is, vormt het een moment van verbazing dat dit drie eeuwen geleden gedacht kon worden. Meslier heeft met het uitgeven van zijn boek gewacht tot hij een natuurlijke dood zou sterven (het is dan ook daarna gevonden en vandaar wel 'Testament' genoemd). Het is opnieuw, maar bekort, uitgegeven onder de titel *Lire Jean Meslier curé et athée révolutionnaire* (Jean Meslier, pastoor en revolutionair atheïst). Het boek gaat vergezeld van een uitgebreide inleiding door Serge Deruette die ook de door hem gemaakte bekortingen van de tekst toegelicht (uitgegeven door Les Éditions Aden, Brussel, 2008, 411 blz., 22 euro).
Meslier neemt geen blad voor zijn mond, maar wacht tot hij overleden is met zijn 'coming out'. Bruno Alexandre neemt evenmin een blad voor zijn mond, maar dan bij leven, in zijn *Chroniques d'un incroyante* (Kronieken van een ongelovige), met als ondertitel 'Een behandeling van godslastering' (uitgegeven door Les Éditions libertaire, St. Georges d'Oléron, 2008, 121 blz., 10 euro).
Hij behandelt de oorlogszucht, die uit de verschillende 'heilige boeken' van de grote godsdiensten spreekt. Daarnaast houdt hij zich bezig met de mogelijke wijze van bestrijding van vele godsdienstige verwerpelijkheden. Hij meent dat de ongelovige zich terecht getroffen kan voelen door de blasfemie van kerkelijke zijde. Alexandre werkt enkele voorbeelden daarvan uit, zoals het blasfemeren van Auschwitz door de huidige paus Benedictus XVI. De rel die in februari 2009, met de bescherming door de paus van een andere hoge mieter in de roomse kerk die het bestaan van nazi gaskamers ontkent, is de zoveelste bevestiging van de verderfelijkheid van het roomse geloof.
Aangaande de verschillende geloven moet alles gezegd kunnen worden, betoogt ook de bekende Belgische libertair Raoul Vaneigem in zijn *Rien n'est sacré, tout peut se dire* (Niets is heilig, alles kan gezegd worden). Het boek draagt als ondertitel 'Gedachten over de vrijheid van meningsuiting' (uitgegeven door La Découverte, Paris, 2008, 93 blz., 8 euro).
Vanaeigem meent dat er geen goed of slecht gebruik van vrijheid van meningsuiting is, er bestaat slechts een onvoldoende gebruik ervan. De absolute tolerantie met betrekking tot alle voorkomende meningen heeft als bodem de absolute intolerantie van alle vormen van barbarij. Wat is er echter volgens hem aan de hand in onze maatschappijen?
Wel, die drijven op de schandalige hypocrisie van het uitvaardigen van wetten tegen racistische, seksistische, terroristische en haatdragend ideeën, zonder evenwel te verhinderen dat de gruwel van het fetisjisme van het geld gemeengoed blijft. Dàt is te beschouwen als de oorzaak van een onwaardige behandeling van vrouwen, kinderen, mensen, flora en fauna. Die maatschappijen drijven op een criminogene politiek die financiële winst maken bevoorrecht, aldus Vaneigem.

Tot slot de affaire-Tarnac. Eind vorig jaar wordt een aantal jongeren door een Franse anti-terreur brigade, allen met bivakmutsen op, van bed gelicht. Je weet het nooit met lui voorzien van bivakmutsen. In Frankrijk is in de jaren dertig bijvoorbeeld een clandestiene, extreem rechtse organisatie actief geweest, genaamd *La Cagoule* (De Bivakmuts). Het is een actieve moordbrigade ten behoeve van het uitschakelen van links georiënteerde mensen (vermoorden, bommen leggen, etc.). Een aantal leden van 'De Bivakmuts' heeft de tweede wereldoorlog overleefd en is uiteindelijk zelfs goed weggekomen (blijkens het 'dossier' over de organisatie 'De Bivakmuts' in de weekend bijlage van *Le Monde*, 14 februari 2009).

In Tarnac dus, een dorp in de Corrèze van 335 inwoners met een communistische burgemeester, verschijnen in november 2008 plotseling ook de 'bivakmutsen' en zij nemen negen jonge mensen mee. Ze zouden een spoorlijn van de TGV hebben gesaboteerd. Die jongelui drijven een buurtwinkeltje in het dorp en op hun boerderij houden ze schapen. Wat maakt hen verdacht? Hun links politieke stellingname en… er staat een ladder in de schuur. Bovendien maken ze geen gebruik van draagbare telefoons (dan heb je wat te verbergen, heet het). Het openbaar gezag neemt mede om die redenen aan dat zij behoren tot een 'criminele vereniging', in dit geval een 'anarcho-autonome' beweging van ultralinkse signatuur. Het zijn termen die de minister van binnenlandse zaken gebruikt en uitgebreid in 'de pers' worden nagepraat.

De gebruikte fraseologie geeft de politie de bevoegdheid om mensen van hun vrijheid te beroven en het opent de juridische gereedschapskist ten behoeve van het in leven roepen van de 'uitzonderingsstaat'. Inmiddels is er overigens weinig van de aanklacht overgebleven. Drie zwaarwegende elementen zijn verdampt: (1) een anonieme getuige blijkt bekend te staan als een notoire kletskous, (2) de gevonden kogelvrije vesten dragen geen enkel spoor van DNA, noch zijn ze overigens op enigerlei wijze identificeerbaar en (3) een Duits spoor leidt tot niets… (*Le Monde*, 24 januari 2009).

Kortom, hier wordt kennelijk door een rechtse machthebber (waar loopt toch die as-van-het-Kwaad?) gewerkt aan het in diskrediet brengen van de linkse beweging. Wie over deze kwestie op de hoogte wil blijven, raadplege ondermeer de site: http://www.lepost.fr/tag/tarnac/. Verder heeft de uitgeverij Lignes op haar site de gratis te downloaden tekst van Alain Brossat over deze affaire geplaatst; zie de site: http://www.editions-lignes.com/TOUS-COUPAT-TOUS-COUPABLES.html .

Thom Holterman

HARD RAIN 8

Keren de tijden van de Grote Depressie terug? Of wordt het zelfs erger? In ieder geval doet de economische crisis het kapitalistische stelsel op zijn grondvesten schudden. Maar dan is er als eigentijdse Superman minister Bos die de banken in Nederland met tientallen miljarden belastinggeld van de burgers poogt te redden. Er is niets nieuws onder de zon, want al bijna een eeuw lang redden sociaaldemocraten koningshuizen en kapitaalpaleizen van de ondergang. Maar waarom is Bos zo terughoudend als het om de beloningen en bonussen van de financiële managers gaat?

Hoe het zij, de meest venijnige vorm van kapitalisme – het marktfundamentalisme – is nu geïmplodeerd. Een kwart eeuw domineerde het de wereld en bood daarmee de economische en politieke kasten de legitimatie voor hun hebzucht ten koste van de armen, het milieu en toekomstige generaties. Drie zaken vallen op. Allereerst hoe gelaten gereageerd is op de crisis: wereldwijd werden wat brandjes gesticht en wat ruiten in gegooid. En ook hoe de schuldigen zich hullen in stilzwijgen over hun daden. Het is overigens vermakelijk dat in cartoons 'de kapitalist' nog steeds wordt afgebeeld als een aan obesitas lijdende sigarenroker en champagnedrinker (zie de spotprent uit *Le monde libertair* van 25 september 2008) terwijl de bankiers die je op de tv ziet totaal niet aan dat beeld beantwoorden. Veeleer is het nu juist de loonslaaf die te veel eet, drinkt en rookt. Maar dat terzijde.

Ten tweede de vanzelfsprekendheid waarmee Bos de banken helpt, maar het kennelijk niet bij hem opkomt dat tegenover gemeenschapsgeld voor bedrijven zeggenschap door de gemeenschap hoort te staan, zoals het tijdschrift voor socialisme *Grenzeloos* nr 100 terecht schrijft.

Ten derde is er het onvermogen (of onwil?) van Balkenende, Bos en Rouvoet om de economie te stimuleren. Door te investeren in duurzaamheid (bouw, energie, etcetera), zou deze economische crisis nog tot een zinnig antwoord op de dreigende ecologische crisis kunnen leiden. Maar dit meest calvinistische kabinet sinds Colijn is alleen maar daadkrachtig als het om christelijke waarden, moralisme en betutteling gaat.

Het is overigens dit jaar Calvijnjaar (en ook Darwinjaar). Omdat de othodoxe formator Calvijn vijfhonderd jaar terug geboren werd. Het *Historisch Nieuwsblad* van januari besteedt er aandacht aan en zegt dat Calvijn paradoxaal geen calvinist was. Intolerantie en afkeer van de geneugten des levens zijn terug te voeren op zijn gelovige volgelingen. Verder aandacht voor de rookbom bij het huwelijk van Beatrix en Claus in 1966 en (op de website) de meidagen van 1940.

Dat laatste betreft een bij Aspekt verschenen studie van Peter Kruit, getiteld *Een mythe aan scherven*. Hij kreeg toegang tot het archief van her Rode Kruis en keek naar de verwondingen die de Nederlandse militairen opliepen. Allereerst bleek dat er 7000 gewonden vielen, bijna drie keer meer dan na de oorlog werd beweerd. Bovendien waren er veel minder gewonden door artilleriebeschietingen dan steeds is aangenomen. Gewonden vielen vooral door kogels en bajonetsteken en Kruit leidt daaruit af dat er veel meer van man tegen man gevochten is dan tot nu toe gedacht werd.

De laatste tijd besteedt het maandblad *De Vrijdenker* nogal wat aandacht aan de reclamecampagne voor het atheïsme. Het begon in Londen, waar bussen rond rijden met de slogan 'God bestaat waarschijnlijk niet'. Richard Dawkins, auteur van de beststeller *God als misvatting*, gaf de aftrap. Die campagne is door Floris van den Berg van de vereniging De Vrije Gedachte naar Nederland gehaald. Hij zamelt nu geld in om dat mogelijk te maken (www.buscampagne.nl).

Ondertussen siert een reclamezuil al de Nederlandse versie 'Er is waarschijnlijk geen God, durf zelf te denken en geniet van dit leven!' Opvallend maar begrijpelijk is de voorzichtige aanpak van de vrijdenkers, die zeker niet overbodig is nu uitgerekend in dit

Darwinjaar door een groep orthodoxe calvinisten de folder *Schepping of evolutie? Wat geloof jij?* in een oplage van zes miljoen huis aan huis zal worden verspreid. De (creationistische) boodschap is natuurlijk dat God de mens geschapen heeft. Het maartnummer van het vrijdenkersblad is lovend over *de AS* 163, geheel gewijd aan onze redacteur Wim de Lobel, de 'vrijdenkende timmerman'.

Een volgende keer aandacht voor het Duitse anarchoblad *Graswurzel*, ditmaal voor het enigszins op de AS gelijkende *Die Aktion*, libertair tijdschrift voor politiek, literatuur en kunst, dat met ingang van aflevering 214 in een vernieuwde uitvoering verschijnt (www.edition-nautilus.de). Dat nummer bevat onder meer artikelen over Afghanistan, Mexico en Bolivia. In de boekenrubriek een bespreking van de door Edition Travia uitgegeven Duitse vertaling van Arthur Lehnings *Spaans dagboek* (zie de AS 157). Nummer 215 (januari 2009) heeft als thema 'Schmerzmaschinen' ofwel de technologie van het pijn toebrengen. Geconstateerd wordt dat na een periode van humanere repressie in deze eeuw 'de straflust' weer helemaal terug is. Degelijke artikelen over allerlei vormen van fysieke afschrikking en pijniging, van vechthonden tot tasers.

Eind vorig jaar overleden twee gewaardeerde kameraden: Wim Harms (1922-2008) en Fries de Vries (1931-2008), de eerste vooral bekend als propagandist van het radicale pacifisme, de tweede van de vrijdenkerij. Harms behoorde tot de eersten die eind jaren vijftig lid werden van de PSP; in 1978 was hij een van de kernleden van een uitgetreden groep pacifisten die het uitstekende blad *'t Kan Anders* startten, dat thans nog in afgeslankte vorm bestaat.

Als leraar was hij onder meer de drijvende kracht achter lespakketten over 'Vrede in de vakken' voor het voortgezet onderwijs. Ook hield hij spreekuur voor potentiële dienstweigeraars. Bij de opening van het nieuwe Domelamuseum in Heerenveen in 1999 voerde hij het woord.

Fries de Vries was eveneens werkzaam in het onderwijs. Hij was in de jaren zestig actief in de Vietnambeweging en ook was hij een gewaardeerd dichter. Maar bekendheid kreeg Fries toch vooral door de radioprogramma's die hij in de jaren zeventig en tachtig maakte voor de VRO, de Vrijdenkers Radio Omroep (nu verzorgd door Human). In die tijd interviewde hij bijna alle redacteuren van de AS, waarbij ik me hem herinner als een gedreven presentator. Fries was een fel criticus van de monarchie en deed er alles aan om het politieke gezicht van de vrijdenkers vorm te geven.

Het onafhankelijk Utrechts aktiefonds Zwart Zaad (www.zwartzaadinfo.nl) bericht in zijn gelijknamige bulletin dat het een donatie heeft overgemaakt aan het CIRA, het Centre International de Recherches sur l'Anarchisme in Lausanne (Suisse). In bulletin nr. 64 van het CIRA onder andere aandacht voor het hedendaagse anarchisme in Argentinië, Chili en Bolivia. Zo verschijnen in Argentinië momenteel tien libertaire bladen. Zojuist laat het CIRA weten dat het postadres thans als volgt is: 3 Rue Saint-Dominique, 13001 Marseille (France).

Sinds medio vorig jaar besteedt de Werkplaats Omslag (www.omslag.nl) in zijn blad *ZOZ* veel aandacht aan 'guerilla gardening'. Dat klinkt militanter dan het is: het stilletjes in gebruik nemen van braakliggende stukken grond in of aan de rand van de stad en die in te zaaien en te beplanten met groenten en fruit. Het is een vorm van 'permacultuur' die nauw verwant is aan de in Engeland ontwikkelde initiatieven om tot 'transition towns' te komen. Dit zijn steden die kort door de bocht gezegd proberen om zo veel mogelijk zelfvoorzienend te zijn op het gebied van energie en voedsel, waarbij niet alleen technologische concepten doorslaggevend zijn maar ook gestreefd wordt naar optimale samenhang en samenwerking.

Er zijn al in vele Nederlandse steden basisinitiatieven van start gegaan. Prachtig natuurlijk, maar verrassend nieuw is dat alles niet. Te beginnen met de Kabouters en De Kleine Aarde, in het begin van de jaren zeventig, zien we steeds een op- en neergang van vormen van alternatief wonen en werken. Maar in het licht van de dreigende ecologische crisis kunnen deze praktische idealen wel eens meer succes hebben.

Hoe zal het in de toekomst met de kraakbeweging gaan? Er is onlangs een initiatiefvoorstel 'Kraken en leegstand' van VVD, CDA en ChristenUnie ingediend dat uitgaat van een totaal en absoluut kraakverbod. Ook is er vorig jaar een *Zwartboek Kraken* verschenen van een Amsterdams VVD-raadslid waarin kraken zo ongeveer gezien wordt als terrorisme. Als reactie op dit dreigende kraakverbod kwam er een *Witboek Kraken* waarin centraal staat hoe dankzij het kraken broedplaatsen voor kunst en cultuur kunnen opbloeien. Dat is merendeels ook de insteek van het recente Rotterdamse initiatief 'Petitie tegen het kraakverbod' van krakers en kunstenaars, onder meer betrokken bij het Poortgebouw (info@kraakpetitie.nl), dat aan de Tweede Kamer wordt aangeboden.

Juist nu het er om gaat spannen meldt *De Grachtenkrant*, spreekbuis van de Amsterdamse kraakbeweging, dat het blad wordt opgeheven. Aanleiding is de onverkwikkelijke 'affaire Yoghurt' in september vorig jaar. In het Amsterdamse krakerscafé Vrankrijk werd een bezoeker invalide geslagen en geschopt door leden van de bargroep. De zaak werd zoveel mogelijk intern afgehandeld, dat wil zeggen in de doofpot gestopt. Maanden later werd Vrankrijk op last van de burgemeester gesloten. De opbrengst van een geldinzameling in krakerskringen heeft het slachtoffer Yoghurt geweigerd aan te nemen.

Evenmin voorspoedig gaat het met de Nederlandse libertariërs of anarchokapitalisten, zo blijkt uit een gesprek met de voorzitter van de Libertarische Partij (www.libertarian.nl) in *Vrij Nederland* nr 52/01. In 1994 deed de partij mee met de Tweede Kamerverkiezingen en kreeg toen 2842 stemmen. De libertariërs zijn bang dat de economische crisis de aantrekkingskracht van hun ideeën niet ten goede komt en dat ligt nogal voor de hand als je nu nog de markt als de grote probleemoplosser beschouwt. In de AS is diverse malen geschreven over de anarchokapitalisten ('schijnanarchisten'), zie de nrs 54, 72, 76 en 96.

Het blad *De Fabel van de Illegaal* besteedt veel aandacht aan extreemrechts en aan het moslimfundamentalisme. Zo bevatte het herfstnummer 2008 een artikel over de Nationaal-Socialistische Aktie (NSA), een groep die zich laat inspireren door Hitlers SA. De leden gebruiken echter symbolen die traditioneel geafficheerd worden met 'links' en zeggen ook antikapitalistisch en antiglobalistisch te zijn. Hun steun aan de moslims van Hamas is moeilijk te verteren voor andere extreemrechtse organisaties zoals de Nederlandse VolksUnie. In het winternummer 2009 opnieuw aandacht voor de NSA die in Monster een pand kraakte om er een extreemrechtse vrijplaats in te richten.

Pas nu ontdekte ik dat er al in 2007 door Dick Pels een boek werd gepubliceerd bij Ambo/Anthos, Amsterdam dat hij *De economie van de eer* noemde. Lang voordat de financiële crisis in alle hevigheid losbarstte filosofeerde Pels over de heersende situatie waarin geld verreweg het belangrijkste statussymbool is geworden. De onbeschaamd geldzucht (ook in de publieke sector) is aangewakkerd door de *celebrity* cultus in de media. Sporthelden en amusementssterren kunnen via de media op elk moment overal aanwezig zijn en daardoor heel veel geld verdienen. Natuurlijk zijn die beloningen niet gerelateerd aan hun prestaties, zegt Pels, die 'eer' een betere maatstaf van beloning vindt dan 'geld'.

En dan, tot slot, de Oranjemonarchie. Begin van dit jaar onthulde *de Volkskrant* dat Paleis Noordeinde in Den Haag, het werkpaleis van de koningin, postadres is van verscheidene fiscale sluiproutes, onder andere van prinses Christina. Het ontlopen van belastingen via fiscale paradijzen als Guernsey is niet (altijd) verboden. Maar desgevraagd wilde Balkenende geen uitspraak doen of dit alles te rijmen valt met de voorbeeldfunctie van de Oranjes.

Hans Ramaer

LOUK HULSMAN, ABOLITIONIST (1923-2009)

Bij de presentatie van zijn boek *Strafrechthervormers en hemelbestormers. Opkomst en teloorgang van de Coornhert-Liga* op 28 maart 2008 in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis vertelde de auteur, *Vrij Nederland*-reporter Hans Smits, dat hij als politieverslaggever in de jaren zestig bij *Het Parool* problemen kreeg met zijn hoofdredacteur over zijn verslaglegging van confrontaties tussen Provo en de Amsterdamse politie. Totdat op televisie een strafrechtsgeleerde verscheen met de naam L.H.C. Hulsman (voornamen waren in de journalistiek toen nog taboe), die doodgemoedereerd verkondigde, dat de politie was dolgedraaid en zich bij voortduring schuldig maakte aan mishandeling. Op slag slikte hoofdredacteur Sandberg zijn bezwaren in.

Thom Holterman heeft in *de AS* 163 Smits' boek besproken, maar vergat in al zijn enthousiasme over de eigenlijke inspirator van de Coornhert-Liga, Clara Wichmann, de feitelijke initiator Louk Hulsman zelfs maar te noemen. Dat in mijn beleving toch enigszins pijnlijk gemis valt nu goed te maken, al is de aanleiding een droevige: op 28 januari 2009 overleed Hulsman. Na Clara Wichmann (1885-1922) is Louk Hulsman (1923-2009) ongetwijfeld degene met de meest originele en creatieve bijdrage aan het denken over staat en strafrecht. Zijn opvattingen hebben bovendien grote invloed gehad.

De Liga bood als organisatie voor de hervorming van het strafrecht in de jaren zeventig en tachtig keer op keer met succes tegenwicht op de negatieve reflexen in politiek en publieke opinie in reactie op criminaliteit en dubieuze justitiële opsporingsmethoden. Daarnaast was Hulsman voorzitter van de *Commissie Hulsman*, die aan de basis stond van de Nederlandse Opiumwet, zoals ingevoerd tijdens het kabinet-Den Uyl in 1976, nog altijd wereldwijd de meest tolerante wetgeving op het gebied van drugsgebruik.

Niet dat de in die wet uiteindelijk vastgelegde regels Hulsmans ideaal vertegenwoordigen, bij lange na niet. Maar dank zij hem bleef de wet goeddeels vrij van betutteling, het treurige handelsmerk van de kleinburgerlijke allesverbieders zoals die zich weer voluit doen gelden in de huidige regeringscoalitie. Op het *Cannabis Tribunaal*, 1 december afgelopen jaar in Den Haag, bleek dat nog eens zonneklaar. Louk was er, 85 jaar en nog vol vuur en bevlogenheid, en zei onder meer dit: 'Kijk, dat hele strafbaar stellen van drugs heeft natuurlijk te maken met godsdienst. Godsdiensten hebben regels over wat je eet en drinkt, niet alle godsdiensten, maar veel godsdiensten en zeker de woestijngodsdiensten hebben allemaal regels over eten en drinken en wanneer wel en wanneer niet. Wij pretenderen dus een seculiere staat te zijn. En in een seculiere staat horen de dingen die bij godsdienst horen, en bij andere opvattingen, geen plaats te hebben. Het hele idee dat een staat je vertelt wat je eet en wat je drinkt en hoe je het klaar moet maken en hoe je het niet klaar moet maken is naar mijn diepste overtuiging volkomen waanzin. Over wat je eet en drinkt raadpleeg je een kok en eventueel gezondheidsdeskundigen.' Hulsmans spontane bijdrage aan dit Tribunaal is overigens integraal te zien op YouTube, evenals een eerdere speech van hem op een conferentie in Litouwen. Beide laten nog eens zien, wat een begaafd spreker hij was (hij sprak net als Anton Constandse bijna altijd uit het hoofd en kon dat gemakkelijk een uur of langer nog volhouden) en hoe hij in een paar simpele zinnen een complex probleem kon reduceren tot iets waarvan je het gevoel kreeg: 'O, zit dat zo!', waarna je zijn redenering meestal ook niet meer kon vergeten.

Zelf heb ik Louk Hulsman meegemaakt in de jaren dat ik bestuurslid was van de Liga en redacteur van het reclasseringstijdschrift *Kri*, in de tijd dat de reclassering nog gericht was op hulpverlening in plaats van op de uitvoering van (taak)straffen. Toen medio jaren tachtig het tijdschrift als eerste dreigde te worden geofferd in een sluipend proces van ontmanteling van de reclassering (in een tijd waarin juist al maar méér cellen werden bijgebouwd) was het onder meer Louk Hulsman die als prominent lid van de redactieraad het einde nog enige jaren wist uit te stellen. Zijn grote eruditie, naast zijn aimabele optreden en retorische gaven maakten het voor de steeds nauwer met Justitie samenwerkende reclasseringbestuurders lastig de kraan van het ene op het andere moment dicht te draaien. Dat zij daarmee tevens het lot van de

reclassering als geheel inleidden zullen ze inmiddels maar al te goed begrepen hebben. Jammer, maar te laat.

Hulsman was van 1970 tot 1986 hoogleraar strafrecht en criminologie aan de Erasmus Universiteit. Hij was vaandeldrager van het *abolitionisme*, een term die stamt uit de tijd van de afschaffing van de slavenhandel, maar opnieuw van stal werd gehaald door de pleitbezorgers van de afschaffing van het strafrecht. Thomas Mathiesen herintroduceerde de term in zijn *Politics of abolition* (1974) en Hulsman bracht het begrip van toepassing op het strafrecht in zijn publicatie *Een abolitionistisch (afschaffend) perspectief op het strafrechtelijk systeem* (1979). Was dit nog een werk voor juristen, in zijn *Afscheid van het strafrecht* (1982) richtte hij zich op een groter publiek.

In essentie vond Hulsman, dat mensen hun conflicten zoveel mogelijk zelf moeten kunnen regelen. Niet met de negatieve connotatie van eigenrichting, maar met beschaafde middelen, zoals het woord en de pen, overleg en het streven naar overeenstemming. De toe-eigening van het strafrecht door de staat, die daar bovendien in de meeste gevallen een monopolie op claimt, verhindert mensen hun zaken zelf op te lossen, wat in het merendeel van de gevallen veel effectiever en bevredigender voor alle partijen zou zijn.

Het strafrecht transformeert conflicten tot abstracte 'misdrijven', en stelt daar vergelding tegenover. Zo reageert de staat met 'leedtoevoeging', omdat de daders anderen leed hebben berokkend. Dit is in wezen een 'oog om oog, tand om tand'-beginsel , dat niet bepaald beschaafd (trouwens evenmin 'christelijk') mag heten en aan een fundamenteel innerlijke tegenstelling lijdt die zijn meest groteske vorm vindt in de doodstraf: om de achterblijvers duidelijk te maken dat doden niet mag, brengt de staat de doders ter dood.

Tegenover het beginsel van vergelding stelde Hulsman het streven naar herstel, zowel van de toegebrachte schade, als van de sociale verantwoordelijkheid van degene die de schade heeft veroorzaakt. Een benadering die zich uiteraard primair leent voor relatief eenvoudige conflicten, maar die qua uitgangspunt en denkrichting ook bij de ernstige gedragingen aanknopingspunten biedt. Criminologen van nu, zoals René van Swaaningen en John Blad, weten zich nog altijd geïnspireerd door dit gedachtegoed. De laatste wijdde een kritisch proefschrift aan Hulsmans werk, *Abolitionisme als strafrechtstheorie* (1996), waarin hij concludeert dat algehele afschaffing van het strafrecht misschien onmogelijk is, maar reductie ervan alle aandacht verdient.

Blad, in *Erasmusmagazine* (4 febr. 2009): 'Strafrecht is een laatste redmiddel. Nu staat het veel te centraal. Er kan meer op civielrechtelijke manier worden opgelost. Onderzoeken bewijzen het gelijk van Hulsman. Cognitieve therapie en leerprogramma's werken – bijvoorbeeld bij geweld – beter dan mensen in het gevang zetten. Helaas is de politiek van het midden van de jaren tachtig omgeslagen, het is repressiever geworden.' Hulsman bleef niettemin bij zijn standpunt om het strafrecht af te schaffen. Blad wijst erop, dat die uitgesproken visie ook een strategie was, om aandacht te krijgen. De groeiende internationale aandacht voor *herstelrecht* en de mogelijkheden van *mediators* bij conflictoplossing zijn zonder twijfel vruchtbare uitvloeisels van Hulsmans werk.

De laatste alinea van zijn *Afscheid van het strafrecht* luidt: 'Als ik uit mijn tuin de obstakels verwijder die zon en water verhinderen de aarde vruchtbaar te maken, komen er planten te voorschijn waarvan ik het bestaan zelfs niet vermoedde. Op een dergelijke manier baant het verdwijnen van het staatsstrafrechtsysteem, in een gezonder en dynamischer samenlevingsverband, de weg voor een nieuwe gerechtigheid.' Daarop sloot de door zijn familie gekozen karakteristiek boven zijn doodsbericht goed aan: 'Tuinman van de wereld, tot de laatste dag open en verbonden, altijd in touw voor meer menselijkheid.' Een tuinman en anarchist pur sang, die ons gelukkig ruim voldoende stof tot creatief denken en handelen heeft nagelaten.

Boudewijn Chorus

BOEKBESPREKINGEN

VAN GENNEP

Op 1 januari was het veertig jaar geleden dat Rob van Gennep zich losmaakte uit Uitgeverij Athenaeum, Polak & Van Gennep, die hij in 1963 samen met Johan Polak had opgericht, en zijn eigen uitgeverij Van Gennep begon. Bovendien is het dit jaar vijftien jaar geleden dat Rob van Gennep overleed. Deze feiten worden herdacht met de uitgave van een speciaal nummer van het tijdschrift *Boekenwereld*, geheel gewijd aan ontstaan en geschiedenis van Uitgeverij en Boekhandel Van Gennep, en met de verschijning van het boekje *Politiek op de plank* van Joyce Kraaijeveld, over de verhouding tussen de privébibliotheek van Rob Van Gennep en het fonds van zijn uitgeverij.

In het nummer van *Boekenwereld*, getiteld *Zeerovers, Uitgeverij en Boekhandel Van Gennep* (naar een uitspraak van Breyten Breytenbach over de uitgeverij), wordt de opkomst beschreven van de uitgeverij in het licht van het voor Van Gennep gunstige uitgeefklimaat van de jaren zestig en zeventig, maar ook hoe de uitgeverij dankzij bestsellers (onder andere *Boliviaans Dagboek* van Ché Guevara – 60.000 verkochte exemplaren – en later bijvoorbeeld *De schaamte voorbij* van Anja Meulenbelt en *Ik (Ali)* van Günter Wallraff) een breed links fonds kon uitgeven en in stand kon houden.

Eerst was dat voornamelijk in de serie Kritiese Bibliotheek, maar later verbreedde het fonds zich, met auteurs als Daniel Guérin, Ernest Mandel, Herbert Marcuse, Ton Regtien, Arthur Lehning, Lucas Reijnders, Noam Chomsky en Anja Meulenbelt, en vonden ook romans van bijvoorbeeld Stefan Heym, Ellfriede Jelinek, György Konrád en Anna Seghers, hun weg naar de Nederlandse lezer. Het fonds van Van Gennep bevatte titels over marxisme, trotskisme, anarchisme, filosofie, jazz, psychiatrie, sociale geschiedenis, Latijns-Amerika, bio-industrie, fotografie, maar ook thrillers en bijvoorbeeld de *Vader en Zoon*-strips van Peter van Straaten en een titel als *Het rode boekje voor soldaten* en de strip Lenin voor beginners. In *Zeerovers* is een volledige lijst van alle uitgaven van Van Gennep tussen 1969 en 1994 opgenomen, die niet alleen voor historici, boekenliefhebbers en (voormalige) kopers van het linkse boek interessant is, maar die bij bestudering, een prachtig beeld geeft van sociale en maatschappelijke kwesties en de belangstelling voor literatuur uit de derde wereld en Oost-Europa, in de jaren zeventig en tachtig in Nederland.

Ruime aandacht in deze uitgave krijgt Boekhandel Van Gennep, tussen 1969 en 1985 gevestigd aan de Nes 128 in Amsterdam. Eerst de opkomst, in een tijd van toenemende belangstelling voor het linkse boek, maar ook de teloorgang – de winkel zuchtte zwaar onder nimmer aflatende boekendiefstallen. De sluiting in 1985, was gezien de gekelderde verkopen van het linkse boek, onvermijdelijk.

In die geschiedenis van de boekhandel speelde in 1976 een opmerkelijk voorval: door het ontslag van een werkneemster, gingen een aantal verkopers in staking. Tijdens het slepende conflict tussen stakers en werkwilligen, verklaarde links Nederland in advertenties in landelijke dagbladen, zich voor of tegen de stakers. Van Gennep-auteur Anja Meulenbelt bekladde de ruiten van de winkel met de tekst 'Van Gennep is een sexist'. Dat het conflict de werksfeer in de winkel en op de uitgeverij niet ten goede kwam, behoeft geen betoog. In het artikel dat aan dit conflict is gewijd, komt dit uitgebreid aan de orde.

Na de sluiting van de winkel concentreerde Rob van Gennep zich op de uitgeverij en op het Modern Antikwariaat op de Nieuwezijds Voorburgwal (waar op vele boekenkopers de nadrukkelijk aanwezige Willem Oskam – bekend als Rooie Willem – een onuitwisbare indruk heeft gemaakt), alwaar hij door een uitgekiend, maar ook door een fingerspitzengefühl gedreven inkoopbeleid, een uitgelezen selectie van voornamelijk in de VS aangekochte ramsjboeken over fotografie, jazz, film, (sociale) geschiedenis en literatuur, wist te presenteren. Na het overlijden van Rob van Gennep leidde deze winkel nog enige jaren een kwakkelend bestaan.

Dat laatste moet helaas ook gezegd worden over de uitgeverij, die tegenwoordig al lang niet meer de voortrekkersrol vervult zoals zij dat in de jaren zeventig en tachtig deed, en nu in samenwerking met Uitgeverij Het Wereldvenster een nogal marginaal bestaan leidt.

In het laatste artikel in *Zeerovers*, beschrijft Joyce Kraaijeveld hoe zij in 2005 op verzoek van de weduwe van Rob van Gennep, in het kader van een stage, de privébibliotheek van Rob van Gennep, die 176 meter boeken behelsde, inventariseerde en catalogiseerde. Hoewel Van Gennep altijd als een uitgever van politieke boeken is gezien, is het opmerkelijk dat in zijn privécollectie, de politieke boeken juist niet het merendeel vormen, maar dat vooral Nederlandse en buitenlandse literatuur prominent aanwezig zijn. Rob van Gennep zei eens dat ook literatuur ook onder de noemer 'politiek' kan vallen, want ieder boek met een 'progressief-maatschappelijke relevantie' was wat hem betreft een politiek boek. Het artikel van Kraaijeveld is een voorschotje op haar boekje *Politiek op de plank, De privébibliotheek van Rob van Gennep vs. het fonds van zijn uitgeverij*, waarin zij de verhouding tussen deze privébibliotheek en het fonds van de uitgeverij analyseert. In deze nogal traditioneel opgezette studie, concludeert zij dat de privécollectie zeker geen weerspiegeling is van het fonds van de uitgeverij, of andersom.

Literatuur, kunst - met name fotografie, en politiek, zijn in beide te vinden, maar bijvoorbeeld Nederlandstalige literatuur, maar ook poëzie – in Van Genneps bibliotheek ruim vertegenwoordigd – zijn in het fonds van de uitgeverij nauwelijks terug te vinden. Strips bezat Van Gennep niet in zijn bibliotheek, maar hij gaf ze wel uit, en hoewel hij bijvoorbeeld een grote collectie Frans Masereel bezat, is deze kunstenaar in het fonds van de uitgeverij in het geheel niet terug te vinden. De uitgave bevat de lijst met honderden titels – in kastvolgorde – van de politieke boeken in de privébibliotheek van Rob van Gennep, beginnend met Arthur Lehning, *Bakoenin, een biografie in tijdsdocumenten*, en eindigend met HJA Hofland, *Een teken aan de wand – album van de Nederlandse samenleving 1963-1983*.

Wie de lijst van de door Uitgeverij Van Gennep uitgegeven titels overziet, komt tot de conclusie dat het predikaat 'album van de Nederlandse samenleving', gezien de vele uitgaven over politieke, sociale en maatschappelijke kwesties, ook zeker geen slechte typering zou zijn voor dit unieke fonds. (MS)

Zeerovers, Uitgeverij en Boekhandel van Gennep, tijdschrift De Boekenwereld 25 (2-2009); Vantilt, Nijmegen 2009; 123pag.; 13,50 euro.

Joyce Kraaijeveld, Politiek op de plank, De privébibliotheek van Rob van Gennep vs. het fonds van zijn uitgeverij; Eburon, Delft 2009; 188pag.; 18,50 euro.

KLIMAATBOEKEN

Om zich als burger te kunnen informeren over klimaatproblemen was men tot nu toe vooral aangewezen op zeer technische wetenschappelijke verhandelingen en beleidsrapporten van overheden. Na de Al Gore film *An Inconvenient Truth* is er echter veel veranderd. Er is een duidelijke vraag ontstaan naar toegankelijke boeken die zijn gebaseerd op recente wetenschappelijke inzichten over klimaatverandering. De groene uitgeverij Jan van Arkel heeft dit signaal opgepakt en is een nieuwe serie 'Klimaat voor 5 Euro' gestart. De serie omvat een aantal bekroonde milieuboeken die eerst in het Engels zijn verschenen, maar die nu in een goedkope en prima vertaalde paperbackversie worden uitgegeven.

Onderdeel van dit project zijn de boeken *De Laatste Generatie* van Fred Pearce, *Hitte* van George Monbiot, *Zes Graden* van Mark Lynas, en *Energieslank Leven met Klimaatdukaten* van David Fleming. In deze werken wordt achtereenvolgens ingegaan op de diepere economische en sociale oorzaken (Pearce), de te nemen maatregelen (Monbiot), de ecologi-

sche en klimatologische gevolgen van een temperatuurstijging (Lynas), en de denkbare oplossingen (Fleming).
Wie zich snel en gedegen wil inlezen op het gebied van klimaatverandering, wordt uitstekend bediend door deze vier boekwerken. Journalist Pearce geeft een overzichtelijke analyse van het milieuvraagstuk, waarin hij waarschuwt voor de ongehoorde risico's van het overschrijden van bepaalde kritische drempelwaarden. Zijn conclusie is dat we nog maximaal tien jaar de tijd hebben om het roer drastisch om te gooien. Om een gevaarlijke en onvoorspelbare klimaatverandering tegen te gaan, moeten we volgens hem hoe dan ook zien te voorkomen dat de temperatuur met méér dan twee graden Celcius stijgt.
Overschrijden we die grens dan kunnen er allerlei onvoorzienbare consequenties ontstaan door zelfversterkende effecten waarbij de opwarming zichzelf voedt en verder aanzwengelt: 'runaway global warming', dat is een opwarming van de aarde die niet meer te stoppen valt en die volledig uit de hand zal lopen. In dat opzicht vormen de nu levende mensen volgens Pearce de laatste generatie die nog kan handelen. Doen wij dit niet, dan zullen de volgende generaties blootstaan aan extreme weersomstandigheden, hoge temperaturen en stijgende zeeniveau's waardoor vele miljoenen mensen tot verhuizing worden gedwongen.
In Hitte en Zes Graden worden de consequenties voor mens en natuur van een snelle opwarming van de planeet aarde nader uitgewerkt. Monbiot schrijft al jaren over dit onderwerp scherpzinnige columns in de *Guardian* en is zeer goed geïnformeerd. Hij heeft de meest bekende klimaatwetenschappers geïnterviewd en beschrijft met vlotte pen hun ideeën. Hitte biedt een betrouwbaar overzicht van de dreigingen en waarschuwt de lezer vooral voor de bedrieglijke 'traagheid' van klimaatsystemen, waardoor de gevolgen van de huidige C02 uitstoot nog vele decennia doorwerken. Eenvoudig gezegd: ook als we op dit moment de uitstoot van broeikasgassen tot nul reduceren, dan gaat toch de klimaatverandering voorlopig gewoon door als gevolg van allerlei 'naijlingseffecten'. Hij wijst ook op het grote gevaar van zogenaamde 'tipping points'. Wanneer men een dergelijk 'tipping point' overschrijdt, bestaat er geen weg terug meer en wordt het klimaatsysteem door onomkeerbare veranderingen uit een al miljoenen jaren bestaand evenwicht gebracht.
De meeste indruk op mij maakte Mark Lynas' Zes Graden. *Six Degrees* werd door de Royal Society in Engeland mijns inziens terecht verkozen tot het beste wetenschapsboek van 2008. Het is een even briljant als verontrustend boek, dat iedere verantwoordelijk denkende burger gelezen zou moeten hebben. Er zullen weinig mensen zijn die na lezing van dit boek nog luchtig zullen doen over de risico's van een warmer klimaat. In een heldere stijl ontwikkelt Lynas een synthese van het onderzoek van vele honderden prominente wetenschappers. Hij is uitstekend op de hoogte van de meest recente artikelen, studies en rapporten en beschrijft heel concreet de gevolgen van een klimaatverandering van 1 of meer graden.
Opmerkelijk genoeg blijft zijn analyse consequent ingetogen en is hij absoluut niet op zoek naar sensatie en effectbejag. Lynas inventariseert heel nuchter graad-voor- graad wat er gebeurt met de bossen, de oceanen, het koraal, de biodiversiteit, het beschikbare voedsel en drinkwater voor mens en dier. Hij gaat ook in op de bijbehorende extreme weertypes, klimaatschommelingen, orkanen, brandgevaren, etcetera.
Het meest verontrustende aan dit boek is dat een groot deel van de door Lynas geuite voorspellingen zich nu al begint af te tekenen. In de media wordt steeds vaker aandacht besteed aan de afname van het ijs in de Noordpool en Antarctica, het feit dat hele continenten (Australië, midden Afrika, grote delen van China en India, maar ook staten als Californië in Amerika) worden geteisterd door extreme droogte en sterk verminderde voedselproduktie. In Australië werden in

Uit: Le Monde libertaire

februari 2009 meerdere temperatuurrecords gebroken, heersten de ernstigste bosbranden sinds mensenheugenis, wordt een steeds groter deel van het koraal van het Great Barrier Reef bedreigd door afsterving, en heerst momenteel een extreem watertekort. En dit zijn nog maar de directe gevolgen van een gemiddelde temperatuurstijging van ongeveer ´één graad, precies zoals Lynas in zijn boek beschrijft.
Voor mijn eigen onderzoek houd ik de nieuwste inzichten van klimaatonderzoek nauwlettend bij en ik kan helaas niet anders concluderen dan dat Lynas' analyse aan het uitkomen is. Er zijn gewoon te veel voorbeelden van veranderingen zoals toenemende droogte, het verschijnen van tropische orkanen op onverwachte plaatsen, het verdwijnen van variatie en biodiversiteit, de toename van uitstoot van C02 door aantasting van het Amazonebegied, het smelten van ijskappen en het ontdooien van de bodem in permafrostgebieden in Siberie en Noord-Canada (leidend tot veel CO2 – en met name methaanuitstoot).
Gezien deze drastische gevolgen van een relatief bescheiden temperatuurstijging van gemiddeld één graad Celcius, beargumenteert Lynas dat op zeer korte termijn ingrepen dient te worden om te voorkomen dat de gemiddelde temperatuur nog verder gaat stijgen. Zelfs wanneer we erin zouden slagen om de stijging te beperken tot gemiddeld twee graden Celcius, worden de ijskappen op de polen al uit hun evenwicht gebracht, is er een reële kans dat het ijs van Groenland smelt en de zeespiegel met meters stijgt. Ook zullen vele gletsjers verdwijnen, zullen de zomers in landen als Australië, China en India ondragelijk worden, en zal voedsel- en waterschaarste in deze gebieden meedogenloos toeslaan. Nederland zal heel direct te maken krijgen met hoge kosten voor dijkverhogingen, de talloze consequenties van een veel veranderlijker klimaat, een sterk verminderde voedselproduktie en biodiversiteit, enzomeer.
Het boek van David Fleming is vooral gericht op het bedenken van een oplossing voor het klimaatvraagstuk. Het loopt vooruit op een in 2009 te publiceren diepgaandere studie met de titel *Lean Logic: The Book of Environmental Manners*. Volgens Fleming kan de uitstoot van broeikasgassen en het verbruik van fossiele brandstoffen alleen worden verminderd wanneer de burgers gebruik gaan maken van een elektronisch rantsoeneringssysteem. Zijn uitgangspunt is dat de burgers ieder jaar een beperkte hoeveelheid 'Tradable Emission Quotas' (vertaald als Milieu-dukaten) op hun Dukaatrekening krijgen gestort. Met behulp van de moderne technologie is het mogelijk om de betaling van energie (zoals benzine, gas, electriciteit, kerosine) via een (milieu)-pinpas of automatische afschrijving te regelen. De burger betaalt voortaan niet alleen in geld, maar ook met Klimaatdukaten. Anders gezegd, men betaalt tevens met een bepaalde hoeveelheid koolstofeenheden die hij of zij jaarlijks door de overheid krijgt toegekend.
De voordelen van dit systeem zijn volgens Fleming veelvoudig. Het vergt weinig regelgeving en bureaucratie, er zijn weinig uitvoeringsproblemen, de burgers zullen zich veel bewuster worden van hun milieugebruik en hun gedrag gaan aanpassen. De afhankelijkheid van fossiele energie uit risicoregio's zal afnemen. Bovenal leidt een systeem van Klimaatdukaten tot een eerlijke verdeling van schaarse grondstoffen. Iedere burger krijgt namelijk evenveel Klimaatdukaten toegewezen. Degenen die zuinig omgaan met energie kunnen de dukaten die zij niet gebruiken op een gezamenlijke 'Markt voor Klimaatdukaten' verkopen. Anderen zullen op deze markt extra dukaten moeten aanschaffen, waardoor een financiële herverdeling plaatsvindt ten gunste van de klimaatbewuste burgers. Op deze wijze worden de natuurlijke hulpbronnen eerlijker verdeeld en komt uiteindelijk een koolstofarme maatschappij in zicht.
Het plan van Fleming blinkt uit in eenvoud en is intrigerend. Helaas besteedt hij relatief weinig aandacht aan de verschillende invoeringsproblemen, de bereidheid van burgers om zich voortaan te onderwerpen aan een nationaal rantsoeneringsplan, en de problematiek van rechtvaardige verdeling op wereldschaal (hoe past men dit systeem op wereldniveau toe?). Daarnaast is er het probleem van de centrale rol van de nationale staat die verantwoordelijk is en blijft voor de uitwerking, invoering, sanctionering en controle van het gehele dukatensysteem. Legt dit niet veel te veel macht bij het staatsapparaat?
Samenvattend: de vier boeken geven een ruim en transparant overzicht van de stand van zaken van het klimaatonderzoek en –denken van dit moment. De vertalingen zijn goed verzorgd, de boeken zijn heel betaalbaar, en vormen een logische reeks waarin de oorzaken, gevolgen, maatregelen en oplossingen aan bod komen. Het boek van Lynas springt er duidelijk uit en heeft mijn denken over de reële dreigingen van klimaatverandering definitief veranderd: op korte termijn zal radicale actie nodig zijn om een uiterst risicovolle opwarming van de aarde te voorkomen. (MdG)
Fred Pearce, De Laatste Generatie (2007) 359 pag.; George Monbiot, Hitte (2008) 360 pag.; Mark Lynas, Zes Graden (2008) 360 pag.; David Fleming, Energieslank Leven met Klimaatdukaten (2008) 72 pag. Deze boeken zijn uitgegeven door Jan van Arkel, Utrecht en kosten 5 euro per stuk.

LONGO MAÏ

Gaan wonen en werken in groepsverband op plaatsen die door het kapitaal zijn opgegeven: de Nieuwe Monastieken in de Verenigde Staten doen het, de vervolgde kameraden van Millevaches (Tarnac) in Frankrijk doen het – en in 1973 is het gedaan door studenten en jonge arbeiders die het revolutievuur van '68 niet zomaar kwijt konden raken.
In de diverse -ismen teleurgestelde radicale studenten wilden een leven op het land beginnen in ontvolkt rakende streken. De eerste coöperatieve onderneming was in het Provençaalse Limans – hier is ook de naam van de beweging ontstaan (uit de groet: 'moge het lang duren'). De beweging bestaat dus meer dan 35 jaar en omspant inmiddels verscheidene generaties. Er zijn coöperaties in Zwitserland, Oostenrijk, Duitsland, Oekraïne en Costa Rica bijgekomen.
Een van de leden van het eerste uur, Beatriz Graf, is enkele jaren geleden afgestudeerd op Longo Maï, een werk dat in het Nederlands vertaald is en uitgegeven ter gelegenheid van het jubileum. Het schetst een mooi, bemoedigend en wat mij betreft enthousiasmerend beeld van een streven dat volop leven vertoont. Inmiddels zijn niet alle coöperanten meer van studentikoze achtergrond.
Parallelle activiteiten van Longo maï betreft de rechten van migranten, de Europese landbouwpolitiek (gedwongen grootschaligheid, het bestrijden van herdersactiviteiten als transhumance, genetische manipulatie) en de vreemdelingenhaat in het algemeen. Het zijn thema's die actief in organisatie vertaald worden door Longo maï. En daarnaast hebben ze een radiostation, en brengen zij allerhande landbouw- en veeteeltproducten voort.
Eén, twee vele Longo Maïs zou ik zeggen – volgende keer wel graag beter vertaald. (AdR)
Beatriz Graf, Longo Maï – opstand en utopie na '68 – Maatschappijkritiek en zelfbeheer in Europese coöperaties. Omslag, Eindhoven 2008; 18,- euro.

ANARCHISME IN DOMINEESLAND

Mogelijk was het de eerste geruchtmakende dienstweigering in Nederland: in 1896 weigerde een inwoner van Middelburg op te komen voor zijn schuttersdienst. Voor de Russische auteur Leo Tolstoj, vanwege zijn stellingname tegen ieder geweld vaak als christenanarchist betiteld, was het aanleiding het pamflet *Het einde nadert!* te publiceren. Dat einde van het militarisme in de samenleving bleek later een illusie, maar wel leek in Nederland de toon gezet voor een antimilitaristische beweging, waarvan de oorsprong lag in een christelijke traditie. In de eerste jaren was het tijdschrift *Vrede* van Felix Ortt

daarin een bindende factor. Dit voorbeeld is tekenend voor de rol die tijdschriften hebben gespeeld in de Nederlande anarchistische beweging.
AS-redacteur Hans Ramaer benadrukt de rol van tijdschriften in de geschiedenis van het anarchisme in Nederland in zijn lezing *Anarchisme in domineesland*, voor het Ferdinand Domela Nieuwenhuisfonds (2007), in een verkorte versie versie al gepubliceerd in de AS 161/162, maar nu in de volledige versie onlangs verschenen als brochure van het FDN-fonds.
Ramaer beschrijft continuïteit en veranderingen in de anarchistische beweging in Nederland, vanaf het ontstaan in de negentiende eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog en hij schetst enige lijnen naar het heden. De Nederlandse anarchistische beweging maakte tijdens het interbellum een ongekende bloeiperiode door.
Hoewel de beweging een nogal losse structuur en een diversiteit aan groepen en stromingen kende, waren het met name de tijdschriften die voor samenhang en voortgang zorgden, aldus Ramaer.
Daarnaast schetst hij een andere tendens waardoor de aanhang van het anarchisme in Nederland groeide, namelijk de rol die religie en dan met name (ex)predikanten speelden binnen die beweging. Het is dankzij deze (ex) predikanten dat het (christen)anarchisme in Nederland zich tot een beweging ontwikkelde. Ramaer stelt dat zonder deze dominees (Bart de Ligt, Schermerhorn, Baehler e.a., maar in de eerste plaats Domela Nieuwenhuis) thema's als dienstweigering, antimilitarisme, vegetarisme en geheelonthouding binnen de Nederlandse anarchistische beweging waarschijnlijk geen grote rol gespeeld zouden hebben. In andere landen met een anarchistische beweging speelden deze zaken veel minder of nauwelijks. Zo was de Internationale Antimilitaristische Vereniging (IAMV) weliswaar een internationale vereniging, maar eigenlijk kon zij alleen in Nederland op aanhang rekenen. Maar ook de kritiek op kerk en staat zoals Tolstoj die formuleerde, vond via de christenanarchisten een weg naar de anarchistische beweging.
Als derde oorzaak van de opleving van het anarchisme in het interbellum stelt Ramaer dat, juist omdat veel christenanarchisten (bijvoorbeeld binnen de BRAC, de Bond van Religieuse Anarcho-Communisten, met o.a. Clara Meyer-Wichmann), later overgegaan in de BAS, de Bond voor Anarcho-Socialisten, die nauw samenwerkte met het IAMV, niet afkomstig waren uit de arbeidersbeweging, maar deels uit de middengroepen. Ramaer stelt dat daardoor de anarchistische beweging een bredere filosofische basis kreeg en niet in een isolement raakte, waardoor de beweging in de jaren twintig en dertig redelijk op peil bleef.
Dat de anarchistische beweging niet alleen uit arbeiders bestond, maar dat juist ook intellectuelen uit de middengroepen een belangrijke rol speelden, heeft zeker de beweging van vóór 1914, over de Eerste Wereldoorlog heen getild, en de rol van de dominees is daarin van cruciaal belang geweest.
Het belangrijkste breekpunt voor de beweging is echter de Tweede Wereldoorlog geweest. Daarna had de beweging nauwelijks meer een proletarisch karakter, en waren het met name groepen rond tijdschriften als *De Vrije Socialist* en *Recht voor Allen*, die een sprankje van een beweging in stand hielden. Hoewel Ramaer een belangrijke beweging als *De derde weg* niet met name noemt, die in de late jaren vijftig en begin jaren zestig een pacifistische opstelling uitdroeg, is deze zeker terug te voeren op de vooroorlogse Nederlandse anarchistische traditie van pacifisme en dienstweigering. Dit hangt samen met de verschuiving van het anarchistisch ideaal, door een proletarische beweging, naar het anarchisme als ideaal van een klasse van middengroepen en intellectuelen, een verschijnsel wat zich al voor de oorlog inzette.
Dat een aantal thema's van de vooroorlogse beweging zich momenteel nog manifesteert in hedendaagse activistische stromingen, is mede op het conto van de toenmalige christenanarchisten en van de religieus-anarchistische beweging te schrijven, meent Ramaer. Weliswaar zijn de strijd tegen het militarisme en het dienstweigeren minder zichtbaar geworden, maar ecologische stromingen, de pleidooien voor vegetarisme en veganisme, de strijd voor dierenrechten en het streven naar een 'groene' samenleving, zijn wel degelijk terug te voeren op de Nederlandse anarchistische beweging van vóór de Tweede Wereldoorlog en de inspanningen van de christenanarchistische (ex)dominees in het bijzonder, zo geeft hij aan.
Deze brochure is niet alleen een geactualiseerde aanvulling op Ramaers eigen beknopte geschiedenis van het anarchisme in Nederland, *De piramide der tirannie* (1977), maar zou zeker als vertrekpunt moeten dienen voor verder onderzoek naar de rol van de religieus-anarchisten in Nederland. (HZ)
Hans Ramaer, Anarchisme in Domineesland, Ferdinand Domela Nieuwenhuislezingen 8; Amsterdam 2008; 32 pag. (bestellen door overmaking van 4 euro op giro 631678 t.n.v. F. Domela Nieuwenhuisfonds o.v.v. Lezing 8.

ROOD VERZETSFRONT

Over het tussen 1976 en 1989 in Nederland opererende Rood Verzetsfront (RVF) is onlangs het boek *Rood Verzetsfront. Aanzetten tot stadsguerrilla in Nederland* verschenen, van de hand van Paul Moussault en Jan Lust. Moussault was tot het laatst bij het RVF betrokken en kan beschouwd worden als een van de drijvende krachten. Daarom ook moet deze compilatie met enige reserve beschouwd worden – een min of meer objectieve studie kan er niet van verwacht worden. Moussault figureert er zelf prominent in, en in talrijke passages is sprake van een vorm van verweer tegen aannames van derden, onjuiste uitlatingen van andere RVF-activisten, rechtzettingen van beweringen in de pers of in documentatie van veiligheidsdiensten. De auteurs laden daardoor de verdenking op zich, de nog nauwelijks geboekstaafde geschiedenis van deze politieke groepering bij voorbaat te willen herschrijven.
Op het titelblad van het boek staat achter Moussaults naam '(red.)', maar op de cover ontbreekt deze toevoeging en het blijft dan ook onduidelijk wat zijn precieze rol bij de totstandkoming van dit werk dan wel was. Het woordje 'ik' komt in het boek niet voor, Moussaults naam des te meer. Over de andere auteur wordt in het geheel niets medegedeeld. Wat wel op de achterflap staat is dat het boek gebaseerd is op interviews met exleden van het RVF, naast geheime documenten van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), de Centrale Recherche Informatiedienst (CRI) en de Oost-Duitse Stasi. Met al dat moois heet het, dat dit boek 'een spannende inkijk in de keuken van het politieke activisme van die jaren' biedt. Een inkijk, zeker. Maar spannend? Helaas niet. Eerder saai, langdradig, tot in het irrelevante gedetailleerd. En oei, wat een geloof in eigen gelijk.
Dat past ook wel bij het beeld dat anarchisten die RVF-activisten hebben meegemaakt overwegend is bijgebleven. Het heeft op een enkeling na iedereen in 'onze' gelederen afgeschrikt en weerhouden met hen samen te werken.
Het RVF is de organisatie geweest die in Nederland het meest consequent de gewapende strijd heeft gepropageerd. Ze deed dat door het organiseren van solidariteitsacties, bijeenkomsten voor het ondersteunen van gevangenen uit buitenlandse groeperingen (vooral de RAF) die aanslagen hadden gepleegd, het drukken en plakken van affiches, het RVF-bulletin en minder bekend: het plegen van talrijke kleinschalige geweldsacties onder gelegenheidsbenamingen als *Rood Volksverzet* of *Beweging Tegen de 7e Juni* (Europese Verkiezingen 1979). Dat liep van het ingooien van etalageruiten van autodealers (Duitse merken) tot het plaatsen van lichte explosieven bij bedrijfspanden of de particuliere woning van een justitiefunctionaris.
Daarnaast had het RVF een internationaal belangrijke publicitaire poot, de *Knipselkrant*, bedoeld als orgaan voor het verspreiden van claimverklaringen, discussiestukken over de

gewapende strijd, artikelen over de situatie van gevangen leden en informatie over de tactieken en methoden van de 'vijand' in het kader van de strijd tegen terrorisme (politie, justitie, veiligheidsdiensten). In het boek wordt de ontwikkeling van het RVF chronologisch op de voet gevolgd, te beginnen met een korte schets over de voorgangers *Rode Jeugd* en *Rode Hulp*. Een en ander wordt kennelijk uit eigen ervaring of kennis van de auteurs beschreven, deels aan de hand van mededelingen van ex-leden, deels op basis van uitgebreid geciteerde passages uit discussiestukken en voor de rest ontleend aan documentatie van justitie- en veiligheidsdiensten. Beide laatste elementen maken het lezen lastig, door de wisselende kwaliteit van de teksten, maar ook doordat de relevantie van fragmenten vaak niet duidelijk wordt en er met cryptische steken onder water, tendentieuze opmerkingen en nogal eens inconsistente 'weerleggingen' van de opgenomen passages meer vragen rijzen dan antwoorden worden gegeven. Het gros van de geciteerde passages uit documenten had eenvoudig kunnen worden geparafraseerd en zou daarmee heel wat aan zeggingskracht gewonnen hebben. De beoogde lezer was met zeker honderd bladzijden minder beter af geweest.

Over het theoretisch niveau van het RVF kan van mening verschild worden – al doen de auteurs van dit boek er zelf nogal eens schamper over – maar nauwelijks over de aard van haar doctrine. Die was van onvervalst marxistisch-leninistische snit, met een vleugje Mao op zijn tijd. Maar als het zo uit kwam werd ook leentjebuur gespeeld bij anarchistische voorlieden. Bijvoorbeeld in een RVF-tekst van 1983 onder de titel *Over geweld en actievoeren*: 'Bakoenin zei al: "Wij vrezen de anarchie niet, wij roepen haar op in de overtuiging dat zij de onbeperkte manifestatie van het bevrijde leven van de mensen betekent (..) en juist de kracht van de revolutie tegen de reactie zal vormen"' – citaat uit het Programma van de Internationale Broederschap (1869) – gevolgd door de 'vertaling' in het RVF-denken: 'De functie bestaat dus uit het chaotiseren van het systeem, het steeds nieuwe ideologische deuken toebrengen zodat de staat steeds meer in een legitimiteitscrisis geraakt.'
Het eenzijdige, wellicht ook povere theoretische niveau leidde welhaast onvermijdelijk tot een onthutsende praktijk, althans van de strijdafdeling van het RVF, een tijd lang 'B-groep' genoemd. Zo lees je hoe tientallen activisten zich kennelijk jarenlang dag in dag uit ook hebben beziggehouden met merendeels onnozele acties tegen bedrijfsvestigingen in Deventer of Stadskanaal, tegen seksshops in Groningen of tegen een justitiefunctionaris in Arnhem waarvan we ons de veronderstelde slechtheid, laat staan de naam niet eens meer kunnen herinneren. Bladzijden en dagen vol klungelig gedoe, ongerichte frustratie, merkwaardige obsessies, verspilde tijd. Impact op de samenleving: nul, – of zelfs negatief: criminalisering van heel buitenparlementair links werd daardoor in de hand gewerkt.
Daarmee wil niet gezegd zijn, dat dit boek oninteressant is. Naast het overwegend loze actiegebeuren en het brallerige RVF-bulletin – die propaganda voor de gewapende strijd werkte niet en leverde eerder brede afkeer en versplintering dan nieuwe aanhangers op – was er immers nog *de Knipselkrant*. Dit vanaf 1978 tien jaar onafgebroken verschenen documentatieblad (met een wisselende oplage van tussen de 750 en 5000 exemplaren) blijkt een verbazingwekkende internationale impact te hebben bereikt, en een bij tijd en wijle behoorlijk effectieve positie in tegeninformatie te hebben opgebouwd. Dat heeft indirect zeker invloed gehad op berichtgeving in de West-Duitse en andere Europese media, waardoor de intensieve staatsgeleide psychologische oorlogsvoering incidenteel doorbroken kon worden. Zo kreeg de ondersteuning van de vervolgde *kameraden* toch handen en voeten. De geschiedenis van deze kant van het RVF, zoals in het boek beschreven laat dan ook niet alleen zien met welke enorme problemen het organiseren van verzet op (en nogal eens over) de rand van de legaliteit gepaard gaat, maar ook hoe je hierop met enige mate van succes kunt reageren en ondanks massieve counter-insurgency toch jaren lang stand kunt houden.
Nadat in de loop van agressieve campagnes in de ons omringende landen (West-Duitsland met de RAF, Beweging 2e Juni, RZ; Italië met de Brigate Rosse, Spanje met de GRAPO, België met de CCC, Frankrijk met de Action Directe) de strijd- en ondersteuningsorganisaties een voor een waren uitgeschakeld of geneutraliseerd bleef in het door die groeperingen lange tijd als relatief veilig achterland beschouwde Nederland (ook bewust veilig gehouden door er geen aanslagen te plegen) de RVF nog enige tijd als eenzame steunpilaar overeind. Totdat uiteindelijk ook hier in 1988/89 de ontmanteling werd doorgezet met ontruiming van redactieruimtes, arrestatie van sleutelfiguren op dubieuze aanklachten, inbeslagname van de drukpers, verijdeling van het verzenden van de bulletins, etc.

Jammer, maar niet verrassend voor wie het RVF heeft meegemaakt en haar publicaties kent, is het ook in dit boek weer ontbreken van reflectie op de vraag of en zo ja wanneer gewelddadige actie zinvol is. Een vraag die bijvoorbeeld ook tijdens de komende Pinksterlanddagen weer zal worden bediscussieerd naar aanleiding van de te vertonen eind 2008 uitgebrachte film *Der Baader Meinhof Komplex*. Voor het RVF was dat een vraag die helemaal niet meer ter discussie stond: 'Het feit dat we in een klassenmaatschappij leven brengt met zich mee dat er een klasse is die met behulp van geweld deze maatschappij koste wat het kost laat voortbestaan waarbij de onderdrukte klasse de klappen krijgt; met andere woorden de onderdrukking en uitbuiting van de mens moet dus herleid worden tot het feit dat de productiemiddelen in particuliere handen zijn geraakt. Met deze economische overheersing pleegt de bezitter geweld in allerlei vormen: structureel, psychisch, fysiek. De bevrijding van die toestand ligt dus uiteindelijk in de overname van de productiemiddelen en opheffing van het privé-eigendom. Om dat te bereiken is ons inziens geweld tegen het geweld van de bezittende klasse en haar handlangers gerechtvaardigd en zelfs noodzakelijk.'
Met deze en soortgelijke dogmatische redeneringen maakte het RVF een strikte scheiding tussen wie voor haar was en wie niet. Omarming van deze simplificaties op basis van toen reeds lang en breed verouderde inzichten over de 'klassenmaatschappij' betekende kritiekloze ondersteuning van alle vormen van zich met links legitimerende gewapende strijd, inclusief moord en doodslag. Solidariteit met dergelijke nietsontziende, ondoordachte actie is wat het RVF praktiseerde, optimaal gebruik makend van de publieke ruimte in het repressief-tolerante Nederland van de jaren zeventig en tachtig. Met grote risico's voor zichzelf maar ook voor andere delen van de buitenparlementaire beweging, zoals de kraakbeweging, de radicale delen van de vredesbeweging en de milieubeweging.
De vraag naar het 'nettorendement' van het RVF is achteraf misschien niet helemaal eerlijk. Maar de geschiedenis, ook die van de linkse beweging, is er toch om van te leren. In dat kader is de verdienste van dit boek, dat het een begin van documentatie biedt over een van de zeldzame organisaties in Nederland die opereerde op het breukvlak van de legaliteit, waarover alleen al daardoor weinig van binnenuit bekend is, laat staan onomstotelijk vaststaat. De vraag naar de politiek-historische balans blijft echter open.
Tenslotte nog een opmerking over de verzorging van dit boek. Die is abominabel. Het wemelt van de taalfouten, waarbij opvalt dat de auteurs vooral nodeloos dure woorden ook nog eens verkeerd gebruiken. Het afwisselend gebruik van schreefhoudende en schreefloze letters ter onderscheiding van hoofdtekst en citaten is inconsequent doorgevoerd en daardoor dikwijls onoverzichtelijk geworden.
De bronvermeldingen in dit boek tenslotte

zijn overwegend van weinig waarde. Het grootste deel van de in totaal 707 noten verwijst als vindplaats naar een (ooit) geheim stuk van een of andere dienst, of naar een 'ongepubliceerd stuk', dat te vinden is in het 'archief DoCom'. Dit is blijkbaar een intern RVF-archief, dat niet openbaar is en waarvan alleen vermeld wordt dat het per e-mail te bereiken is. Een schijnverantwoording, die de geloofwaardigheid van delen van deze toch al moeilijk controleerbare tekst niet ten goede komt. (BCh)

Paul Moussault en Jan Lust, Rood Verzetsfront. Aanzetten tot stadsguerrilla in Nederland; Papieren Tijger, Breda 2009; 352 pag.; 25 euro.

HET GROENE VOETEN SPEL

Men kan artikelen schrijven in kranten, boeken maken of bijvoorbeeld directe actie voeren om de burgers bewust te maken van kwesties als klimaatverandering, mondiale honger en armoede, en het hoge westerse milieugebruik. Maar het is niet eenvoudig om bekenden, vrienden, buren of leerlingen op school op een meer speelse manier te laten nadenken over deze onderwerpen. De makers van uitgeverij Atalanta in Utrecht (van onder meer het Billen Bloot Spel en het Billetjes Bloot Spel) hebben een creatieve oplossing bedacht voor dit probleem. Sinds kort geven zij het 'Groene Voeten Spel' uit om jongeren en volwassenen te laten reflecteren over de consumptiemaatschappij, armoede in het Zuiden en de opwarming van de aarde.

Het spel bevat vraagkaarten, verzamelkaarten en pestkaarten en richt zich vooral op het leren maken van 'bewuste keuzes' tussen groene en niet-groene gedragswijzen, het bedenken van nieuwe oplossingen en denkrichtingen . Het spel kan op verschillende manieren worden gespeeld en de nadruk ligt niet primair op goede of foute antwoorden op de vragen, maar op het denkproces zelf en het overdenken en onderling bespreken van afwegingen ten aanzien van milieugedrag.

Het Groene Voeten Spel is zonder twijfel een geslaagd initiatief. Het spel stimuleert het kritische denken over milieuvragen, is fraai verzorgd uitgegeven en heel betaalbaar. Het zal wel sterk afhangen van de spelers of zij met dit kaartspel een echt vrolijke en gezellige avond tegemoet kunnen zien. Het onderwerp milieu en klimaat zal sommigen toch vrij zwaar op de maag blijven liggen. Bepaalde vragen van het spel zijn behoorlijk abstract en ingewikkeld (Bijvoorbeeld: *Hoe komt het dat de meeste mensen niet consuminderen?*, of *'Weg met de groeieconomie. Leve de krimpeconomie!' Mee eens? (Waarom niet/ wel?)*. Deze complexe kwesties veronderstellen de nodige voorkennis van de deelnemers en de vraag is dan ook voor welke doelgroepen het spel het meest geschikt is. Mijn antwoord zou zijn: scholieren vanaf een jaar of vijftien, studenten, de meer kritisch ingestelde krantenlezer, en natuurlijk al tamelijk milieubewuste burgers.

Wat het spel uitstekend uit de doeken doet, is dat het probleem van toenemende CO_2 uitstoot alleen effectief kan worden opgelost wanneer de bewoners van de aarde erkennen dat er begrenzingen zijn aan hun ecologische voetafdruk en daar in hun keuzes consequent naar handelen. De ecologische voetafdruk is eenvoudig uit te rekenen (zie voetenbank.nl).

Het is een maat voor de milieu-gevolgen van de menselijke consumptie, uitgedrukt in een bepaalde hoeveelheid land- en wateroppervlak. Berekeningen wijzen uit dat iedere persoon op aarde het recht heeft op een eerlijk aarde aandeel (fair earth share) van ongeveer 1,8 hectare. Dat wil zeggen dat iedere aardbewoner – ook in Nederland (gemiddeld gebruik nu 4,7 hectare) – ervoor zal moeten zorgen dat zijn of haar milieugebruik binnen de ecologische perken blijft. Dit issue vormt een immense uitdaging voor politiek en samenleving.

Het beperken van de ecologische voetafdruk tot globaal 1,8 hectare per individu zal drastische gevolgen hebben, vooral voor de bewoners van de rijke westerse landen. Een dergelijke beperking is niet te realiseren door een kleine verhoging van de energie-efficiency, het een beetje afzwakken van de auto- en vliegmobiliteit, of het beter isoleren van de huizen. Het gaat om veel dieper ingrijpende veranderingen in levensstijlen. Denk bijvoorbeeld aan: veel minder vaak de auto gebruiken, minder vlees eten, minder vliegreizen maken, minder luxegoederen aanschaffen.

Waar het spel ook heel terecht aandacht voor vraagt, is het moeilijke onderwerp van het *democratisch draagvlak*. Is de burger wel bereid om een flinke stap terug te doen vanwege het broeikasprobleem? De meeste burgers blijken in de praktijk wel geneigd om milieugedragingen die weinig tijd en moeite kosten (glas en papier scheiden, etc) aan te passen, maar claimen vervolgens het volste recht om milieuoverwegingen op het gebied van de eigen woning, het autogebruik en verre vliegvakanties buiten beschouwing te laten.

De westerse burger wil heel eenvoudig 'consumptievrijheid'. Het grootste deel van de bevolking van de ontwikkelde westerse maatschappijen is gericht op een comfortabel, aangenaam, en gerieflijk bestaan. Het zijn de welvarende leden van de middenklasse die *tevreden* zijn en alles in het werk stellen om de huidige groei-economie te handhaven.

De spelers van het door Rymke Wiersma bedachte spel worden uitgenodigd om kritisch te kijken naar hun eigen consumptiepatronen, hun autogebruik, vlieggedrag en hun bereidheid om meer te betalen voor milieuvriendelijke producten. Al met al is het een uitnodigend spel dat duidelijk maakt dat een groenere wereld wel degelijk haalbaar is. Een groene levensstijl kan uiterst aangenaam zijn, vooral omdat de kwaliteit van leven zal toenemen en de burger wordt bevrijd van de huidige werk- en consumptiestress. (MdG)

Het Groene Voeten Spel, 110 kaarten, 9 euro. Te bestellen bij Atalanta (atalanta@at-A-lanta.nl), of in de boekwinkel.

OORLOG EN VERZET

Met zijn variatie aan onderwerpen en afwisseling aan artikelen en besprekingen behoort dit *Tiende Bulletin Tweede Wereldoorlog* tot de beste uitgaven in deze reeks. Zo bevat het onder meer artikelen over 'de lach als verzetsvorm', over spionage door een groep Haagse illegalen rond de V2-raketten en een biografisch portret van Leon Degrelle (1906-1994), de jonge Belgische fascist die met zijn Rex-beweging in de jaren dertig heel wat populairder was dan Mussert in Nederland.

Hij bezat charisma en was (in 1936) goed voor 15 procent van de Waalse en 7 procent van de Vlaamse stemmen. Als SS-er vluchtte hij aan het eind van de oorlog naar Franco-Spanje dat hem weigerde uit te leveren.

Opmerkelijk is dat in dit bulletin geen aandacht geschonken wordt aan het WO2-nummer van *de AS* (nr. 158) maar wel aan wat in nr. 156 over de Spaanse burgeroorlog werd geschreven.

Bij dezelfde uitgever verscheen een boekje over vier nationaal-socialisten die tijdens de bezetting van Nederland op belangrijke posten terecht kwamen. Op verzoek van dr. L. de Jong schreven ze na de oorlog in de gevangenis hun memoires over hun keuze voor de NSB en hun collaboratie.

Het gaat om De Marchant et d'Asembourg, Van Maasdijk, Goedewaagen en Woudenberg, die sterk verschilden van afkomst en karakter. Maar bij geen van hen was iets van berouw te bespeuren.

Op de zoals gewoonlijk drukbezochte anarchistische boekenmarkt in Gent kocht ik dit jaar een brochure over autonoom volksverzet tegen fascisme en nazisme. Fragmentarisch maar niettemin informatief wordt daarin aandacht besteed aan met name het verzet van jongeren in de jaren dertig en veertig. Aan de orde komen onder andere het illegale verzet van anarchosyndicalisten in het Rijnland na 1933; voorts de Edelweiss Piraten, de benaming van revolterende jongeren in allerlei Duitse steden die zich na 1933 tegen de Hitlerjugend keerden en soms ook aanslagen pleegden. Enigszins vergelijkbaar waren de na 1940 in Parijs opererende Zazou's, rebellerende jongeren, die zich lieten inspireren door (zwarte) jazzmusici en onder meer

(als provocatie) gele sterren droegen. Er werd jacht op hen gemaakt door groepen jonge fascisten en velen kwamen in werkkampen terecht. (HR)

Perry Pierik en Jet van Swieten (red.), Tiende Bulletin Tweede Wereldoorlog; Aspekt, Soesterberg 2007; geïll; 264 pag.; 24,95 euro.

Theo Gerritse, Collaboreren voor een betere wereld. De memoires van vier Nederlandse nationaal-socialisten; Aspekt, Soesterberg 2007; 92 pag.; 12.95 euro.

Resistance to Nazism; Anarchist Federation, London 2008; geïll.; 31 pag.; 1,50 euro (www.afed.org.uk).

SOCIALISTEN IN ALLE SOORTEN EN MATEN

Ik lees ze graag. Biografieën en biografietjes van socialisten, van vroeger en nu. Het zijn een soort opwarmertjes om je weg wijs te maken in de paden en zijpaadjes van de socialistische beweging. Het geeft inkijkjes in beweegredenen waarom men zich in de socialistische beweging – waartoe ook de anarchisten, de syndicalisten en de radencommunisten behoorden – stortte, of zich er geheel of gedeeltelijk uit terugtrok.

Zeker in de vroege beweging waren het vaak hemeltergende sociale omstandigheden die mensen ertoe aanzetten zich te verzetten en samen te streven naar verbeteringen. Treffende anecdotes en beschrijvingen houden de aandacht vaak moeiteloos vast. Ze zetten je aan tot overdenking: historische sprongen van vroeger naar nu, en omgekeerd. Wat was ‘goed’, wat ‘fout’? Welke taktiek werd in de strijd gehanteerd? Soms zijn verrassende parallellen te trekken met vandaag, ook al zijn tijd en omstandigheden ongelijk.

In *Socialisten. Mensen achter de idealen* zijn een achttiental biografische bijdragen bijelkaar gebracht die eerder in *Spanning*, het maandblad van het Wetenschappelijk Bureau van de Socialistische Partij (SP), in de serie ‘Het rijke rooie leven’ verschenen. Het boek is het tweede in een serie. In 2006 verscheen van Ronald van Raak *Het rijke rooie leven. Verhalen over socialisme in Nederland* (besproken in *de AS* nr. 157). De vlot en goed geschreven bijdragen van wetenschappers en politici - er zitten ‘pareltjes’ tussen - nemen ons kort mee in onder anderen het leven van Henri van Kol (Margreet Schrevel), Janus van Emmenes (Sjaak van der Velden), Pieter Jelles Troelstra (Bert Middel), Herman Gorter (Leo Platvoet), Gerrit Mannoury (Gerrit Voerman), Joop de Uyl (Ed van Thijn), Ernest Mandel (Jan Willem Stutje), Harm Kolthek (Ron Blom) en Anton Constandse (Bart van der Steen). Ook aan recente geschiedenis van de eigen SP in de personen van de overleden Karel Glastra van Loon (Tiny Kox) en de activisten Jan van der Doelen en Teun Voets (Kees Slager) wordt in de bundel aandacht besteed. Het zal toeval zijn: in de bundel wordt geen enkele vrouw besproken.

De beide redacteuren Ronald van Raak en Sjaak van der Velden geven in hun inleiding niet alleen een korte opsomming van de bijdragen in deze bundel maar geven ook een invulling van het begrip ‘socialisme’. ‘Socialisme is een ideaal, voor een betere wereld. Idealen zijn van mensen en die zijn allemaal verschillend.’

‘Dit boek’, schrijven ze, ‘gaat over socialisten in alle soorten en maten. Arm en rijk, bestuurlijk en activistisch, gematigd en radicaal.’ Maar wat precies bedoeld wordt met ‘bestuurlijk en activistisch’ en ‘gematigd en radicaal’ is onduidelijk, vaag. Ook na lezing van de achttien bijdragen. Wat heeft dat alles te maken met ‘socialisme’?

Wat zijn de verschillen tussen al die ‘soorten en maten’ van socialisme waarover in de inleiding gesproken wordt? Socialisme is mensenwerk, zeker. Maar tegelijk ook strijd, klassenstrijd. Daarover lopen de visies van al de besproken socialisten uiteen. Hoe kan je dat als niet-ingewijde lezer allemaal begrijpen en uitelkaar houden? Natuurlijk, de schrijvers van de korte biografietjes dragen hun eigen subjectieve standpunten aan. In het door de auteurs gehanteerde begrippengebruik en de uitgesproken oordelen speelt dat uiteraard een rol. Dat is ze niet kwalijk te nemen. Maar de inleiding had de lezer, zeker in hoofdlijnen, meer duidelijkheid moeten verschaffen in de ideologische verschillen (en de praktijk) die in de Nederlandse verhoudingen tussen socialisten, en dus in de invulling van wat socialisme is, zijn ontstaan.

Een voorbeeld. In zijn bijdrage over de Rotterdamse sociaaldemocraat Hendrik Spiekman, één van de oprichters in 1894 van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP), schrijft Sjaak van der Velden: ‘Zoals zoveel andere “echte” arbeiders zag hij meer heil in de dagelijkse strijd voor verbetering van de leefomstandigheden van zijn klasse, dan in het nastreven van een theoretisch zuiver geweten. Hij vond dat de socialisten moesten meedoen aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer (...) Juist omdat hij zich ten doel stelde het leven van de arbeiders te verbeteren, bleef ook hij streven naar samenwerking van de gematigde socialisten met de meer radicale broeders.’

Met die ‘radicale broeders’ wordt het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS), de revolutionaire vakcentrale die in 1893 werd opgericht, bedoeld.

Achter het hierboven aangehaalde citaat verbergt zich een sociaaldemocratische visie op de verhouding partij en vakbeweging, tegengesteld aan die van het NAS. Het citaat suggereert alsof de ‘radicale broeders’ wars waren van compromissen, slechts uit waren op ‘theoretische zuiverheid’.

Wat was het geval? Eind negentiende eeuw vonden prominenten in de SDAP als Pieter Jelles Troelstra het NAS (het NVV bestond nog niet) een beweging die van de politieke partij afhankelijk diende te zijn. Daar heeft het NAS zich altijd tegen verzet. De SDAP die eerst onderdeel uitmaakte van het NAS, was ‘buiten de deur’ gezet; het NAS wilde geen sociaaldemocratische en ook geen anarchistische vakcentrale zijn.

Het NAS noemde zich niet voor niets de ‘onafhankelijke’ vakbeweging. Het wilde wel aan politiek doen maar niet aan parlementarisme, aan ingroei in de kapitalistische maatschappij, zoals de SDAP. Maar enkele SDAPers als Troelstra, Pothuis en Van den Tempel bleven steeds maar oproepen doen om een nieuwe centrale tegenover het NAS te stichten. Hoewel een centralistisch organisatiemodel toen nog geen reëel alternatief was.

Ook de door Sjaak van der Velden beschreven Spiekman was toen nog van mening dat de vakbeweging eerst nog zou moeten ‘rijpen’. Hij besefte heel goed dat hogere contributies, centralisatie en sterke weerstandskassen die Henri Polak in zijn Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkersbond (ANDB) onder de unieke sociaaleconomische omstandigheden van het diamantvak wèl had weten in te voeren, in zijn algemeenheid toen nog niet mogelijk waren. Spiekman bleef nog in het NAS; pas later verliet hij die beweging.

Sociaaldemocraten hebben er aan het eind van de negentiende eeuw, en zeker ook daarna, altijd belang bij gehad het NAS, als revolutionaire rivaal van het pas in 1905 gestichte sociaaldemocratische NVV, in afschrikwekkende tinten af te schilderen. Het NAS was ‘anarchistisch’, ‘syndicalistisch’, een stelletje ‘ongeregeld’ en als organisatie ‘een staak-maar-raak’-machine. NAS-kenner Johan Frieswijk zet daar een heel andere, meer genuanceerde, mening tegenover. Volgens hem heeft het bestuur van het NAS juist bij voortduring getracht stakingen te voorkomen, conflicten weten op te lossen via onderhandelingen en uitgebarsten stakingen in goede banen te leiden. (Johan Frieswijk, Rüters spoorwegstakingen nabeschouwd. Kanttekeningen en vraagtekens, in: *Socialisme en vakbeweging. Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, SUN, Nijmegen 1979).

Historiografisch gezien is de sociaaldemocratische visie de dominante geworden. De echo daarvan klinkt nog in dit citaat, en ook in andere bijdragen in dit boek, door.

De opzet van dit boek om kennis te maken met de veelzijdigheid van het socialisme is toe te juichen. Een goede inleiding had daar verdieping in aan kunnen brengen. Ook had

aan het eind van elke bijdrage een verwijzing naar uitgebreider literatuur, niet misstaan. Achter in het boek wordt bij de auteurs, en ook wel in de tekst, naar literatuur verwezen. Maar zeker niet altijd. Ook kan gewezen worden op sites van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) met daarop het monumentale *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland (BWSA)* en het *Biografisch Woordenboek van Nederland* waar ook veel te vinden is over beschreven personen. In de bundel ontbreekt helaas een namen/zakenregister.

In de bijdrage van Bert Middel over Pieter Jelles Troelstra wordt vermeld dat Henk Sneevliet samen met Wijnkoop, Ceton en Van Ravesteyn uit de partij werd gezet. Dat is onjuist. In 1912 verliet Sneevliet zelf de SDAP om lid te worden van de Sociaal-Democratische Partij (SDP). Dat zelfde jaar keerde hij terug naar de SDAP, wat hij later betreurde.

Er staan gelukkig ook afbeeldingen in deze bundel. Jammer dat er niet van iedereen een foto (of portret) is afgebeeld. (DdW)

Ronald van Raak en Sjaak van der Velden (red.), Socialisten. Mensen achter de idealen; Aspekt, Soesterberg 2008; 158 pag.; prijs 14,95 euro.

JAN HOVING

In het vorige nummer van *de AS* schreef ik dat er een biografie van de vrijdenker Jan Hoving (1877-1939) was verschenen. Dat was onjuist. Vincent Stolk schreef een studie over zijn denken. Titel en ondertitel geven de inhoud van zijn boek duidelijk aan. Het verscheen in de serie Humanistisch Erfgoed, een reeks van het Humanistisch Archief (HA). Nu ben ik bestuurslid van dit archief. Dat is zoiets als commissaris bij een bank. De bonussen bij het HA zijn overigens niet mis. Koffie en broodjes bij de bestuursvergaderingen en af en toe een mooi boekje. De lezer is dus gewaarschuwd: ik ben erg blij met dit boek. Een heel interessante studie: de scriptie waarop Stolk cum laude afstudeerde.

Jan Hoving was voorzitter van de Dageraad (van 1920 tot 1939 met een onderbreking tussen 1922 en 1924), redacteur van het orgaan *De Vrijdenker*, spreker, debater en radiospreker. Kortom het belangrijkste 'gezicht' van de vrijdenkersbeweging in de periode tussen de beide wereldoorlogen en dat in een tijdvak dat rijk was aan opvallende gezichten binnen deze beweging. Ik noem slechts Anton Constandse en Leo Polak. Bij zijn dood noemde *De Groene Amsterdammer* hem 'een der moedigste strijders voor de menselijke waardigheid (…) die Nederland in deze eeuw heeft gekend' (p.157).

Jan Hoving heeft drie delen 'Levensherinneringen van een vrijdenker' geschreven. 'Jeugd', 'Allerlei lui', dat ik indertijd met veel genoegen las, en het nog ongepubliceerde 'Liefde…en dood'. Het HA is van plan het uit te geven.

De kracht van Stolk is dat hij zijn probleemstellingen duidelijk formuleert en er systematisch en er zorgvuldig antwoorden op probeert te geven. Na een inleiding met een – naar mijn smaak wel wat korte – biografische schets behandelt hij achtereenvolgens het vrijdenken in de negentiende en twintigste eeuw tot 1940, waarbij de bestaande literatuur kritisch bekeken wordt; Jan Hoving en de godsdienst; Jan Hoving en de seksualiteit; invloed en conclusie. Tot mijn verrassing bleek Hoving in zijn tijd een zo niet bekende, dan toch bepaald geen onbekende Nederlander te zijn.

Stolk is belijdend protestant hetgeen zijn prestatie om zich in te kunnen leven in het gedachtegoed van de uitgesproken atheïst die Hoving was, des te groter maakt. Centraal staat bij de auteur Hovings positief atheïsme. Wat is dat? Heel kort gezegd: atheïsme is meer dan strijd tegen godsgeloof en kerken, de vrijdenker moet er 'wat beters voor in de plaats weten te stellen' (Hoving geciteerd op p. 160). Stolk sluit zijn boek af met een uitgebreide samenvatting van Hovings positief atheïstische gedachtegoed. Te lang om hier weer te geven maar eindigend met een citaat van Hoving uit 1923, waaraan ik het volgende ontleen.

'Ons ongeloof aan den feitelijken God is geloof in den mensch (…) geloof aan recht, geloof aan indamming van kwaad en lijden. Het is een blijde boodschap aan de menschheid, schooner dan de levensvijandige historische godsdienst hem bracht. (…) de eenwording met het lijdende en strijdende leven niet door het geloof, doch door de daad…' (p.123)

Uit deze en andere uitspraken blijkt dat Hoving geen humanist was in de zin van zovelen in het Humanistisch Verbond die hun humanisme *naast* en niet tegenover de godsdienst plaatsen. Zijn positief atheïsme was primair een reactie op de ethiek van het christendom. Zijn levensfilosofie ontleende hij aan bekende vrijdenkers en vrije denkers; Schopenhauer, Feuerbach. Nietzche, Spinoza, Tolstoj en ook Boedha en Stirner passeren de revue. In zijn jonge jaren was hij theosoof geweest. Het anarchisme wees Hoving, Stirner ten spijt, af, hetgeen samengaan met libertairen in de vrijdenkersbeweging geenszins uitsloot, zolang men de eigen opvatting niet als dé vrijdenkersmening propageerde. Zelf was hij socialist en zag dit als een zaak van lange termijn. Een tijdlang was hij lid van de sociaal-democratische SDAP, maar trad uit die partij omdat deze zich op het standpunt stelde dat godsdienst privaatzaak was.

Socialisme, anarchisme, antimilitarisme en Hovings liefde voor de natuur komen op verspreide plaatsen in het boek ter sprake. Echter niet echt uitgediept. Dat is een beetje jammer maar wel begrijpelijk. Stolk concentreert zich op de onderwerpen waarmee Hoving zich 'door de daad' actief heeft bezig gehouden.

Naast de vrijdenkersbeweging is dat de seksualiteit geweest. Hij was actief als bestuurslid in de Nieuw-Malthusiaanse Bond die in de seksualiteit een bron van geluk zag, streed voor geboorteregeling en het gebruik van voorbehoedsmiddelen in een tijd dat zulke zaken taboe waren. Hoving verwierp overigens abortus evenals vrije liefde in de zin van korte vluchtige relaties.

Ook in dit hoofdstuk zet Stolk Hovings opvattingen naast die van anderen en soms er tegen af. Misschien dat hij hier te snel is met vergelijkingen van standpunten uit verschillende tijden. Een misser betreft Mussolini. Stolk schrijft over de fascistische dictator: 'Vóór zijn "Mars op Rome" was hij zelfs populair, vooral onder de anarchistische vrijdenkers' (p.126). Voorzover er onder vrijdenkers waardering bestond voor Mussolini gold dat de socialist Mussolini. De mars op Rome was de machtsovername van de fascist Mussolini die het socialisme toen niet alleen reeds lang verlaten had maar wiens gewapende benden anarchisten, communisten en socialisten alsmede hun gebouwen en organisaties met bruut geweld te lijf waren gegaan.

Iets is er ook misgegaan met de illustraties in het boek. In de colofon wordt een karikatuur op de omslag vermeld die ontbreekt. Het onderschrift bij een spotprent (p.116) klopt niet met de tekst in de prent zelf. Bij de illustratie met de oproep tot een vergadering in 1936 (als ca.1936 vermeld) had wel vermeld mogen worden dat dit de vergadering was die NSB-ers poogden uiteen te slaan (p.152).

De studie riep wel een belangrijke vraag bij mij op. In hoeverre kan men spreken van 'de dageraad' van het positief atheïsme? Stolk zelf wijst erop dat de term bij Hoving niet veel voorkomt. De eis tegenover het godsgeloof 'wat beters in de plaats (te) stellen' komt men toch bij veel vrijdenkers, vóór en tijdens Hovings leven al tegen?

Tenslotte een stokpaardje. Vaak wordt Bart de Ligt een christenanarchist genoemd. Ik acht dat onjuist. Zelf had hij het er wel over dat hij het geloof overstegen had, dat wil zeggen in zich opgenomen had en verwerkt in hegeliaanse zin. Stolk noemt hem een christen-vrijdenker; dat is in ieder geval een vooruitgang als zou ik zelf voor de latere De Ligt 'christen' weglaten.

Stolks onderwerp is het gedachtegoed van Hoving. Voor mij is hij voor alles de onvermoeibare propagandist. Dat is geen tegenstelling. Stolk maakt duidelijk hoe indruk-

wekkend de geestelijke bagage van een man als Hoving was. Tot diens grootste verdienste reken ik dat hij, die het Joodse geloof actief en principieel bestreed, zich als bijna geen ander inzette in de strijd tegen jodenhaat en racisme. Veel deelnemers in het huidige islamdebat zouden er een les uit kunnen trekken. (RdJ)

Vincent Stolk, De dageraad van het positief atheïsme. Jan Hoving over godsdienst en seksualiteit in het Interbellum; Humanistisch Erfgoed 9, Humanistisch Archief en Papieren Tijger, Utrecht, Breda 2008; 175 pag.; 15 euro, (bij HA 11,50 euro).

VAN KATHOLIEK TOT ANARCHIST

Lang geleden publiceerde Alexander Cohen zijn memoires die hij de titel *Van anarchist tot monarchist* gaf. Nu is er *Van Katholiek tot Anarchist*, de autobiografie van de Rotterdamse dichter, columnist en performer Sjaak Weg, die misschien wel net zo'n eigenzinnig karakter bezit als Cohen had. Weg is een geboren en getogen Rotterdammer, 'met tegenzin' opgegroeid 'op zuid', in een gezagsgetrouw katholiek arbeidersgezin.

Weg schrijft in een persoonlijke stijl en in een hoog tempo over zijn worstelingen met bazen en bureaucraten. Zijn autobiografie bevat even zovele treurige als hilarische verhalen die zich voor een groot deel afspelen in de Rotterdamse 'Vogelaarwijk' het Oude Noorden en (later) op het Noordereiland. Het JAC, bewonersorganisaties, Radio Rijnmond en vele (soms bekende) Maasstedelingen komen langs in zijn boek. Jaren geleden schreef het ter ziele gegane *Rotterdams Dagblad*: 'Sjaak Weg is fel tegen alles en iedereen.' Sindsdien is er niet zo heel veel veranderd. Althans tot pagina 119. Daar krijgt zijn relaas een vrolijker toonzetting. Hij ontmoet anarchisten (m/v) van *de AS* en Atalanta, en gaat kamperen in Appelscha. En zo is er onverwacht toch nog een *happy end*.

Tegelijk publiceerde Weg een nieuwe bundeling van zijn columns, 'cauzeurieeen' zoals hij ze noemt. De bundel heet *Weg met Carrie!* en opent met een vernietigende aanval op het inmiddels ook buiten de Maasstad bekende fenomeen Carrie, die nog altijd haar best blijft doen om 'Rotterdams' te praten. Daarna volgen ruim vijftig korte kritieken, verhalen, gedichten en overdenkingen over uiteenlopende onderwerpen en mensen, van Hans Visser, Jules Deelder en Nico Haasbroek tot Maria Heiden van boekhandel Van Gennep en haar ex-vriend Bram Peper die belangstellend in belastinggidsen bladert.

Ook verscheen een herdruk van het *Verzameld Werk* van Sjaak Weg, dat besproken werd in de AS 157. (HR)

Sjaak Weg, Van Katholiek tot Anarchist; Uitgeverij Weg, Rotterdam 2008; 142 pag.; 15,- euro.

Sjaak Weg, Weg met Carrie!; Uitgeverij Weg, Rotterdam 2008; 118 pag.; 15,-euro.

Sjaak Weg, Verzameld Werk; tweede druk; Uitgeverij Weg, Rotterdam 2008; 207 pag.; 15,- euro.

Bestellen via sjaakweg@hotmail.com

ILLUSTRATIES

De illustratie op het omslag is van Andris Zirnitis (Letland), op pagina 9 van de Belg Frans Masereel (fragment), op pagina 25 van Juha Tammenpää (Finland), op pagina 39 van Teresa Jakubowska (Polen), op pagina 47 van Leonhard Lapin (Estland) en op pagina 63 van Avo Keerend (Estland). De foto op pagina 56 is gemaakt door Jan Groen. De prent op pagina 83 is ontleend aan Le Monde libertaire van 25 september 2008.

Beste lezer(es),

***Dit Zestiende Jaarboek Anarchisme is een gecombineerd voorjaar/zomernummer van *de AS*. In september verschijnt een aflevering gewijd aan de Italiaans-Amerikaanse anarchisten Sacco en Vanzetti, waaraan door Dick Gevers als gastredacteur wordt meegewerkt. Eind van het jaar verschijnt een themanummer over 'voedsel'.**

***Aan donaties ontvingen we over 2008 een bedrag van 1560,- euro, zo'n tien procent meer dan in het jaar ervoor. Alle gevers danken we hartelijk! Dit jaar is de abonnementsprijs nauwelijks verhoogd, hoewel het totaal aantal pagina's naar verwacht flink zal stijgen. Dat betekent dat we een dringend beroep op alle lezers doen om (naar vermogen) een extra bedrag over te maken op het Steunfonds de AS te Moerkapelle, postgiro 4460315 met de vermelding 'donatie'. Een extra bijdrage kunt u ook storten via de acceptgiro die we onlangs verstuurden. U vult in dat geval een bedrag in van méér dan 20,- euro (zijnde het abonnement 2009). Met deze acceptgiro kunt u geen bestellingen doen, daarvoor is een aparte overschrijving nodig.**

***Met ingang van dit nummer zijn redactie en redactieraad samengevoegd tot één redactie, Hans Ramaer voert de eindredactie.**

***Met Pinksteren worden in Appelscha de 76ste Pinksterlanddagen georganiseerd. Info: www.pinksterlanddagen.nl.**

***Alle afleveringen van het tijdschrift en andere uitgaven van de AS kunnen voordelig besteld worden door gebruik te maken van een of meer van de onderstaande aanbiedingen:**
AANBIEDING 1: dit pakket omvat alle tot nog toe verschenen nummers (origineel dan wel herdruk) plus het apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme, alsmede de onmisbare Bibliografie van 26 jaargangen de AS voor 100 euro (incl. verzendkosten).
AANBIEDING 2: voor 40 euro (incl. verzendkosten) ontvangt u alle nog leverbare originele nummers van de AS (zie het overzicht elders in dit infokatern).
AANBIEDING 3: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie sturen we alle boeken en brochures die de AS inmiddels heeft uitgebracht (zie het overzicht Uitgaven de AS elders in dit infokatern) incl. verzendkosten toe voor 45 euro.
AANBIEDING 4: alle uitgaven zoals genoemd in aanbieding 3 plus het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie ontvangt u voor 52 euro (incl. verzendkosten).
Vanzelfsprekend gelden alle aanbiedingen zolang de voorraad strekt. Bestellen via postgironummer 4460315 van de AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie de AS

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen *afleveringen* van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2,25 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,75 euro besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israel), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italie), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techno), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal), nr. 140 (Dood), nr 141 (Boeken), nr. 142 (Tiende Jaarboek Anarchisme), nr. 143 (Erich Muhsam), nr. 144 (De staat van de staat), nr. 145 (Atalanta), nr. 146 (Ivan Illich), nr. 147 (Jazz), nr. 150 (Stalin in Spanje), nr. 151 (Nederlandse anarchisten 1933-1945), nr. 155 (Manifesten), nr. 156 (Dertiende Jaarboek Anarchisme/Ontworteling van Europa), nr. 157 (Schrijvers & anarchisme), nr. 158 (Nederlandse anarchisten in de Tweede Wereldoorlog), nr. 163 (Wim de Lobel filosoof, vrijdenker, anarchist), nr. 164 (Liefde).

Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4,50 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme inNederland), nr. 130/131 (ZevendeJaarboekAnarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap), nr. 148/149 (ElfdeJaarboekAnarchisme/Opgesloten), nr. 152/153/154 (Twaalfde Jaarboek Anarchisme), nr. 159/160 (Veertiende Jaarboek Anarchisme/Cinema Anarchistica), nr. 161/162 (Vijftiende Jaarboek Anarchisme).

Alle inmiddels *uitverkochte afleveringen* van De AS zijn overigens *herdrukt*. Deze kosten zonder uitzondering 2,25 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu ~ macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Cooperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarcha-feminisme), nr. 108 (Wim van Dooren filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6,75 euro besteld moet worden.

UITGAVEN DE AS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie reprints van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn verschenen:

—Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (bestelnummer: 001);

—R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (bestelnummer: 002);

—Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (bestelnummer: 003);

—Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel Groote Persoonlijkheden, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (bestelnummer: 004);

—J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);

—Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);

—Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenenbrochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnummer: 007);

—*Spanje 1936-1966*. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008). Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3,25 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van3,25 euro geldt. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,50 euro besteld worden.

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.

—*Bibliografie De AS*, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.

—Paul Eltzbacher, *Anarchisme*; herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p., 13,90 euro.

—*Eerste Jaarboek Anarchisme*; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.

—Hans Ramaer, *Het onbegrepen anarchisme*. Tekst van een lezing opgenomen in de bundel 'De Ideologieën' (Studium Generale, Utrecht 1994);12 p.; 1,25 euro.

—Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.

—Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.

—Anton Constandse, *De ellende der religie*; herdruk brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, *God is het kwaad*; herdruk brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.

—Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*; herdruk brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, *Godsdienst is opium voor het volk*; herdruk brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*; herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.

—Jos van Veen, *De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795*; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

AANBIEDINGEN

De AS presenteert diverse afgeprijsde boeken en brochures. Van sommige titels is slechts een gering aantal exemplaren voorradig, dus gelden deze aanbiedingen zo lang de voorraad strekt. De prijzen zijn inclusief verzendkosten. Bestellen via overmaken van uw betaling(en) met vermelding van titel(s) op giro 4460315 van De AS in Moerkapelle. Het betreft:

—Thom Holterman, *Recht en politieke organisatie,. Een onderzoek naar convergentie in opvattingen omtrent recht en politieke organisatie bij sommige anarchisten en sommige rechtsgeleerden*; Tjeenk Willink, Zwolle 1986; 310 pag.; 14,90 euro.

—Thom Holterman en Henc van Maarseveen (ed.), *Law in anarchism*; Erasmus University, Rotterdam 1980; 177 pag.; 7,50 euro. (Een selectie van bijdragen aan het in 1979 gehouden internationale seminar anarchism & law met onder meer artikelen over Spooner, Proudhon en Kropotkin.)

—Ton Geurtsen, *De fabel van het linkse ongelijk*, met libertaire teksten van Rosa Luxemburg, Anton Pannekoek, Henriëtte Roland Holst en Arthur Lehning; Rode Emma, Amsterdam 1990;111 pag.; 7,50 euro.

—Arthur Lehning, *Lenin en de revolutie*. Marxisme en anarchisme in de Russische revolutie; Rode Emma, Amsterdam 1994; 151 pag.; 10,90 euro. Deze uitgave is een uitgebreide en geïllustreerde editie van de in 1972 bij Van Gennep verschenen Nederlandse vertaling van de oorspronkelijke Duitse artikelenserie, getiteld 'Radendemocratie of staatscommunisme'.

—Hans Ramaer, *De dans om het nucleaire kalf*; Ram, Rotterdam 1975 (tweede druk); 136 pag; 3,00 euro. (Een politiek-economische geschiedenis van het kernenergiebeleid in Nederland vanaf 1939.)

—Arie Hazenkamp, *75 jaar Pinksterlanddagen op het terrein Tot Vrijheidsbezinning in Appelscha 1933-2008*; (Appelscha 2008); 68 pag; 4,50 euro.

ATALANTA

Rymke Wiersma, *Stoïsche notities. De stoïcijnen en andere klassieke filosofen als bron van inspiratie voor geluk en een mooiere wereld.* Een boek over persoonlijk geluk en wereldverbeteren en hoe die twee elkaar kunnen versterken in plaats van in de weg zitten. 212 pag., 17,50 euro. Andere uitgaven van Atalanta: *Groene Voeten Spel, Groot verlanglijstje van de aarde, Eén en één is zelden twee, Tijd voor de anarchie – over enige misverstanden rond anarchisme, Dwarse ekonomie, Hoe komen kringen in het water – aardige filosofie, Het beste voor de aarde – het moeilijkste kinderboek van altijd, Billen Bloot Spel,* vrije muziek en nog meer; kijk (en luister) op www.at-A-lanta.nl

Atalanta, Simón Bolívarstraat 87, 3573 zk Utrecht, e-mail: atalanta@at-A-lanta.nl

---

UITGEVERIJ DE *VOORUIT*GANG

Alexander Berkman, *ABC van het anarchisme.* Klassieke uiteenzetting van anarchistische beginselen. 137 p. 12,00 (excl. verzendkosten)
Anton Constandse, *Anarchisme van de daad.* Beschrijving van houding, opvattingen en activiteiten van militante anarchisten in revolutionaire situaties. 173 p. 12,00 (excl. verzendkosten)
Arthur Lehning, *Spaans dagboek & Aantekeningen over de revolutie in Spanje.* Lehnings verslag van zijn verblijf van vier weken in Barcelona, in het najaar van 1936, toen de sociale revolutie op haar hoogtepunt was. 122 p. geïll. 17,50 (excl. verzendkosten)
De uitgaven zijn te bestellen bij vooruitgang@orange.nl

KELDERUITGEVERIJ

Kelderuitgeverij graaft niet meer verkrijgbare teksten op uit de archieven van de geschiedenis. Teksten die niet vergeten moeten worden, herinneringen van en monumenten voor mensen die hun leven eraan gewijd hebben een rechtvaardiger maatschappij te scheppen. We maken deze teksten opnieuw op, steken ze in een nieuwe jas en maken ze weer beschikbaar. Steeds in kleine oplages met de uiterste zorg voor de kwaliteit van de inhoud en van de vorm.
Roodboek. Van der Lubbe en de Rijksdagbrand. Publicatie van het Internationaal Van der Lubbe Comité, 2001. 141 pag.; ill.; 14 euro – *Dossier van der Lubbe*. Brochures, vlugschriften en artikelen over Marinus van der Lubbe en de brand in de Rijksdag uit radencommunistische, anarchistische, antimilitaristische en anarcho-syndicalistische hoek, 2004. 220 pag.; ill.; 20 euro – Vera Figner. *Nacht over Rusland.* I: Vrijheid of dood II: Twintig jaar in de kazematten III: Terug in de wereld, 2002. 3 delen in cassette: 183 pag., 135 pag., 155 pag.; ill.; 35 euro – Louis Mercier Vega. *Zonder papieren.* Nawoord Rudolf de Jong, i.s.m. uitgeverij Iris, 2002. 152 pag; ill.; 14 euro – Augustin Souchy. *Revolutie en burgeroorlog. Spanje 1936-1939.* Inleiding Rudolf de Jong, 2002. 249 pag.; ill.; 18 euro – Jacques J. Giele. *Arbeiderszelfbestuur in Spanje 1936-1939.* Een verslag van de collectivisatie van de Catalaanse economie tijdens de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939, 2004. 270 pag.; ill.; 22 euro – Alexander Berkman. *ABC van het Anarchisme.* i.s.m. uitgeverij De Vooruitgang, 2003. 140 pag.; ill.; 12 euro – Peter Kropotkin. *De Verovering van het Brood* Inleiding Marius de Geus, 2004. 238 pag.; 20 euro – Peter Kropotkin. *Wederzijdse Hulp, een factor in de evolutie.* Inleiding Marius de Geus, 2004. 288 pag.; 22,50 euro – Piet Honig. *Herinneringen van een Rotterdams Revolutionair.* Bezorgd door Bert Altena, 2005. 462p ill; 25 euro – Seán M. Sheehan. *Anarchisme, een reisgids*. 2006. 152 pag.; ill.; 17,50 euro – Peter Kropotkin. *Idealen en werkelijkheid in de Russische literatuur*. 2007. 350 pag.; ill.; 27,50 euro – Jacques J. Giele. *De Eerste Internationale in Nederland 1868-1876*. 2008. 276 pag.; ill.; 22,50 euro – Albert de Jong. *F. Domela Nieuwenhuis,een biografie*, 2008. 81 pag.; ill.; 12 euro.
Binnenkort verschijnt: Anton Constandse. *De bron waaruit ik gedronken heb. Herinneringen.* Inleiding Rudolf de Jong; ca 150 pag.; ill.; ca 16 euro. Verder in voorbereiding: *Sacco en Vanzetti. Brieven* i.s.m. uitg. Iris en uitg. De Vooruitgang; Anton Constandse. *De Autobandieten* i.s.m. uitg. De Vooruitgang; Max Nettlau. *Bakunin in Dresden*; Jacques J. Giele. *De pen in de aanslag* en *Studies naar de negentiende arbeidersbeweging*.
Op onze site www.kelderuitgeverij.nl kun je meer over deze boeken lezen. Voor bestellingen mail naar kelderuitgeverij@xs4all.nl. Bovenstaande prijzen zijn exclusief porto.